

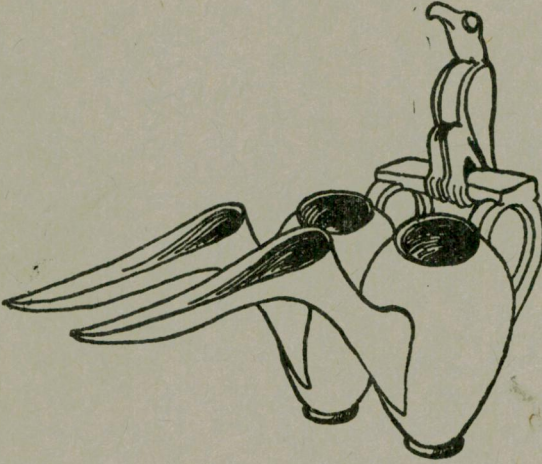
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XIX

Sayı : 75

Temmuz 1955

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 5 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

KÖKTEN, DR. İ. KILIÇ: Antalya'da Karain mağarasında yapılan prehistorya araştırmalarına toplu bir bakış (12 levha ile birlikte).	271
————— : Ein allgemeiner Überblick über die prähistorischen Forschungen in Karain-Höhle bei Antalya (mit 12 Tafeln)	284
ÖZGÜÇ, NİMET : Frakdin eserleri (21 resimle birlikte).....	295
————— : Finds at Frakdin (with 21 figures)	301
AKOK, MAHMUT : Ankara şehri içinde rastlanan İlkçağ yerleşmesinden bazı izler ve üç araştırma yeri (11 resim ve planla birlikte) .	309
ÖGEL, DOÇENT DR. BAHAEDDİN : Uygur devletinin teşekkülü ve yükseliş devri.....	331
ÖZGÜÇ, TAHSİN—AKOK, MAHMUT: Develi âbideleri (19 resim ve 5 planla birlikte)	377
ORAL, M. ZEKİ: Sultan Hatun senedi (1 resimle birlikte)	385

Haberler :

1955 yılının ilk yarısında Türk Tarih Kurumu kütüphanesine gelen kitaplar ve dergiler.....	395
--	-----

BELLE TEN

Cilt : XIX

Temmuz 1955

Sayı : 75

ANTALYA'DA KARAIN MAĞARASINDA YAPILAN PREHİSTORYA ARAŞTIRMALARINA TOPLU BİR BAKIŞ

Dr. İ. KILIÇ KÖKTEN

Paleoetnoloji Doçenti

Karain mağarası, Antalya'nın 25 kilometre kuzey-batısındadır. Yağca köyünün yakın çevresinde Şam dağının Akdeniz'e bakan kalkerli, sarpça yamaçları üzerindedir. Antalya bölgesindeki traverstenlerin üst seviyesinin dağlarla yaptığı temas hattının 150 metre üstünde, deniz seviyesinden ise takriben 650 metre yüksekliktedir. Üst üste üç büyük boşluktan ibaret olan, dar giriş ve geçitlerle birbirine bağlı bulunan bu tabii mağaranın derinliği 50 metreyi aşar. Aşağılara inildikçe rutubet ve karanlık artar.

1946 yılında araştırmalarımı üst büyük boşluğun A adını verdiğim gözünde ve dipteki karanlık boşluğun içinde yapmışım. Üst boşluğun A kısmında Eski Yontma Taş Devri'nin Orta (Mousterien), Üst (Aurignacien) safhalarına ait çıkmaktaşından yapılmış aletlerini; Bakır ve tarihî devirlerin çanak çömleklerini karışık olarak bulmuştum. Bu durum, burasının kaçak kazılarla karıştırılmış olduğunu gösteriyordu.

Dipte, yani karanlık boşlukta I. 5×4 metre genişliğinde açılan ve I metre derinliği bulan sondaj çukurunda adı geçen Paleolitik kültürlerden Musteriyen endüstriyi daha düzgün tabakalar içinde tespit etmişim. Araştırmalarımı 1947 yılında tekrarlamış ve dipteki

eski sondaj çukurunu 5×6 metre çapında genişletmiştim. Orta Paleolitik devrin Musteriyen katı alt ve üst olmak üzere iki seviye göstermişti. Alt yahut Birinci Musteriyen yonga aletleriyle birlikte iki yüzölçümlü işlenmiş baltacıklar (Micoque) da elimize geçmişti.

1948 yılında maalesef çalışma imkânlarını bulamamış, fakat başka bölgelerde hususî araştırmalarıma devam etmiştim.

1949 yılında bu mağaraya tekrar gitmiş ve bu sefer dipteki boşluğun daha kalın toprak dolgusu bulunan güney köşesinde çalışmışım. 5×5 metre çapında açtığım çukurda 1.19 metre derinlikte ana kayaya varılmıştı. Çok az bir derinlik olduğu halde muntazam fakat çimentolaşmış sert ve rutubetli tabakalar içinde çalışıyorduk. Kullandığımız lüks lâmbalarının ışığı kâfi gelmiyordu. Sağlık bakımından da çok tehlikeli şartlar altında bu çukurda esaslı olarak üç ayrı kat tesbit edebilmiştim. İki seviye gösteren üst katın ilkinde Grek-Roma devrinin kırılmış çanak ve kandilleri, ikincisinde Bakır devrinin çanak çömlek parçaları çıkmıştı. Orta katta Musteriyen II ye ait sileks aletler bulunmuştu. Arasıra küçük çapta çanak kırıntıları çıktığı için, bu katın üst kısımları biraz karışık. Musteriyen II nin sileks aletlerini emin olarak üçüncü katın 17 santimetre kalınlık gösteren üst seviyesinde bulmuştuk. Aynı katın ikinci ve üçüncü tabakalarında ekseriyetle daha eski olan Musteriyen I in aletleri çıkıyordu. Alttaki Musteriyen I seviyesinde yonga aletlerle birlikte Aşöleen (Acheuléen) tipte sileksten yapılmış iki elbaltası, üstündeki Musteriyen I de ise Mikokiyen (Micoquien) baltacıkları elimize geçmişti. Dikit safihalarından müteşekkil gerçek travertenlerle, çimentolaşmış kültür tabakalarının kaynaşması yarmanın üç seviyeden müteşekkil olan alttaki üçüncü katında vukubulmuştur. Bu katın sert toprak ve traverten safihaları içinden Paleolitik aletlerle beraber mağara ayısının (Ursus spelaeus) ve mağara aslanının (Falco leo spelaeus yahut pseudaelurus Gervais) fosilleşmiş dişleri ve iskelet kalıntıları da çıkarılmıştır.

Üst büyük boşlukta geniş sahalar işgal eden Erken Orinyasiyenle Musteriyene ait sertleşmiş muazzam çöplük veya mutfak kalıntıları içinden meydana çıkarttığım ve fosil bir insana ait olacağını tahmin ettiğim dişin Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek tarafından Musteriyen (L'Homo Neanderthalensis) çocuğunun sol ikinci üst süt azısı olarak teşhis edilmiş olması Karain mağarasının önemini bir kat daha arttırmıştı. Mağaranın bu durumu Viyana'da yapılan bir toplantıda tara-

fımdan açılanmış ve vesikaların mühim bir kısmı da teşhir edilmiş bulunuyordu. (1950-1951).

Bunlardan başka Musteriyen I tabakasının Alplerin Riss-würm buzul arası, Musteriyen II ve devamının Würm I buzul devirleriyle yaşıt olması ihtimalleri üzerinde durulması, mevcut aletlerden bir kısmının Filistin, Suriye ve Avrupa'nın Paleolitik buluntularıyla mukayeselerinin sağlanmış ve mahallî özelliklerinin tespit edilmiş olması 1949 yılı araştırmalarının en orijinal neticeleri arasındadır. Dipteki büyük boşlukta tesbit ettiğim tabakalar verimli ve oldukça muntazam bulundukları halde, ben, bu kısmın toprak dolgusunu bir mağara birikintisi olarak görüyorum. Bu kısmın çok soğuk havalarda ve tehlikeli anlarda bir sığınak, hattâ bir mezarlık şeklinde kullanıldığını tahmin ediyorum.

Malî imkânlar temini tekrar güçleştiği için 1951, 1952 yıllarında çok sevdiğim mağaramda çalışmadım. Çok verimli, istikbali vâidli, Türkiye Prehistoryası için emin ve ehemmiyetli bir kaynak merkezi olmağa elverişli bulunan bu mağaradaki çalışmalarımı bırakmak niyetinde değildim. Nihayet, az da olsa Fakültemizin yaptığı maddî yardıma ve maaşıma dayanarak 1953 yılında bu mağarada tekrar çalışmalarına başlayabilmiştim. Artık üst büyük boşlukta çalışmağa karar vermiştim. Çünkü, en kalın ve gerçek kültür tabakası katlaşmasının ve toprak dolgusunun bu kısımda bulunduğu anlaşılmıştı. Orta boşluğun zemininde büyük bir temizlik yapılması gerektiğinden kazma vurmadım.

1953 yılının sondaj çukurunu orta boşluğa açılan geçidin yanında ve mağaranın daha alçakta duran kuzey köşesinde açtım. 2 x 4 metre çapında olan sahasında 3,54 metre derinliğe kadar inilmişti. Kazıya devam imkânları tükenmiş olduğundan araştırmalarımı ana kayaya ulaşmadan bu seviyede bırakmak zorunda kalmıştım. Mamafih, bu derinlikte alt büyük boşlukta tesbit edilen kültürler çok açık ve daha zengin vesikalarla meydana çıkarılmıştı.

Etrafa serpilmiş olan ve bir iskânla ilgisi bulunmayan Grek-Roma devri seramiğine burada da tesadüf edildi. Esasen üst boşluğun ışıklı duvarları üzerinde açılan mumluk gözler (Niche) ve Grekçe yazılmış adak Kitabeleri burasının bir tapınak, bir içtima mahalli olarak kullanılmış olduğunu gösteriyordu. Bakır devrinin varlığı büyük parçalar halinde renkli ve renksiz, elle yapılmış seramiklerle daha çok belli oluyordu. Orinyasiyen (Aurignacien) ve Erken Orinyasiyen

(Frühaurignacien) den ibaret olan, yalnız porlu, ince ve verimsiz bir tabaka ile ayrılmış bulunan Üst Paleolitik katları iyice farkediliyordu. Gerçek fosilleşmeler ve tabaka sertleşmeleri Erken Orinyasiyen seviyesinde başlamıştı. Musteriyen (Mousterien) II ile, iki seviyeli Musteriyen I katında da bu durum aynen devam ediyordu. Taş aletlerde teknik bakımdan genel formlar Musteriyen tip uçları, yuvarlak çevreli, enli kazıyıcıları teşkil ediyordu. Orinyasiyen seviyesi altında bulunan Erken Orinyasiyen ve Musteriyen seviyelerinde Lövaluviyen'e (Levalloisien), kısmen klaktoniyen'e (Clactonien) ve mikokiye'n'e (Micoquien) benzeyen aletler; Abri-odi (Abri-Audi) ve Şatelperon (Chatelperron) formulu uçlar; Kalkerden yapılmış küçük, büyük fakat kaba işlenmiş Aşöleen (Achéuleen) ve Şelleen (Chelléen) tip elbaltaları da bulunmuştu. Sileksten yapılan elbaltalarının sayısı çok azdı. Bu çukurda Musteriyen I in ilk seviyesinde favnada bir değişiklik, sıcak ve çok yağışlı bir iklimi izliyen bir teşekkül dikkati çekiyordu. Bu kazıda alttan yukarı yahut eskiden yeniye doğru iki seviyeli Musteriyen I, Musteriyen II, Erken Orinyasiyen, Orinyasiyen (?), Kalkolitik Bakır devirlerinden ibaret prehistorik bir kronoloji tesbit edilebilmişti. Bu netice ihtimalli görüşlerimizi gerçeğeştirmişti.

1954 yılı çalışmalarına daha müsait şartlar altında başladım. Bu yılın kazı masraflarına Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğünün de iştirakini sağlamış bulunduk. Burada Antalya Millet Vekili sayın Dr. Burhanettin Onat beyin göstermiş oldukları devamlı ve çok yakın alâkalarını şükranla anmayı ve Maarif Vekâleti Müzeler Umum Müdürlüğüne de teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

1954 yılının hafriyat çukuru geçen senekinin güney-doğusun'da ve mağaranın doğu kenarı ile tabii kapısı veya penceresi yanında açılmıştır. 6×7 metrelik büyücek bir saha içinde dik ölçümlü 9.5, yalpy ölçümle 10 metre derinlikte ana kayaya yani mağaranın tabanına ulaştık. Bu derinlik mağaranın iç doğusunda, sarkıt bloklarının arkasında kalan kısmında daha çok artacaktır. Memleketimizde bu kadar kalın bir mağara dolgusuna ilk defa rastlamaktayız. Durum ve ışık bakımından kat ve tabaka tesbitine elverişli bulunan kuzey yöndeki kesitte, 8 adet esaslı kültür katı tesbit etmiş bulunuyorum. Aynı katları ufak farklarla çukurun geri kalan üç kesitinde de takip etmek mümkündür.

Üstteki birinci katta 40 santimetre kalınlığı bulan, paleolitik devre ait çimentolaşmış bloklar durmaktadır. Bu bloklar dösemeye sonradan atıldığı için kültür tabakaları arasına alınmayacaktır. Bu blokların doğu uçlarında 10 santimetreyi geçmiyen küllü, yumuşak bünyeli Grek-Roma devri seramiği veren kısmın burada da bir iskânla ilgisi bulunmadığı anlaşılmıştır. Bunların altında kalan ve birinci kata ait bulunan 0.90- 1.10 metrelik seviyede ise Bakır, Kalkolitik ve Neolitik devrin elle yapılmış kaba, zarif çanak çömlek kırıkları, bol miktarda sileks aletleri; Üst Paleolitik'in (Aurignacien) çeşitli endüstrileri çıkarılmıştır. Neolitik ve Protohistorik seramiklerde genel formalar değişik şekiller göstermektedir. Şerit kulplu, küçük, konik bir kâse ve yuvarlak dipli kulpsuz küçük kupa yarısı; uzun boğazlı, genişçe karınlı, içi dışı siyah boya astarlı küçük çömlek parçası; içi dışı kahve renkli boya astarlı ve perdahlı sepet kulplu kâse kenarı; içi dışı kirli siyah, yalnız dışı perdahlı ve kulplu, karınlı, karın ortası dışarı çıkık kâse kırıkları; uzun boyunlu, az karınlı ince uzun kulplu çömlek boğazı; Geniş karınlı, üstü tek düğmeli kulplu büyücek çömlek parçaları genel formların tesbitinde işe yarayan vesikalar olmuşlardır. Bunlar arasında dışı mat siyah, içi mat sarı renkli fakat içine koyu kırmızı boya ile kalın şerit ve kareler çekilmiş; dışta siyah parlak zemin üzerine köşeli beyaz boyalı çizgiler çizilmiş; içi siyah, baskı perdahlı, dışı açık kahve renkli perdahlı, dışına kahve renkli düz paralel, yuvarlak paralel çizgilerle işlenmiş süslü seramik parçaları da ele geçmiştir. Bu süslü seramik parçalarının daha ziyade Kalkolitik veya Neolitik seviyesinde tesadüf edildiklerini burada belirtmeliyim.

98 santimetrelilik II inci katta artık karışıklıktan eser kalmamıştır. Bu katın üst kısımları birinci katın alt seviyesine zaman, endüstri ve toprak dolgusu bakımından benzerlik göstermektedir. Burada tipik Orinyasiyen aletler ele geçmiştir. Yalnız katın alt yarısında Musteri-yen tekniğini gösteren uçlar çoğalmağa başlamıştır. Erken Orinyasiyen olarak tesbit edilen üst seviyenin taş aletlerinde form bakımından büyük bir değişiklik müşahade edilmiştir. Birinci ve ikinci katlar arasında 10-20 santimi geçmiyen verimsiz travertenli bir tabakanın yahut kuşağın bulunması dikkati çekmektedir.

12 santimlik verimsiz traverten tabakası dahil asgarî 130, azamî 1.5 metreyi bulan üçüncü kat, renk, yapı ve aletlerin formları, fosil hayvan kalıntıları bakımından daha başka bir durum arz etmektedir.

Bu katın 32, 36 santimetrelik seviyeler gösteren ilk kısmı gerçek Musteriyen devri aletlerini ihtiva etmektedir. Tipik, üçgen ve retüslü uçlar, geniş ve retüslü kazıyıcılar, gene retüslü fakat çok sivri uçlu geç lövaluvaziyen'e (Levalloisien) benziyen uçlar, Mikok baltacıklar bu katın orijinal formları arasındadır. Âdi yonga ve tipik Musteriyen piyesleri ele alarak bir tasnif yapacak olursak bu seviyenin Musteriyen II ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Küllü ocak yerleri, büyük dikitler, soğuk favna bu zamanda soğuk ve yağışlı bir devrin hüküm sürdüğünü açıklamaktadır. Bu katın (III) 30, 40 santimetreden ibaret olan alt iki seviyelerinde ele geçen uçlarda, kazıyıcılarda kesici ve rendelerinde büyüme, genişleme müşahade edilmiştir. Mikok baltacıklar daha büyümüştür. Kalkerden yapılmış kaba elbaltaları meydana çıkmıştır. Favna irileşmiş ayı, at, hattâ su aygırının azı dişleri ele geçmiştir. Toprak teşekkülü, favna ve endüstri bakımından bu kat oldukça sıcak ve yağışlı bir devreyi izlemektedir. Devrinin Riss-Würm buzul arası safhasının ikinci yarısı ile çağdaş olması kuvvetle muhtemeldir. Kültür bakımından bu seviyeler kaba yonga aletler (Levalloisien), baltacıklar (Micoquien), elbaltaları (Acheuléen) vermiş olmasına rağmen, elimizdeki vesikalar umumiyetle Musteriyen I e uymaktadır. Buraya kadar tesbit edilen Paleolitik durum bu tarihe kadar yaptığım Karain sondajlarının neticelerine tamamen uymakta ve geçmiş görüşlerimizi daha toplu, daha zengin malzeme ile kesin olarak desteklemiş bulunmaktadır.

54, 60, 49 santimetrelik üç esaslı seviyeden ibaret olan ve 1.62 metre kalınlık gösteren IV üncü kat, toprak teşekkülü, toprağının renkleri, taş aletleri ve favnasının durumu bakımından şimdiye kadar incelenen katlardan ayrılmaktadır. Bu katın üst ve alt seviyelerindeki dolgu kırmızımtırak, kısmen pembe, sarı ve açık kahve rengindedir. Ortalarında kalan seviye ise yer yer siyah, mavi ve kırmızı renklerle âdeta bir ressam paletinin yüzünü andırır. Yapısında büyük bir gevşeklik vardır. Umumiyetle çok sıcak, çok yağışlı daha doğrusu tropik bir iklim şartlarının hâkimiyeti sezilmektedir. Bu kattan kerit mahfazalı kalkerden yapılmış kaba aletler (baltalar), retüşsüz, iri ve ekseriyetle küçülen muntazam çevreli çeşitli sileks yonga aletler, bol miktarda, kullanılmış, beyaz kalkerden iri, yuvarlak çakıl yumrular çıkarılmıştır. Büyük bir dikkat ve emekle ele geçirdiğimiz filin tos dişi (*elephas anthicus*) ve su aygırının (*hippopotam*), panterin (*Panthère-Felis pardus*) azı dişleri en mühim fosillerimiz arasındadır.

Artık iklim bakımından gerçekten çok müsait, çok bereketli bir tabakanın içinde bulunduğumuza şüphe yoktu. Bu tabakaları çok eski bir Musteriyen'e bağlamağa, kaba yongalara bakarak Lövalu-vaziyen katı olarak yaşlandırmağa imkân varsa da, bu katta ayrı ve özel bir alt Paleolitik devri açıklayan izler de bulunmaktadır. Sileksten yapılmış olan elbaltalarının çok az miktarda ele geçmiş olması, civarda temiz sileks ocakları ve yumrularının bulunmamasındandır. Bu devrin adamları sileks aramak için Elmalı mıntakalarına kadar gidebildikleri ele geçen aletlerin bünyesinden anlaşılyordu. Bu devrin kesif ormanları içinden, korkunç tehlikeleri göze alarak bu mıntakalara uzanabilmek o zaman için çok mühim bir hâdise olmuştur. Bu katın insanları iyi cins sileks bulsalar idi tipik elbaltaları yapacaklardı. Sileksten yapılmış birkaç elbaltası bu tekniğe de vâkıf olduklarını açıklamaktadır. Bu mağara sâkinlerinin bilhassa Orta ve Üst Paleolitik kültür endüstrisinde yontma, çırpma, şekil verme, diş açıp bileme tekniğinde göstermiş oldukları meharet, şimdiye kadar Anadolu'da satıhta, seki ve mağara dolguları içinden elimize geçen aynı devirlerin yonga aletlerinden çok üstündür. Bu bakımdan teknikte geri kalmış eski buluntularımızı, yaş tayininde emniyetle rol oynamış bulunan Antalya Karain mağarasının üstün vesikalariyle mukayese etmek bir zarurettir.

Şimdilik bu katın Şelleen ve Aşöleen devirleri süresiyle yaşıt, Anadolu'ya has bir özellik gösteren Alt Paleolitik katı olarak kaydetmeyi uygun buluyor ve iklim bakımından üst, orta seviyeleri Riss-Würm Buzul Arası devrinin ilk yarısı ile, katın alt kısımlarını Riss Buzul devrinin sonları ile yaşıt olacağını tahmin ediyorum.

Asgarî 0.82 âzâmî 1.13, metre kalınlıkta bulunan sert ve yeşile kaçan koyu kahve rengine görünen V inci katımız verimsizdir. Tek tük ele geçen basit yonga aletlerle bu kısmı kesin olarak bir kültüre bağlamak bugün için mümkün değildir. Dolgusunun yapısı soğuk bir iklimin hüküm sürdüğünü açıklıyor. Bu kısır katın Riss Buzul devrine tekabül eden bir zamanda teşekkül etmiş olması ihtimal dahilindedir. Mağaranın bu kısmında iskânı açıklayan bir ize de tesadü edilmemiştir. Yarmanın dört bir tarafında aynı durumu tesbit ettiğim için bu ihtimaller üzerinde durduğumu belirtmeliyim.

Verimsiz tabakanın altında meydana çıkarılan VI ncı katın rengi birden değişmektedir. 1.27 metre yüksekliğe yaklaşan bu katta seviye farkları bulunmaktadır. Yalnız kesitin batı köşesinde bulunan

ve fil katındaki orta seviye durumunu andıran kırmızı-siyah renkli bir kısmı hariç tutulursa, katın bünyesinde umumiyetle birlik göze çarpar. Katın bazı yerleri kazma ucunu bükecek kadar serttir. Bu katta çakmak taşından yapılmış olan aletler birden çoğalıverdi. Bu aletler arasında retüslü ve ince yapılı uçlar ve kazıyıcılar da ele geçiyordu. Kalkerden yapılan kaba kaya baltalar ve vurgaçlar çok irileşmişti. Bunların içinde gagalı, geniş ve saplı (kendinden) olanları da vardı. Favna III üncü, IV üncü katlarda olduğu gibi çoğalmıştır. Yalnız cins bakımından IV üncü fil katının sıcak favnasına benzemektedir. Aslan ve sırtlanın taşlaşmış pislikleri (koprolitleri), ayıların kol ve parmak kemikleri, büyük kuşların kalıntıları, köpek familyasından bir hayvanın (Canis), kedi familyasına ait bir nevi panterin yarım, az dişli, kırık alt çeneleri hep bu kattan çıkarılmıştır.

Tekrar sıcak iklime geçildiği vesikalardan hissediliyordu. Önümüzdeki Riss Buzul devriyle yaşıt bir iklimi açıklayan verimsiz bir tabaka mevcut olduğundan bu kısmın, ondan önce gelen Mindel-Riss Buzul arası sonu ile çağdaş olacağını; başlangıcı sıcak fakat sonuna doğru mutedil olmağa başlayan bir iklimin varlığını tahmin etmek yerinde olur kanaatindeyim. Klakto-lövaluvaziyen (Clacto-Levalloisien) ve Şelleen (Chelléen) endüstri ile mukayese imkânları veren formlara sahip olduğumuz halde, tek olarak bunların hiçbirisiyle yaşıt gösterilemeyen bir endüstri karşısında bulunmaktayız. Bu kat endüstri bakımından Alt Paleolitik çerçevesi içinde mütalâası gereken, gene Anadolu'ya has eski bir yonga kültürü vermiş bulunmaktadır. Önümüzdeki kazı da bilhassa ortaya çıkan bu mes'elerin üzerinde daha çok durulacaktır. Bunu bol imkânlarla, daha geniş ve derin kazılarla halledip isimlendirmek mümkün olacaktır. Cılız imkânlar ve sığ kazılar enerji israfından ve zaman kaybından başka bir işe yaramamaktadır.

Asgârî 37, Azamî 84 santimetre derinliğe ulaşan ve rengi koyulaşıp pembeleşen VII inci katı, yapısı, favnası ve iklim şartları bakımından VI inci kata yakın benzerlik gösterir. Yalnız küçülen ve basitleşen sileks aletleriyle ayrılır. Şimdilik bu kültürü VI inci katın eski bir safhası olarak işaretlemek yerinde olur.

Vasatî 1.20 metre kalınlığı bulan VIII inci kat, yarmamızın en alt tabakasıdır. Bu kat doğrudan doğruya mağaranın tabanına istinat etmektedir. Rengi koyulaşmıştır. Üst katların muazzam tazyiki ve kalkerli suların tesiriyle daha çok sertleşmiştir. Bünyesinde kalınca

kumlar, dağınık birtakım siyahlıklar daha doğrusu yanıklar bulunmaktadır. Tazyikten mütevellit bu tabii olay, aletleri, fosil kemikleri dahi karartmıştır. Bu katın faunasında umumiyetle büyük bir küçülme müşahade edilmektedir. Ayı bu tabakada da mevcuttur. Daha ziyade bir mikro endüstri ve mikro fauna karşısında bulunmaktayız. Bilhassa ot, meyve yiyen ağaç kovuklarında, kayalarda yaşayan kemirici hayvanlar ekseriyeti teşkil etmektedir. Tamamen müstakil olan bu zemin kat endüstrisinin Ön Alt Paleolitikle yaşıt çok eski bir yonga kültürü olması kuvvetle muhtemeldir.

1954 YILI KAZI ÖZETİ VE EK GÖRÜŞLERİ

Buraya kadar 1946-1949 ve 1953-1954 yıllarında Karain mağarasında yaptığım araştırma ve kazıların Paleoetnolojik neticelerine toptan bir bakış yaptık.

Şimdi 1954 yılı sondaj çukurunda tesbit ettiğim kesit üzerinde biraz durmak istiyorum. Yalnız kesitin istratiğrafisini ve kronolojisini incelemeden önce Karain mağarası kazısının bugün bitmediğini ve tesbit edilen kültürler yerinde kalmak şartıyla birkaç tabaka verisinin esasa dokunmayan ihtimalli neticeleri üzerinde durulması gerektiğini peşinen belirtmeliyim.

Türkiye'de noksan yapılmış olmasına rağmen, anketlerden tesbit edilen 10.000 mağaranın 1940 yılından bu yana ancak 970 tanesini araştırabildim. Karain mağarası şimdiye kadar araştırılan ve kazıları yapılan mağaraların içinde -Antalya'daki prehistorya bakımından zayıf görünen İndağı mağarası hariç-en büyüğü ve toprak dolgusu, kültür sayısı bakımından en zenginidir. 970-1000 mağara araştırıldıktan sonra ele geçmiş olması bize Türkiye'nin mağara iskânı ve verimi hakkında güzel bir fikir vermektedir. "Türkiye'de Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine bir Araştırma" adını taşıyan yayımlanmış yazımda belirttiğim gibi, şimdilik verimli mağaraların Toros sistemi içindeki kalkerli karstik arâzide toplandığı görülmüştür. Edremid çevresinden Van'a kadar uzanan sahalarda veya Yarı Güney Anadolu bölgelerinde araştırdığım ve kültürlerini Karain mağarası kazılarından sonra açıklamayı düşündüğüm mağaralar, Doğu, Kuzey, Kuzeybatı ve Orta Anadolu'da gördüklerimden daha vâididiler. Şimdiye kadar yerli ve yabancılar tarafından araştırılan otuza yakın mağarada tek olarak yalnız Orinyasiyen, Mezolitik, Bakır ve Bronz

devirlerinin açıklanmış olduğunu biliyoruz. Bunların birçoklarında toprak dolgusu 70 santimetreden başlayarak 5 metreyi geçmemektedir. Halbuki Karain mağarası 10 metreyi bulan, Alt, Orta ve Üst Paleolitik devirleriyle Madenler çağını açıklayan sekiz kültür katından müteşekkil muazzam bir dolgu vermiş olmakla bütün bu mağaralardan ayrılmaktadır. Bunlardan başka ilk defa Neandertal adamının ve Türkiye mağaraları Pleistosen favnasının meydana çıkarılmış olması Türkiye Prehistorya tarihçesindeki yerini kuvvetlendirmiş ve değerini arttırmıştır. Çok önemli ve emin bir kaynak daha doğrusu karıştırılmamış işlenmesi gereken Prehistorik tabii bir arşiv karşısında bulunduğumuzu söylersek mübalâğa etmiş sayılmamalıyız.

Kesitte 40-50 santimetrelik çimentolaşmış blokların Grek-Roma devirlerinde, mağaranın batı döşemesi üzerinde açılan toplantı yerinin hazırlandığı sıralarda sökülüp atılmış olması ihtimal dahilindedir. Bu bloklarla yine aynı devrin bir iskânla ilgisi bulunmayan ve blokların ucunda bulunan kısımları istratiğrafiden hariç tutulmuştur. Zira, gerçek prehistorik iskân izleri bunların altından başlamaktadır.

I inci tabakanın 90 santimetreyi bulan seviyesi Bakır, Kalkolitik ve Neolitik çağlarına ait izler vermiştir. Bu seviyede karışık bir halde meydana çıkarılan malzemenin çağ tasnifleri daha ziyade seramiklerin bünye ve formlarına göre yapılmıştır. Orta-Anadolu'nun tipik Bakır ve Kalkolitik çağlarının seramikleriyle mukayese edilebilen parçalar çoğunluluk teşkil etmekte, diğer parçalar arasında Batı ve Güney-Anadolu, Balkanlar, Kıbrıs ve Girit adalarıyla mukayese imkânları verecek izler belirmektedir. Çok renkli seramik bir artma göstermektedir. Antalya bölgesi höyüklerindeki Madenler çağı çanak çömleklerinde Orta - Anadolu ile benzerlik müşahade edildiği bilinmektedir. Mağaranın yakın çevresinde 1946-1947 yıllarında yeniden iki höyük tesbit ve yerlerini daha önceki yazılarıma eklediğim haritalarda gösterdiğim için, burada onlardan bahsetmiyeceğim. Yalnız, Karain mağarasında elimize geçen seramiklerin bu iki höyükte yaşayanlarla çağdaş fakir bir halk grubuna ait olacağını tahmin edebiliriz. Karain'de mağaraların iskân kaidelerini değiştirecek bir yerleşme durumunun da mevcut olmadığını bu sırada kaydetmeliyiz. Bu hükmümüz yalnız seramik devirlerini ilgilendirmektedir.

Seramiksiz gerçek Paleolitik izlere I inci tabakanın 6-20 santimlik seviyesinde tesadüf edilmiştir. II inci tabaka bu seviyenin altında bulunan 10 santimetrelik verimsiz ince bir traverten katından sonra

başlar. II inci katın 53 santimi bulan ilk kısmı yukarıda olduğu gibi Orinyasiyenle çağdaştır. Burada katların tefrikinde ince traverten şeriti ile, birkaç dikit kökünün ve birkaç kaya blokunun büyük rolleri olmuştur. Aynı katın 45 santimetrelik seviyesi daha eski bir Orinyasiyen'e ait olup aletlerinin bir çoklarında Musteriyen ananesinin kuvvetle devam ettiği müşahade edilmiştir. Bu vaziyete göre, biri birinci tabakanın alt ve ikisi de ikinci tabakada olmak üzere Üst Paleolitik'e giren Orinyasiyen, Solutreen ve Mağdaleniyen devirleri süresiyle yaşıt, kapsiyenle mukayese edilemeyen uzun, üç seviyeli bir Türkiye Üst Paleolitik'i vardır.

Bu Üst Paleolitik sonu ile Madenler çağı ve Neolitik seviyesi arasında Orta Taş Devri yani Mezolitik'in bulunmaması dikkati çeken olaylar arasındadır. Bu mağaranın başka bir köşesinde Mezolitik izlere tesadüf edilecek midir? Edilemediği takdirde Anadolu'da Mezolitik olarak açıklanan buluntuların durumu ne olacaktır? gibi yeni meseleler de ortaya çıkmaktadır.

Musteriyen I ve II olmak üzere iki esaslı kısımdan ibaret olan III üncü tabakamız tamamen Orta Paleolitik'e aittir. Yalnız bu tabakanın çoğunluk teşkil eden tipik Musteriyen aletleri arasında Lövalvaziyen, Mikokiyen ve Aşöleen tipte yonga aletler ve elbaltaları da ele geçmiştir. Su aygırına ait dişlerden bir tanesi bu katın Musteriyen I seviyesi içinden çıkmıştır. Bu hayvanlar ve başka bir katla ilgisi bulunmayan mustakil dikit kökleri (Bunlardan bir tanesi mağaranın önüne anıt olarak dikilmiştir) bize yağışlı, sıcak bir iklimin varlığını işaretlemektedir. Aynı katın Musteriyen II seviyesinde ise, kesiti boydan boya işgal eden ve Musteriyen seviyesini örten ocak yerleriyle, etrafa serpilmiş aynı zamanda sertleşmiş külleri de dikkat çeken izler arasındadır. Bu bakımdan, bu katın sıcak ve soğuk iklimi gösteren sınırları kolayca anlaşılmıştır. Bunlardan başka II inci ve III üncü katlar arasında yukarılarda olduğu gibi 20 santimetre kalınlığında iri taşlarla kaynaşmış daha kalın bir traverten örtüsü bulunmaktadır.

IV üncü kat üç seviyeden ibarettir. Fillerin, su aygırlarının, panter ve aslan gibi hayvanların varlığı, cinsleri iyice tefrik edilemeyen ağaçların (Meşe ve çam?) tabiî mulâj ve ayrıca boşluklarına tesadüf edilmesi bu tabakanın daha sıcak ve yağışlı bir iklimde teşekkül ettiğini göstermektedir. Yonga aletler kabalaşmış, Kalker elbaltaları, uçları yontulmuş sileks ve kalker elyumruları hep bu üst iki seviyeden çık-

rlmıştır. Şelleen ve Aşöleen devirlerinin zaman süresi içinde mütalâası gereken bir Alt Paleolitik kat karşısında bulunduğumuzu zannetmekteyim. Üst iki seviyenin Riss-Würm buzul arasının ilk yarisiyle yaşıt olması ihtimali kuvvetlenmektedir. 1954 yılı kazısında meydana çıkarılan bu kat karşımızda herşeyi ile bir problem olarak durmaktadır. Elimizdeki yeni ve eski ip uçlarının bu düğümü de yakın zamanda çözeceğine kuvvetle inanmaktayım. Şimdilik bu tabakada bir Alt Paleolitik devrin mevcut olduğunu anlamış bulunmaktayız.

Âzamî 1.13, asgarî 0.82 metreyi bulan V inci kat çok az sayıda silekten yapılmış aletler vermiştir. Açık bir iskân izene de tesadüf edilmemiştir. Meydana çıkarılan birkaç kırık kemik parçasıyla bir favnanın varlığından bahsedilemez. Şimdiye kadar incelediğimiz katlardan hiçbirisi ile mukayese edilemediğinden burayı kısır bir kat olarak kabule mütemayıl bulunduğumu ve Riss Buzul devriyle yaşıt bir zamanın mahsulü olduğunu işaretlemeyle yetinirim.

VI ncı kata gelince: vaziyet büyük bir fark ve açıklıkla değişmektedir. Bu tabakada iri yonga aletler, kalkerden yapılmış elbaltaları ve yumruları tekrar çoğalmağa başlamıştır. Yonga aletler arasında Klaktoniyen ve eski bir lövalvaziyen'e benzien piyesler de bulunmuştur. Bu katta aslanın, sırtlanın diş ve koprolitleri, ayı, köpek ve kedi familyasıyla, bazı kemirgenlerin (Kadımalar) iskelet kalıntıları meydana çıkarılmıştır. Yine sıcak ve yağışlı bir iklimi açıklıyan izler karşısında bulunmaktayız.

VII inci kat ayrı olmasına rağmen, VI ncı kata uymaktadır. Her ikisini çok uzun süreli bir Alt Paleolitik'in ilk yarısına tekabül eden bir seviye olarak görmekteyim. Bu katın, yani VI ile VII nin Mindel-Riss Buzul arası devriyle yaşıt olmaları kuvvetle muhtemeldir.

1.90 metre kalınlığında bulunan VIII inci tabaka kesitimizin en alt ve en eski kısmıdır. Sileks aletlerin çoğunda bir küçülme göze çarpmaktadır. Bu noktaya daha yukarılarda da temas etmiştik. Aletlerin büyükleri ekseriyetle nükleüsleri andırmaktadır. Gelişi güzel koparılmış olan yonga aletler arasında çok ince işlenmiş, retüşlenmiş muntazam çevreli olanları da bulunmaktadır. Ön Alt Paleolitik'e bağlamak veya öyle görmek istediğim bu endüstri içinde görülen bu üstün piyesler bizi haklı olarak düşündürmektedir. Orinyasiyen'e, Musteriyen'e hattâ Mezolitik'e benzetilebilen bu aletleri aynı devirlerle yaşıt göstermeğe veya onların malı olduğunu kaydetmeğe

şimdiye kadar izahını yapageldiğimiz istratiğrafı ve kronoloji imkân vermemektedir. Kesitte açık bir Orinyasiyen, çok uzun süreli tipik ve çok açık bir Musteriyen katı ve endüstri mevcut iken, bu orijinal hali katının bir özelliği olarak kabul etmek ve Anadolu Paleolitik adamlarının çok üstün bir yontma, çırpma tekniğine vakıf olduklarını kabul etmek zorundayız. Bu katın Alt Paleolitik'in çok eski bir yonga kültürü safhasına ait olduğunu tekrarlıyarak kesit hakkındaki görüşlerime son veririm.

1954 yılında tesbit edilen bu kesitte filden, su aygırından, aslandan maada ayının, sırtlanın, domuz ve kemirgenlerin bütün katlarda değişik soylarda olmak üzere tesadüf edilmiş ve sondaj çukurunun müşterek malı oldukları anlaşılmıştır.

Karain mağarasının muhtelif cins taşlardan yapılmış olan yonga aletleri hangi devre ait olurlarsa olsunlar, bunların başka bir bölgeye bağlamak yahut Suriye'nin, Filistin'in, Irak ve diğer yerlerin tesiri altında kalarak meydana getirilmiş olduklarını veya tamamen yerli olduklarını ortaya atmak için zaman çok erkendir. Mağarda daha yapılacak iş pek çoktur ve oldukça çetindir. Gayemiz mevcut durumu olduğu gibi aksettirmektir. Birkaç münasebet ve form grubunu ele alarak işi şimdiden nazarî şekle sokmak doğru değildir. İşimiz sıra ile mağarayı olduğu gibi iyice tanımak, bölgesi mağaraları yanındaki durumunu anlamaktan ve Türkiye'deki yerini tayin etmekten ibarettir. Takdim ettiğim plân ve levhalar karain mağarasının prehisto-rik durumunu daha çok aydınlanacaktır.

EIN ALLGEMEINER ÜBERBLICK ÜBER DIE PRÄHISTORISCHEN FORSCHUNGEN IN KARAIN-HÖHLE BEI ANTALYA

Dozent Dr. İ. KILIÇ KÖKTEN

Die Höhle Karain (Die Schwarze Höhle) liegt 25 km nordwestlich von Antalya (Antalia), in der Nähe des Dorfes Yağca und auf den nach dem Mittelländischen Meere gewandten ziemlich steilen Kalkwänden des Scham-Berg (Şamdağı). Sie liegt 150 m über der Schnittlinie, die durch die oberste Kalktuffschicht des Gebietes von Antalya und die Berge gebildet wird, und ungefähr 650 m über dem Meeresspiegel. Diese natürliche Höhle besteht aus drei übereinander gelegenen grossen Hohlräumen, die einen gemeinsamen Eingang besitzen und miteinander durch Korridore verbunden sind; sie ist mehr als 50 m tief. Je tiefer man in sie hinabsteigt, desto feuchter und dunkler wird es.

Im Jahre 1946 habe ich meine ersten Forschungen in dem von mir mit A bezeichneten Teil des obersten Hohlraumes und in dem dunklen Hohlraum am Grunde unternommen. In dem mit A bezeichneten Teil des obersten Hohlraums fanden sich Silexwerkzeuge, die der mittleren (dem Moustérien) und der oberen (dem Aurignacien) Periode der älteren Steinzeit angehören, vermischt mit Gefäss-Scherben der Kupferzeit und geschichtlicher Zeiten. Dies war mir ein Hinweis darauf, dass der Ort schon von "Schatzgräbern" heimgesucht worden war. In dem ganz unten, d. h. in dem dunklen Hohlraum ausgehobenen Sondagegraben (1,5 × 4 m, bei 1 m Tiefe) konnte ich von den erwähnten paläolithischen Kulturen besonders die Moustérien-Industrie in regelmässigeren Schichten feststellen.

Im Jahre 1947 setzte ich meine Forschungen fort und liess den Sondagegraben vom Vorjahre auf das Format 5 × 6 m erweitern. Es zeigten sich dabei zwei Unterschichten der Moustérien-Periode des mittleren Paläolithikums: eine untere und eine obere. In der unteren oder ersten fand sich Klingenkultur sowie auf beiden Seiten abgeschlagene Faustkeile des Typs micoque.

1948 fand ich leider keine Möglichkeit, meine Arbeit in der Karain-Höhle fortzusetzen, da ich anderwärts mit Spezialforschungen beschäftigt war.

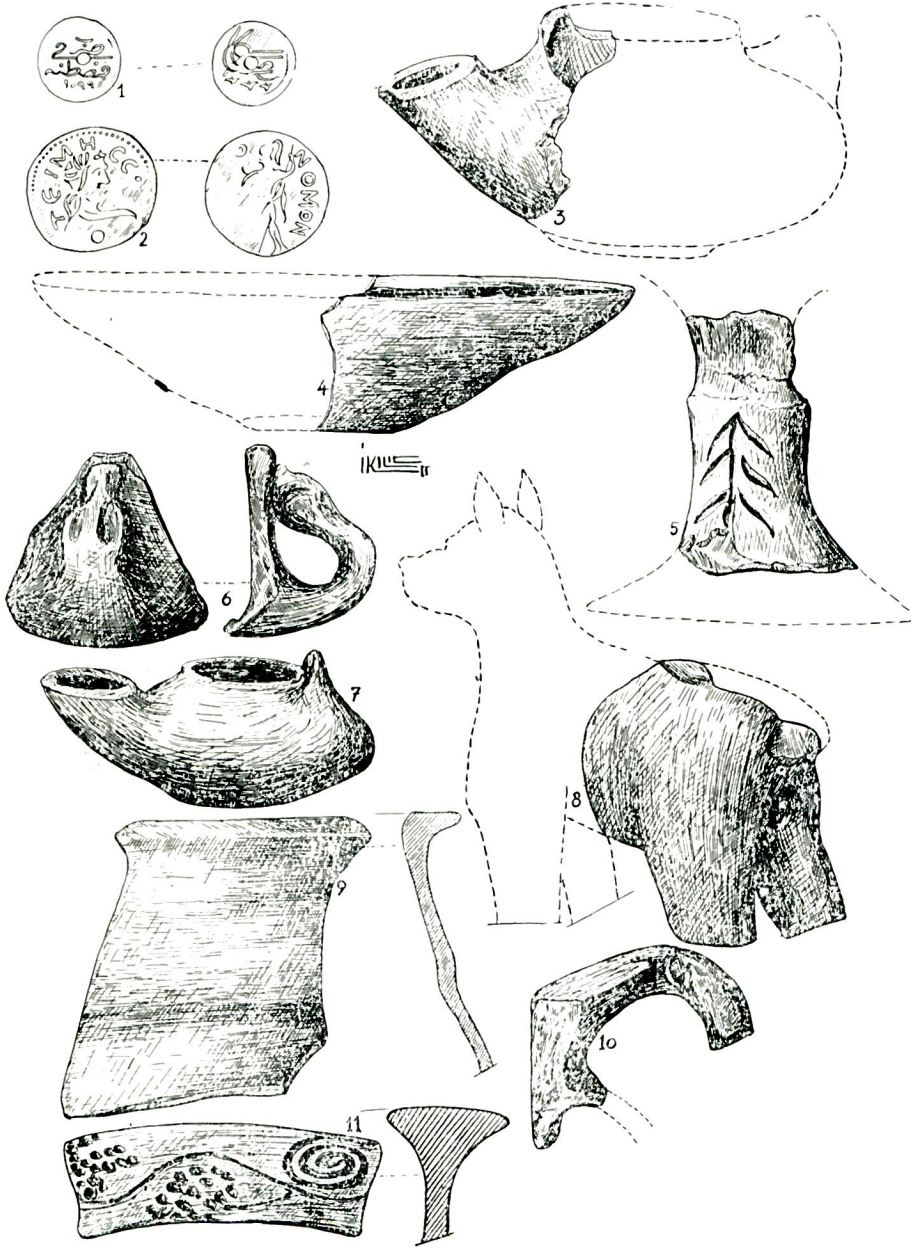
Das Jahre 1949 fand mich wieder in der Höhle; diesmal arbeitete ich in der Südecke des Hohlraums am Grunde, die eine dickere Ablagerung aufweist. Nach Ausheben eines Grabens von 5×5 m bei 1,19 m Tiefe war der alte, eigentliche Höhlenboden erreicht. Wir arbeiteten in zwar sehr wenig tiefen, aber doch regelmässigen, zement-harten und feuchten Schichten. Das Licht unserer Lux-Petroleum-lampen genügte nicht. Unter überaus gesundheitswidrigen Bedingungen konnte ich in diesem Graben drei eigentliche Schichten feststellen. Die oberste dieser Schichten hatte zwei Unterschichten; aus der ersten Unterschicht kamen Gefässscherben und Lämpchen der griechisch-römischen Periode, aus der zweiten Unterschicht dagegen Scherben der Kupferzeit zu Tage. In der mittleren Schicht fanden sich dem Moustérien II zugehörige Feuersteinwerkzeuge. Da aber auch hie und da Gefäss-Scherben kleineren Formats in dieser Schicht gefunden wurden, ist anzunehmen, dass die oberen Teile dieser Schicht durcheinander waren. In der 17 cm dicken obersten Unterschicht der dritten Schicht fanden sich Silexwerkzeuge, die mit Sicherheit dem Moustérien II angehören. Sowohl aus der Zweiten als auch aus der dritten Unterschicht dieser Schicht kamen oft Werkzeuge zu Tage, die dem älteren Moutérien I angehören, In der unteren, dem Moustérien I zugehörigen Unterschicht brachten wir, zusammen mit Klingenkulturen zwei Silex-Faustkeile vom Typ Acheuléen, und in der darüber liegenden Schicht Faustkeilchen von Typ des Micoquien zu Tage. Die Verschmelzung des in den dünnen Stalaktitenschichten entstandenen echten Kalktuffs mit den hart wie Zement gewordenen Kulturschichten hat in der untersten der aus drei Unterschichten bestehenden Schicht III stattgefunden. Aus der harten Erde und aus den dünnen Kalktuffschichten dieser Schicht wurden neben paläolithischen Werkzeugen fossile Zähne und Skelettreste des Höhlenbären (*ursus spelaeus*) und des Höhlenlöwen (*felis leo spelaeus* oder *pseudolurus* Gerwais) zu Tage gefördert.

Unter den hartgewordenen enormen Abfall-oder Küchenresten des Frühaurignacien und des Moustérien, die in der dem obersten grossen Hohlraum eine bedeutende Fläche einnehmen, habe ich einen Zahn zu Tage gefördert, von dem ich annahm, dass er von einem

fossilen Menschen stammen könnte. Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek hat diesen Zahn untersucht und hat festgestellt, dass es sich um den linken zweiten oberen Backenzahn eines Kindes der Moustérien-Periode (*homo neanderthalensis*) handelt, was die Bedeutung der Karain Höhle verdoppelt. Die Beschaffenheit der Höhle ist von mir in Wien bei einer wissenschaftlichen Versammlung im Jahre 1951 erläutert, und ein beträchtlicher Teil der Funde zur Besichtigung vorgelegt worden.

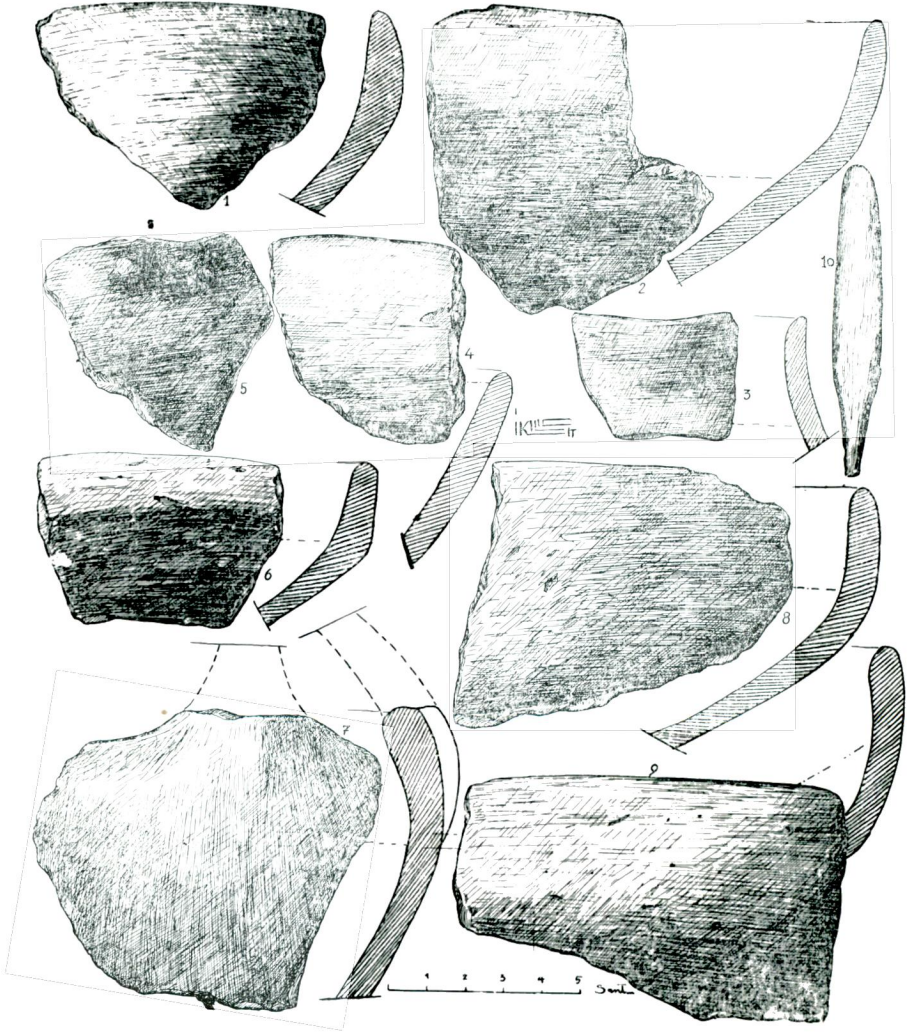
Die Forschungen des Jahres 1949 haben folgende originelle Ergebnisse gezeigt: man muss die Möglichkeit ernstlich ins Auge fassen, dass die Moustérien I-Schicht mit der Riss-Würm Zwischenzeit der Alpen, die Moustérien II-Schicht und ihre Fortsetzung mit der Würm I-Zwischeneiszeit gleichaltrig ist, weiters, dass es möglich war, einen Teil der vorhandenen Werkzeuge mit den in Palästina, Syrien und Europa gemachten paläolithischen Funden zu vergleichen und dass lokale Eigenheiten festgestellt wurden. Die in dem grossen Hohlraum am Grunde von mir festgestellten Schichten sind zwar ergiebig und ziemlich regelmässig, doch sehe ich die sekundäre Ablagerung dieses Teils als den Schmutzhaufen der Höhle an. Ich vermute, dass dieser Teil bei kaltem Wetter und in Zeiten der Gefahr als Schlupfwinkel, ja sogar auch als Begräbnisstätte benutzt wurde.

In den Jahren 1951 und 1952 konnte ich den Forschungen in dieser Höhle leider nicht nachgehen, weil die finanziellen Mittel dafür nicht aufgebracht werden konnten. Doch war ich gesonnen, meine Forschungsarbeit in dieser mir so aus Herz gewachsenen, ergiebigen und vielversprechenden Höhle einzustellen, die geeignet ist, eine sichere und bedeutende Hauptquelle für die Erforschung der Prähistorie der Türkei zu werden. So habe ich denn, von unserer Fakultät unterstützt und mein Gehalt zu Hilfe nehmend, im Jahre 1953 meine Forschungen in dieser Höhle, wenn auch in kleinerem Umfange, wieder aufnehmen können. Ich war zu dem Entschluss gekommen, sie in dem oberen, grossen Hohlraum vorzunehmen, denn es hatte sich inzwischen herausgestellt, dass die Schichtung der dichten und eigentlichen Kulturschicht und die Ablagerung in diesem Teile zu finden waren. Auf dem Boden des mittleren Hohlraums liess ich nicht graben, weil eine riesige Säuberung erforderlich gewesen wäre.

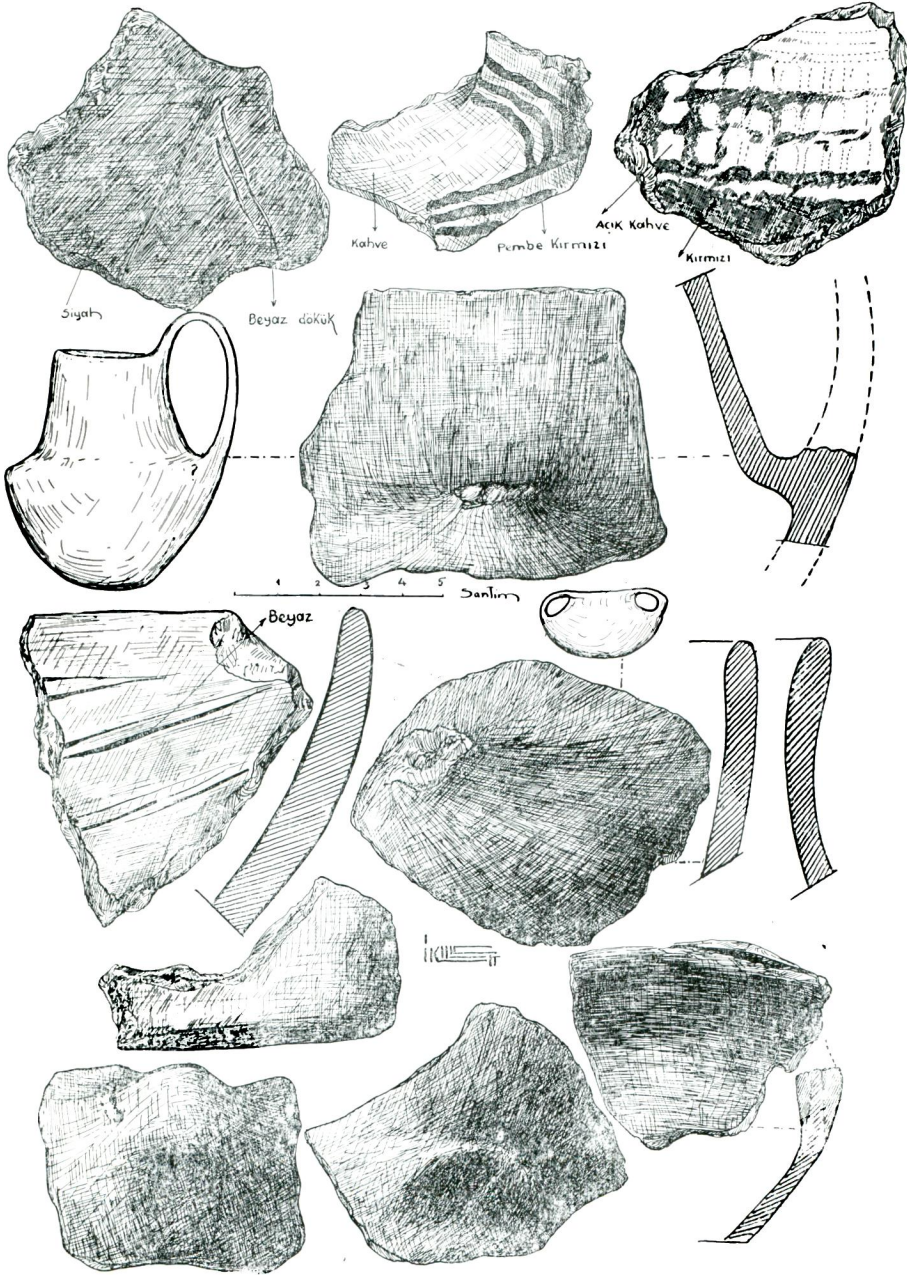

Karain Mağarası 1954 yılı hafriyat çukurundan

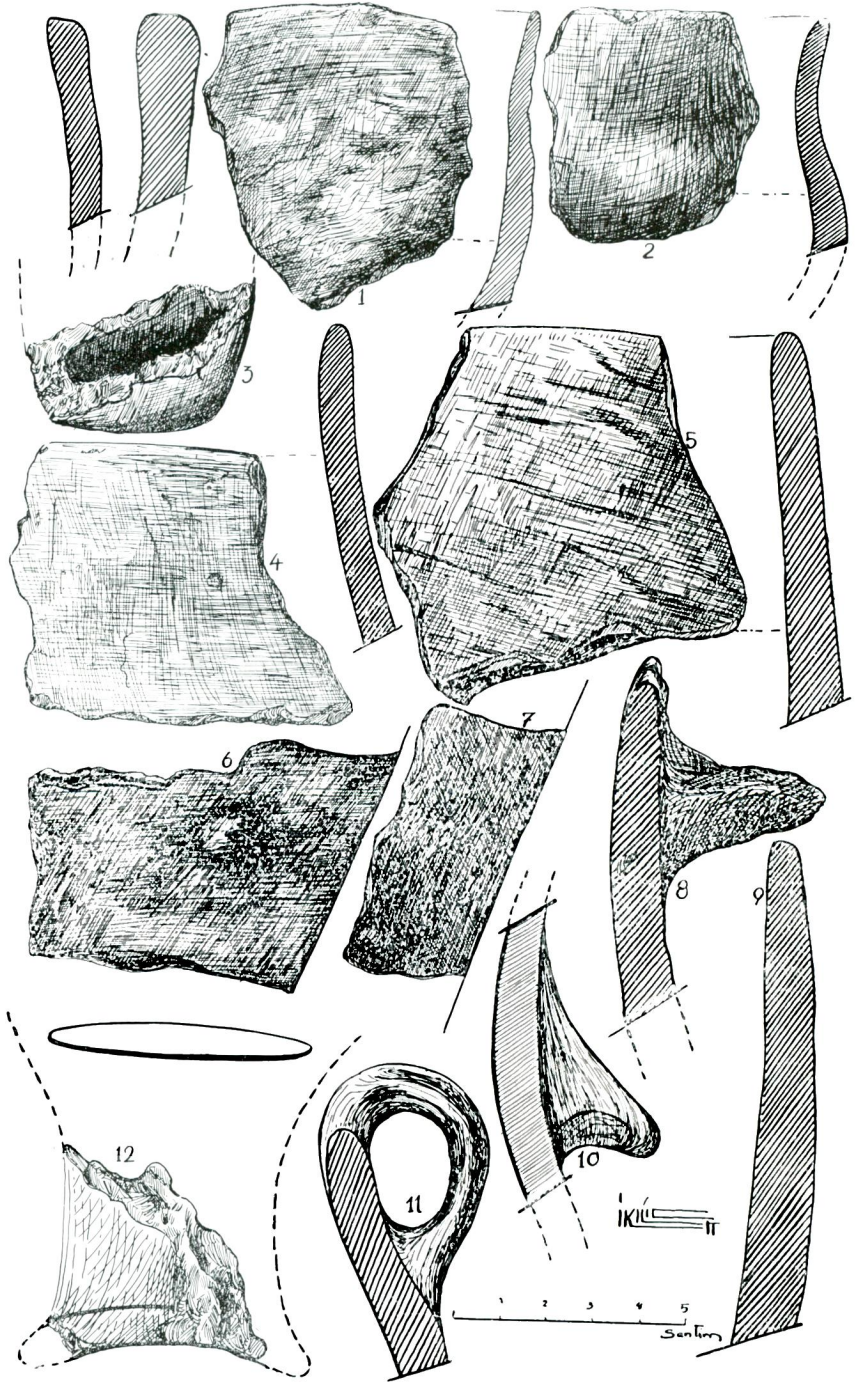
- 1 Osmanlı parası bakırdan
- 2 Grek parası bakırdan
- 3-11 Grek-Roma devirlerine dai kandil, çanak parçaları ve pişmiş topraktan kırık bir köpek heykeli.

Karain Mağarası 1954 yılı hafriyat çukurundan
 1-9 Bakır Çağı çanak çömlek parçaları.
 10 Bakırdan yapılmış ok ucu,
 (Geç olması muhtemel).

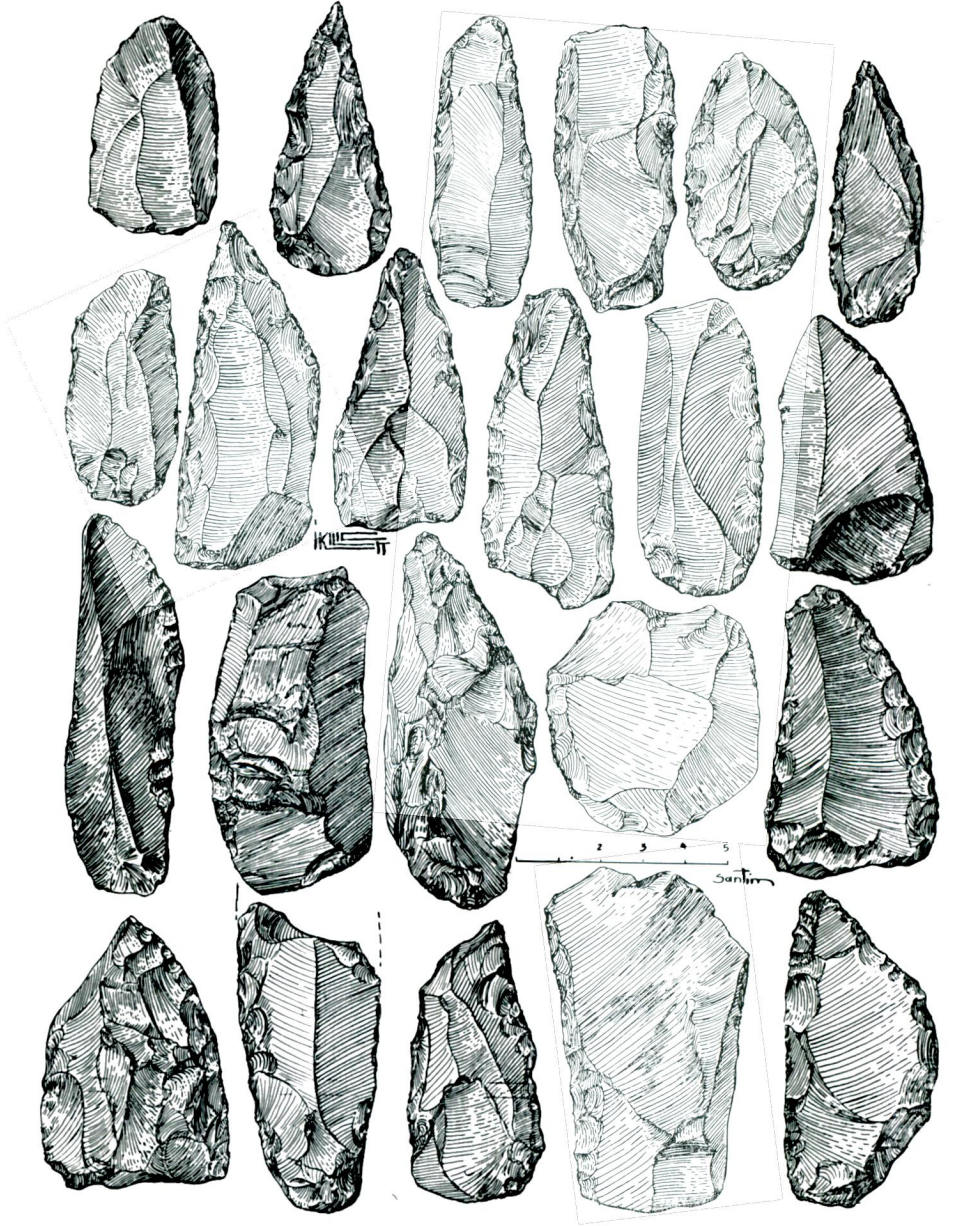
Karain Mağarası 1954 yılı hafriyat çukurundan.
Kalkolitik devre ait çanak çömlek parçaları.
(Boyalı seramik bu tabakanın üst seviyelerinden karışık çıkmıştır)

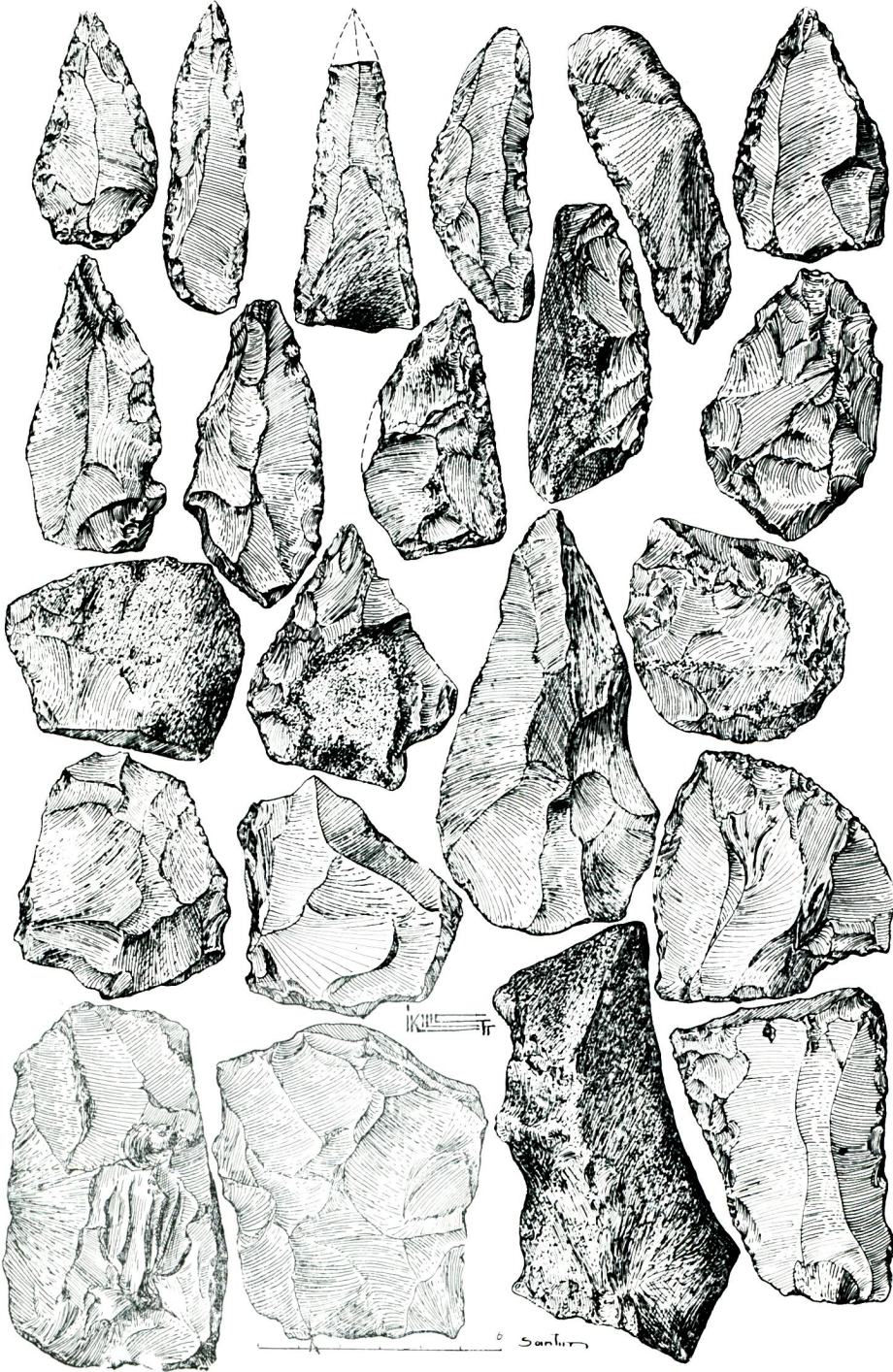
Karain Mağarası 1954 yılı hafriyat çukurundan
Neolitik devre ait çanak parçaları. Dip, kenar ve kulp örnekleri.

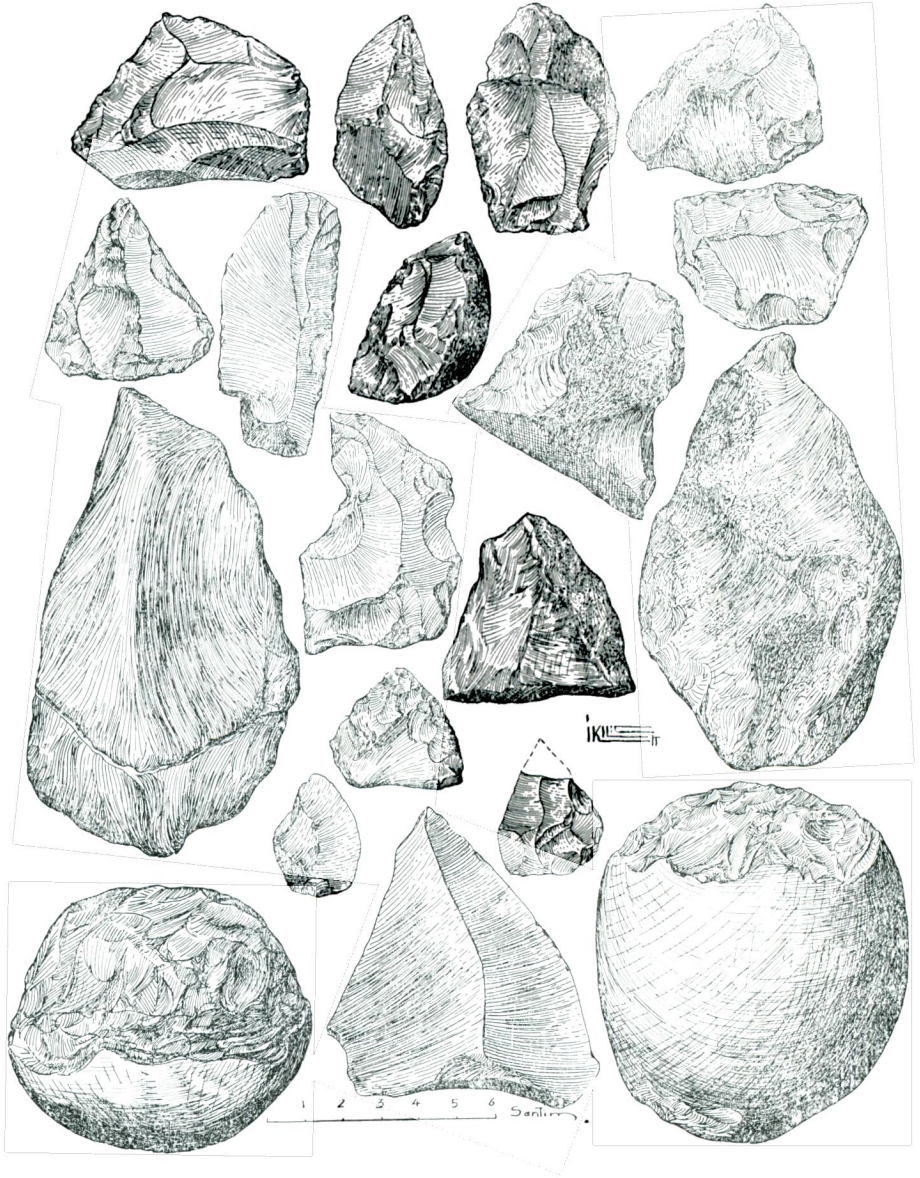
Karain Mağarası 1954 yılı hafriyat çukurundan
Üst Yontma Taş devrine (Orinyasiyen) ait sileksten yapılmış çeşitli aletler.

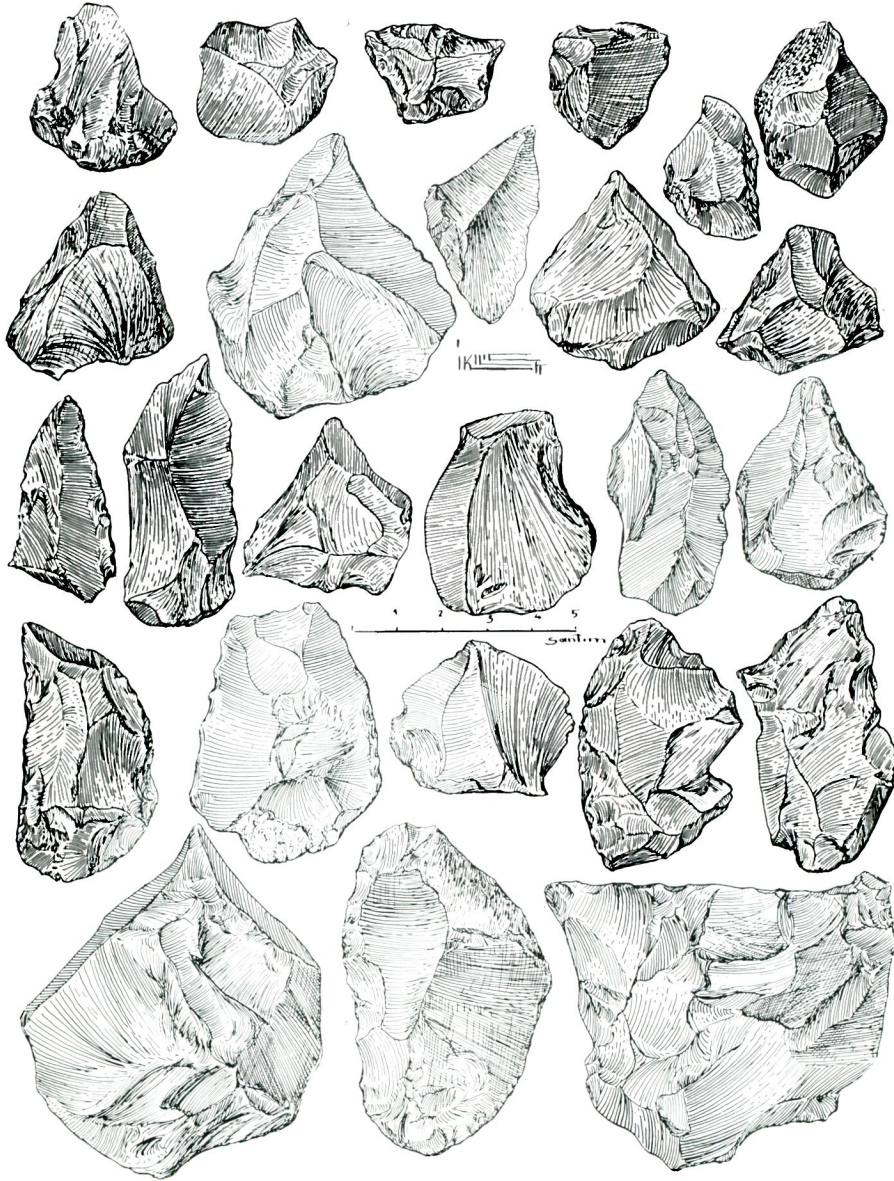
Karain Mağarası 1954 yılı hafriyat çukurundan
Orta Paleolitik. Musteriye II sileks aletlerinden birkaç örnek.

Karain Mağarası 1954 yılı hafriyat çukurundan
Orta Paleolitik. Musteriyen I sileks aletlerinden birkaç örnek.

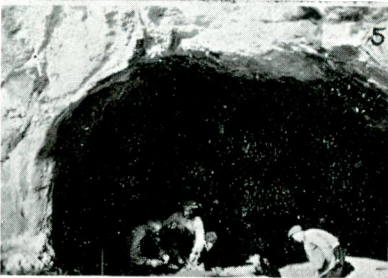
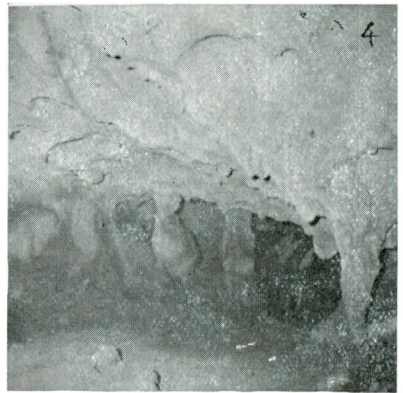
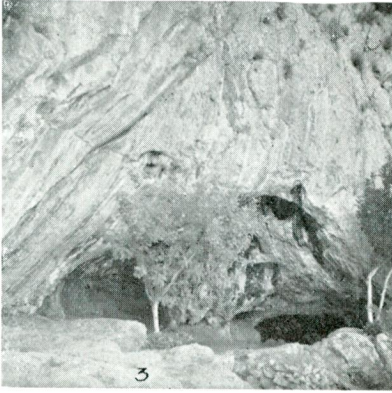
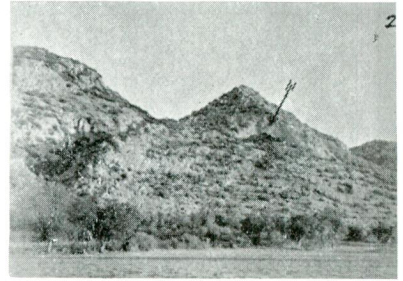

Karain Mağarası 1954 yılı hafriyat çukurundan
Fil katından meydana çıkarılan kalker elbaltaları , sileks elyumruları ve çeşitli tipik
yonga aletlerden birkaç örnek (Alt Paleolitik)

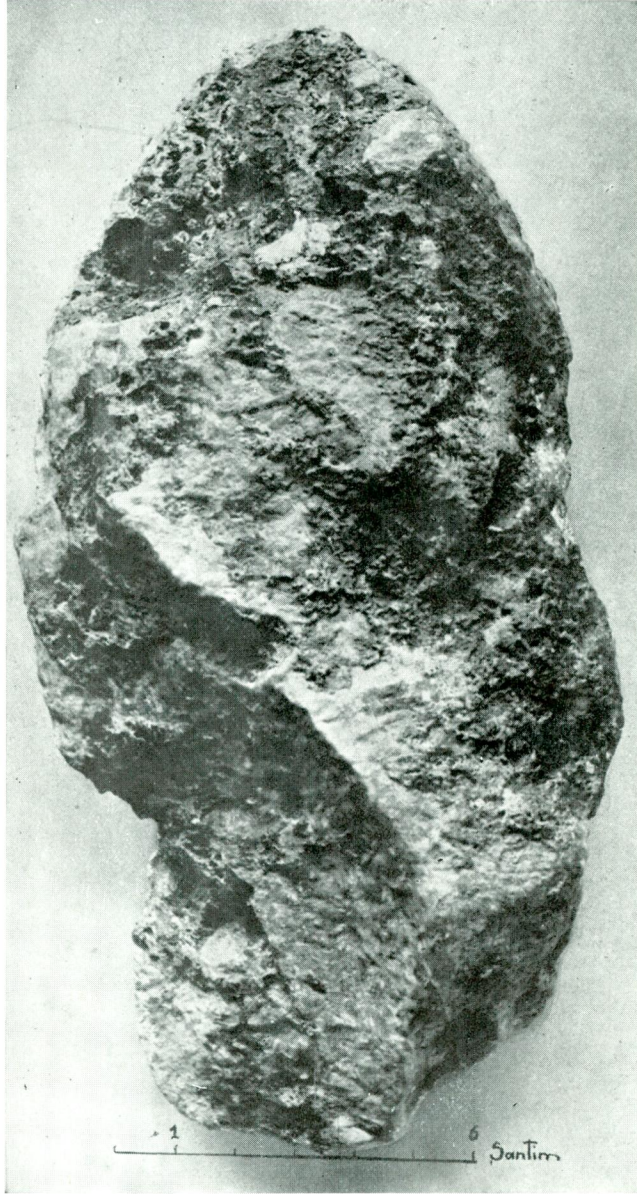
Levha IX

Karain Mağarası 1954 yılı hafriyat çukurundan
1954 yılı yarmasının sekizinci, yani en alt tabakasından çıkarılan sileks aletlerden birkaç
örnek.

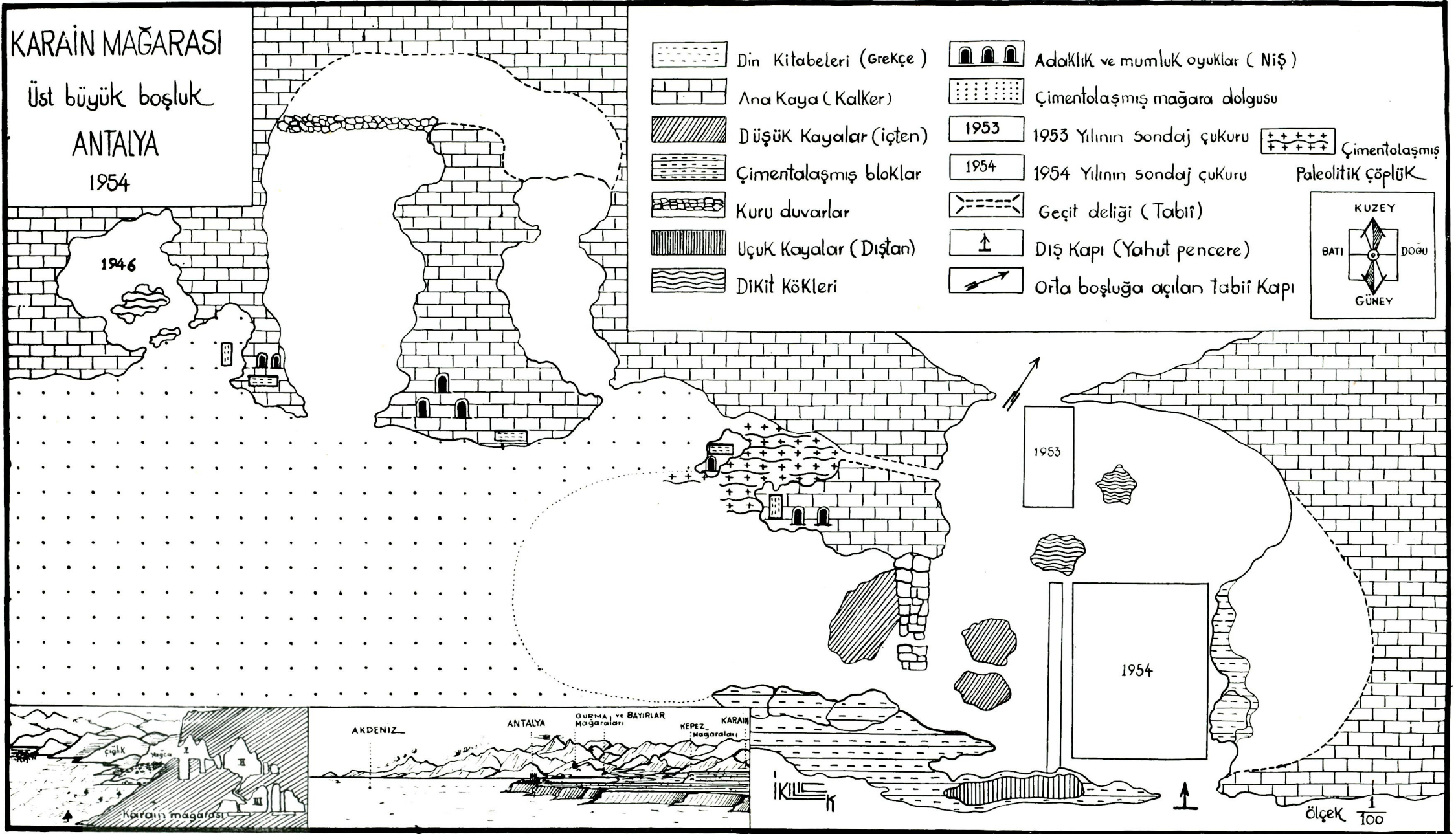

Levha X un açıklanması

- Resim 1 — Yağca köyünden bir kısım (Antalya) ve Şam Dağı.
Resim 2 — Şam Dağının Çadır tepesinde bulunan Karain mağarası.
Resim 3 — Karain mağarasının üst büyük boşluğundan bir köşe.
Resim 4 — Karain mağarasının alt büyük boşluğuna giden dikitli dar geçit.
Resim 5 — Üst büyük boşluktan diğer bir köşe.
Resim 6 — 1954 yılı hafriyat çukurunun dip kısmında (Derinlik 10 m).
Resim 7 — Kültür tabakalarını tefrikte ve iklimî mülâhazalarımnda işime yaradığını ilk defa tesbit ettiğim kat arası dikit kökleri.
Resim 8 — Paleolitik aletlerin ve fosillerin üçüncü temizliği yapılırken.

Levha XI
Karain mağarasının 1954 yılı hafriyat çukurunun Alt Paleolitik katlarında meydana çıkarılan kalkerden yapılmış bir elbaltası.

Den Sondagegraben des Jahres 1953 habe ich neben dem sich nach dem mittleren Hohlraum öffnenden Durchgang und in der Südecke der Höhle, die der tiefstgelegene Teil der Höhle ist eröffnet. Die Ausmasse dieses Sondagegraben sind 2×4 m bei 3.64 m Tiefe. Da die Mittel für eine weitere Aushebung erschöpft waren, sah ich mich gezwungen, meine Forschungen in diesem Stadium abzubrechen, ohne den eigentlichen Höhlengrund erreicht zu haben. Doch konnten aus dieser Tiefe ganz eindeutige und reichhaltigere Funde der im untersten Hohlraum festgestellten Kulturen zu Tage gefördert werden. Verstreute, mit einer Besiedlung in keinem Zusammenhang stehende Keramik der griechisch-römischen Periode wurde hier auch angetroffen. Und besonders die von der Sonne beleuchteten Wänden des obersten Hohlraums gehauenen Kerzennischen und griechisch geschriebene kleine Tafeln wiesen darauf hin, dass dieser Ort als Heiligtum, als Versammlungsstätte gedient haben musste. Die Kupferzeit war durch grosse, handgefertigte, bemalte und unbemalte Keramiken noch stärker reicher vertreten. Man konnte die Aurignacien- und die Frühaurignacien-Schichten sowie die von ihnen nur durch eine dünne und sterile Kalktuffschicht getrennten Schichten des oberen Paläolithikums gut wahrnehmen. In der Tat hatten die Fossilisierung und die Verhärtung der Schichten im Frühaurignacien begonnen. In der Mousterien II-Schicht und in der Schicht des Moustérien I mit ihren zwei Unterschichten zeigte sich dasselbe Bild. Bei den Steinwerkzeugen waren, was die Technik anlangt, die gewöhnlichen Formen: Spitzen vom allgemeinen Typ des Moustérien, breite Kratzer von runder Kontur. In den unter der Aurignacien-Schicht liegenden Schichten des Frühaurignacien und des Moustérien wurden Werkzeuge angetroffen, die denen des Levalloisien, zum Teile auch des Clactonien und Micoquien ähneln, weiters wurden Spitzen von der Form des Abri-Audi und des Chatelperron, sowie aus Kalkstein angefertigte, kleine und grosse, aber roh bearbeitete Faustkeile vom Typ Acheuléen und Chelléen gefunden. Feuerstein Faustkeile wurden nur in geringer Anzahl angetroffen. In diesem Graben fiel in der Fauna der ersten Unterschicht der Mousterien-Schicht eine Änderung auf, eine Formation, die auf ein warmes und sehr regenreiches Klima hindeutet. Bei dieser Grabung konnte eine prähistorische Chronologie festgestellt werden, die, von unten nach oben oder vom Alten zum Neuen fortschreitend, die aus zwei Unterschichten bestehende Schicht

des Moustérien I, die Moustérien II-Schicht, das Frühaurignacien, Aurignacien, das Kalkolithikum und die Kupferzeit umfasst. Dieses Ergebnis hat meine Vermutungen bestätigt.

Im Jahre 1954 habe ich meine Forschungen unter günstigeren Bedingungen fortsetzen können. Die Generaldirektion für Alte Werke und Museen konnte für die Teilnahme an der Finanzierung der Grabungen gewonnen werden. Ich betrachte es als meine Pflicht, an dieser Stelle dem geordneten von Antalya, Herrn Dr. Burhaneddin Onat, für die mir erwiesene fortgesetzte und sehr tatkräftige Unterstützung aufs tiefste zu danken, sowie der Generaldirektion für Museen beim Unterrichtsministerium meinen herzlichsten Dank zu sagen.

Der Forschungsgraben des Jahres 1954 wurde südöstlich von dem des Vorjahres und am Ostrand der Höhle bei ihrer natürlichen Pforte oder ihrem Fenster ausgehoben. Seine Ausmasse sind 6×7 m; bei einer senkrechten Tiefe von 9.5 m und einer schrägen Tiefe von 10 m wurde der eigentliche Höhlenboden erreicht. Diese Tiefe wird im Ostteile der Höhle hinter den herabhängenden Blöcken noch beträchtlicher sein. Zum erstenmal ist in unserem Lande eine so dicke Höhlenablagerung angetroffen worden. In der auf der Südseite gelegenen Schicht, die hinsichtlich Beschaffenheit und Lichtverhältnisse für die Feststellung der Schichten und ihrer Unterschichten günstig ist, konnte ich 8 eigentliche Kulturschichten feststellen. Man kann diese 8 Schichten, mit geringen Unterschieden, in den restlichen drei Schnitten der Höhle verfolgen.

Auf der ersten oberen Schicht liegen zu Zement gewordene, 40 cm dicke, dem Paläolithikum zugehörige Blöcke. Da diese Blöcke erst später auf dem Boden geworfen worden waren, sollen sie nicht unter die Kulturschichten aufgenommen werden. Der im Osten dieser Blöcke, nicht mehr als 10 cm tiefe, aschige Teil, der griechisch-römische Keramik lieferte, steht erwiesenermassen in keinem Zusammenhang mit einer Besiedlung.

Aus der darunter liegenden 0.90 bis 1.10 m dicken Teilschicht wurden der Kupferzeit, dem Kalkolithikum sowie dem Neolithikum zugehörige, handgefertigte, grosse und feine Scherben und zahlreiche Feuersteinwerkzeuge vom Typ des Aurignacien zu Tage gebracht. Bei den neolithischen und den protohistorischen Keramiken zeigen die allgemeinen Formen verschiedene Typen. Eine kleine konische Schale mit Bandhenkeln, ein kleiner Halbbecher ohne Henkel, mit

Rundboden, eine langhalsige, ziemlich bauchige, innen und aussen schwarzgefütterte kleine Gefäss-Scherbe, ein innen und aussen mit brauner Farbe gefütterter und polierter, korbhenkeliger Schalenrand, innen und aussen schmutzig-weiße, nur aussen polierte und mit Henkel versehene, bauchige, in der Mitte der Bauchung vorgewölbte Schalenbruchstücke, ein langer, schwachgebauchter Gefässhals mit langen, dünnen Henkeln, sowie weitbäuchige, mit Henkel versehene, ziemlich grosse Gefässe, die oben einen einzigen Knopf haben: das alles sind die Fundstücke, die zur Feststellung der allgemeinen Formen dienen. Mit ihnen sind auch noch andere Keramikstücke aufgefunden worden; solche mit matter, gelber Innenseite, auf die aber mit dunkelroter Farbe dicke Bänder und Quadrate gezogen sind; weiters solche, die aussen, auf schwarzem glänzenden Grundeckige Striche in weisser Farbe zeigen; solche, deren Innenseite dagegen hellbraun poliert ist, die auf der Aussenseite mit braunen, parallelen geraden und parallelen runden Strichen verziert sind. Ich möchte an dieser Stelle darauf hinweisen, dass diese Keramiken vor allem in der kalkolithischen und neolithischen Schicht angetroffen wurden. In der 98 cm dicken zweiten Schicht waren keine Spuren eines Durcheinanders mehr zu bemerken. Die obersten Teile dieser Schicht weisen mit der untersten Teilschicht der ersten Schicht bezüglich Zeit, Industrie und Ablagerung Ähnlichkeiten auf. Hier fanden sich typische Aurignacienwerkzeuge. Nur in der unteren Hälfte dieser Schicht traten in der Technik des Moustérien gearbeitete Spitzen zahlreicher auf. An Steinwerkzeugen der Schicht, die wir als die des Frühaurignacien festgestellt haben, ist hinsichtlich ihrer Form eine wichtige Änderung zu beobachten. Bemerkenswert ist, dass zwischen der ersten und der zweiten Schicht eine nicht mehr als 10-20 cm tiefe, sterile Kalktuffschicht angetroffen wurde.

Die mit Einschluss einer 12 cm dicken, sterilen Kalktuffschicht mindestens 130 und höchstens 150 cm dicke, dritte Schicht weist bezüglich Farbe Aufbau, Form der Werkzeuge und fossile Tierreste eine andere Beschaffenheit auf. Der erste Teil dieser Schicht, die aus zwei Unterschichten besteht, von denen die eine 32, die andere 36 cm dick ist, enthält Werkzeuge des eigentlichen Moustérien; typische dreieckige und retuschierte Spitzen, breite und retuschierte Kratzer, retuschierte, aber sehr scharfe Spitzen, ähnlich denen des spitzen Levalloisien, dem Micoquien angehörige Faustkeile zählen

zu den originellen Formen dieser Schicht. Wenn wir auf Grund der gewöhnlichen Klingen und der für das Moustérien typischen Stücke eine Klassifizierung vornehmen wollten, so würden wir zu dem Ergebnis gelangen, dass diese Schicht dem Moustérien II zugehört. Herdstellen mit Asche, grosse Stalaktiten und kalte Fauna, weisen darauf hin, dass es in jener Periode vorherrschend kalt und regnerisch sein muss.

Bei den in den 30 cm und 40 cm dicken unteren zwei Unterschichten der Schicht III aufgefundenen Spitzen, Kratzen und Schabern ist ein Grösser- und Breiterwerden zu bemerken. Die Faustkeitleichen vom Typ *micoque* sind noch grösser. Grobe, aus Kalkstein angefertigte Faustkeile wurden zu Tage gebracht. Die Fauna wird grösser: Backenzähne von Bären und Pferden, ja sogar von Flusspferden wurden aufgefunden. Bodenzusammensetzung, Fauna und Industrie dieser Schicht deuten auf eine ziemlich warme und regenreiche Periode hin. Es ist sehr wahrscheinlich, dass diese Periode gleichaltrig ist mit der zweiten Hälfte der Riss-Würm-Zwischeneiszeit. Obwohl diese Schichten hinsichtlich ihrer Kultur grobe Klingenkulturen (Levalloisien), Faustkeitleichen vom Typ *Micoquien* und Faustkeile (Acheuléen) lieferten, ähneln die in unserer Hand befindlichen Funde im allgemeinen solchen des Moustérien I. Die bis hierher festgestellten paläolithischen Verhältnisse stimmen mit den Ergebnissen der von mir in der Karain-Höhle bis jetzt vorgenommenen Sondagen vollständig überein und bestätigen auf klare Weise an Hand eines noch strafferen, reicheren Materials meine früheren Ansichten.

Die 1.62 m dicke, in wesentlichen aus 3 Unterschichten von 54, 60, und 49 cm Dicke bestehende Schicht IV unterscheidet sich, was Bodenzusammensetzung, Bodenfarbe, Beschaffenheit der Steinwerkzeuge und der Fauna anlangt, von den bisher beschriebenen Schichten. Die Ablagerung der obersten und der untersten Unterschicht der Schicht IV ist rötlich, zum Teil rosa-gelb und hellbraun. Die zwischen beiden liegende Mittelschicht von 60 cm Dicke hingegen mit ihren stellenweise schwarzen, blauen und roten Farbtönen erinnert einen fast an eine Malerpalette. Sie ist von sehr lockerer Struktur. Sie deutet auf das Vorherrschen eines im allgemeinen sehr heissen, sehr regenreichen, richtiger gesagt tropischen Klimas hin. Aus dieser Schicht sind in Kalktuffhüllen eingebettete grobe Werkzeuge, Faustkeile, nicht retuschierte, grosse und oft kleiner werdende,

verschiedenartige Werkzeuge regelmässiger Kontur aus abgeschlagenen Silexstücken und gebrauchten, grosses rundes Geröll aus weissem Kalkstein zu Tage gefördert worden. Zu den wichtigsten Fossil-Funden, die wir machten, gehören ein mit unendlicher Mühe und unter Aufwendung grösster Sorgfalt geborgener Stosszahn eines Elefanten (*elephas antiquus*), sowie Backenzähne von Flusspferd und Panther (*felis pardus*). Nun bestand gar kein Zweifel mehr: wir arbeiteten in einer, was das Klima anlangt, wirklich sehr günstigen, sehr ergiebigen Schicht. Wenngleich auch die Möglichkeit besteht, diese Schichten in ein sehr altes Moustérien, und in Anbetracht der groben Klingenkultur als Levalloisien zu datieren so finden sich in dieser Schicht Spuren die auf ein gesondertes und eigenes Unter-Paläolithikum hindeuten. Dass nur sehr wenige Faustkeile aus Feuerstein in unsere Hand gelangten, liegt an dem Umstand, dass es in der Umgebung keine Feuersteinlager und kein Geröll gibt. Aus der Konstitution der von uns aufgefundenen Werkzeuge geht hervor, dass die Menschen jener Periode auf der Suche nach Feuerstein bis in das gebiet von Elmalı gegangen sind. Es war für die Menschen jener Zeit ein sehr kühnes Unternehmen, den fürchterlichen Gefahren trotzend, sich aus den sehr dichten Wäldern bis in jenes Gebiet (von Elmalı) zu begeben. Wenn die Menschen dieser Schicht guten Feuerstein zur Verfügung gehabt hätten, so hätten sie auch die typischen Faustkeile hergestellt. Es hat sich heraus gestellt dass einige aus Feuerstein hergestellte Faustkeile diese Technik aufweisen. Die von den Bewohnern dieser Höhle besonders in der Kultur-Industrie des mittleren und des oberen Paläolithikums, in Abschlagen, Retuschieren, Formen, Zähnen und Schleifen gezeigte Geschicklichkeit ist jener der bis jetzt in Anatolien an der Oberfläche, in Terrassen und Höhlenablagerungen gefundenen Klingen bei weitem überlegen. So war es unerlässlich unsere technisch unvollkommenen früheren Funde mit den überlegenen Funden aus der Karain-Höhle, die für die Datierung eine wichtige Rolle spielen, zu vergleichen. Ich finde es angezeigt, die mit dem Chelléen und dem Acheuléen gleichzeitige Schicht, die eine Anatolien eigene Besonderheit aufweist, als unteres Paläolithikum aufzufassen, und ich vermute, auf das Klima gestützt, dass die Bildung der oberen und der mittleren Teile dieser Schicht in die erste Hälfte der Riss-Würm-Zwischeneiszeit, die der unteren Teile dieser Schicht in die Endphase der Riss zu setzen ist.

Die mindestens 82 cm und höchstens 113 cm dicke, harte ins Grünliche spielende dunkelbraun aussehende Schicht V ist steril. Es ist heute noch nicht möglich, an Hand der vereinzelt aufgefundenen Klingen diesen Teil eindeutig einer Kultur zuzuweisen. Aus der Konstitution der Ablagerung ist zu erkennen dass damals ein kaltes Klima vorgeherrscht haben muss. Es liegt in Rahmen des Wahrscheinlichen, dass sich diese sterile Schicht in einer der Riss-Eiszeit entsprechenden Zeit gebildet hat. Es wurden keinerlei Spuren angetroffen die auf eine Besiedlung dieses Teiles der Höhle hinweisen würden.

Die unter der sterilen Schicht zu Tage tretende Schicht VI ändert plötzlich die Farbe. Die eine Höhe von 127 cm erreichende Schicht zeigt keine Unterschichten. Wenn man von einem rötlich-schwarzen Teile absieht, der sich in der Westecke des Grabens befindet und der an die Beschaffenheit der mittleren Unterschicht der "Elefanten-Schicht" erinnert, fällt einem die Einheitlichkeit ein Bau dieser Schicht auf. Manche Stellen dieser Schicht sind so hart, dass sie die Spitzhacke verbiegen. In dieser Schicht nehmen die Werkzeuge aus Feuerstein plötzlich zahlenmassig zu. Unter diesen Werkzeugen fanden sich retuschierte und fein gearbeitete Spitzen sowie Kratzer. Die aus Kalkstein hergestellten Faustkeile haben an Grösse sehr zugenommen. Unter ihnen gibt es auch solche mit Schnabel, breite und mit einem Stiel versehene, sowie solche die von Natur aus diese Form hatten. Die Fauna ist ebenso reich vertreten wie in den Schichten III und IV. Hinsichtlich ihrer Art ähnelt sie der warmen Fauna der "Elephanten-Schicht" der Schicht IV. Versteinerte Koproolithen von Löwen und Hyänen, Vorderbein und Zehenknochen von Bären, Überreste von Skeletten grosser Vögel und halbe Unterkiefer mit nur wenigen Zähnen eines zur Familie der Hunde gehörigen Tieres und einer Art Panther der Familie der Katzen: all dies ist aus dieser Schicht zu Tage gefördert worden. Man konnte an den Funden ersehen, dass man wieder in ein warmes Klima geraten war. Weil in der vorliegenden, Schicht eine sterile unterschicht vorhanden ist, die darauf hinweist, dass wir es mit einem der letzten Riss-Eiszeit gleichaltrigen Klima zu tun haben, bin ich überzeugt, dass wir nicht fehlgehen wenn wir vermuten, dass dieser Teil gleichaltrig ist mit der Endphase der vorher gelegenen Mindel-Riss-Zwischeneiszeit; weiters, dass ein Klima bestanden haben muss, das anfangs warm, aber gegen das

Ende zu gemässigt gewesen sein muss. Obwohl wir auch Formen aufgefunden haben, die sich mit der Clacto-Levalloisien und Chel-léen-Industrie vergleichen lassen, haben wir doch eine Industri vor uns, die mit keiner von ihnen; einzeln genommen, als gleichaltrig bezeichnet werden könnte. Obwohl diese Schicht hinsichtlich ihrer Industrie im Rahmen des unteren Paläolithikums zu behandeln wäre, hat sie uns doch eine Anatolien eigene, alte Klingenkultur beschert. Bei den späteren Grabungen werde ich besonders das neuauftauchte Problem im Auge behalten. Mit reicheren Mitteln, breiteren und tieferen Grabungen wird dieses Problem zu lösen sein und man wird ihnen einen Namen geben können. Unzulängliche Mittel und seichte, oberflächliche Grabungen sind nichts als Energie- und Zeitverschwendung.

Die mindestens 37, höchstens 74 cm tiefe, zuerst dunkle, dann rosa werdende Schicht VII weist hinsichtlich ihrer Konstitution, Fauna und ihren klimatischen Bedingungen eine grosse Ähnlichkeit mit der Schicht VI auf. Eine Unterschicht bilden nur die kleiner und einfacher werdenden Feuersteinwerkzeuge. Man wird nicht fehlgehen, schon jetzt diese Kultur als eine alte Phase der Schicht VI zu bezeichnen.

Die durchschnittlich 120 cm dicke Schicht VIII ist die unterste Schicht unseres Grabens. Sie ruht unmittelbar auf dem eigentlichen Höhlenboden auf und hat eine dunkle Farbe angenommen. Unter dem enormen Druck der darüber befindlichen Schichten und unter der Einwirkung des kalkhaltigen Wassers ist sie noch härter geworden. In ihrer Konstitution befinden sich ziemlich grobe Sandkörner, eine Anzahl verstreuter, schwarzer, richtiger gesagt, verbrannter Stellen, Dieses durch den Druck hervorgerufene natürliche Geschehen hat die Werkzeuge und die fossilen Knochen geschwarzt. In der Fauna dieser Schicht ist eine beträchtliche Verkleinerung zu beobachten.

Der Bär ist auch in dieser Schicht vertreten. Wir sehen uns geradezu einer Mikro-Industrie und einer Mikro-Fauna gegenüber. Besonders Gras und Früchte fressende, in Baumhöhlen und Felsen lebende Nagetiere bilden die Mehrheit. Es ist sehr wahrscheinlich, dass diese vollkommen selbstständige Höhlenbodenschicht-Industrie eine mit dem vor- Unterpaleolithikum gleichaltrige Klingenkultur ist.

FIRAKDİN ESERLERİ

NİMET ÖZGÜÇ

1947 yılının sonbaharında, III. Hattuşiliş ile Kırılıç Puduhepa'ya ait Fırakdin kaya kabartmasının karşısına raslıyan höyükde, Ankara Üniversitesi Müzesi adına kazıya başlanmıştı¹. 1954 yılında da, ilk kazıyı kontrol mahiyetinde, aynı yerde küçük ölçüde araştırmaya devam edilmiştir. Fırakdin höyüğü, Hitit kabartmalarının bol olduğu² ve tabii şartlar sebebiyle höyüklerin çok seyrekleştiği bir mın-takadadır. Samantı vadisine çok yakın olan tepenin çevresi höyüklerin teşekkülüne çok elverişlidir. Toroslar'ın hemen eteğindeki bu bölgenin Hitit şehirleri hakkındaki bilgimizin çok eksik olduğu düşünülürse, Hitit medeniyetini muhtevi höyüklerin vaziyetini öğrenmek için bu höyüğü seçmek daha doğru idi. Çünkü, burası Şah - Melik ile Hüseyinli arasındaki höyüğe nazaran³, kaya kabartmasına daha yakındır ve bir Hitit şehrini temsil ettiği için, III. Hattuşiliş anıdı ile arasındaki münasebetin tesbitine de elverişlidir.

Tipik bir şekle sahip olan höyüğün topoğrafik haritası, medeniyet katlarının hususiyeti ve maktai TAHSİN ÖZGÜÇ tarafından neşredilecektir. Biz, sadece, sonuncu Hitit katında bulunmuş olan pişmiş toprak, maden ve taş eşyanın en mühimleri üzerinde durmakla ve Toroslar'ın bu çağda ifade ettiği mânaya işaret etmekle yetineceğiz.

Fırakdin höyüğünde, şimdiye kadar, iki Hitit yapı katı tetkik edildi. Frig katının altındaki geç seviye, büyük bir yangınla sona ermiştir. Eşya bakımından çok zengin olan bu tabakanın altında kalınlığı aşağı - yukarı 2 m.yi bulan bir enkaz vardır. Bunun 70 cm. sini dışarıdan getirilmiş saf kumla doldurulan kısım teşkil etmektedir. Bunu takip eden ikinci Hitit yapı katı da yangın geçirmiştir. Bu katın duvarları, üstündekinden farklı olarak, kiklopeen tarzında diyebileceğimiz, iri bloklarla inşa edilmiş, iç ve dış yüzleri kalın bir toprak sıva ile sıvanmıştır. Binanın toprak tabanı üstünde kalan eşyanın miktarı daha azsa da çanak çömleğini üst katta bulunanlardan ayırmak mümkündür.

¹ *Belleten* 45 (Tahsin Özgüç) s. 264 v.d.

² *Archäologischer Anzeiger* 1940 (K. Bittel) s. 564.

³ *OIC* 3, s. 32.

Muahhar katın ev tabanında bulunan çanak çömleğin teknik ve şekilleri İmparatorluk devrine ait olanlar gibidir. Yalnız makatlarında siyah özün yokluğu, hamurun daha dikkatsiz bir şekilde hazırlanışı, mahallî bir hususiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük Hitit çağının kaba tekniğine göre yapılan ufak testiler (Res. 2) yanında, Alacahöyük'de Orta - Hitit katından itibaren görülmeğe başlıyanlara nazaran⁴, ehemmiyetsiz sayılabilecek derecede, mahallî bir hususiyet taşıyan iri testiler (Res. 1) ve nihayet Boğazköy'de XX - XVI. yüzyılda kullanılan benzerlerinden⁵ kaba tekniği ile ayrılan gaga ağızlı, düğme kulplu testi (Res. 3), malûm tiplerin burada yaşıyan nûmuneleridir. Diğer taraftan geniş gövdeli, kısa boyunlu testinin Fırakdine has bir eser olduğu muhakkaktır (Res. 4). Boğazköy⁶ ve Alacahöyük'de⁷, haklı olarak, votiv kapları olarak tayin edilen pek kaba işlenmiş tabak (Res. 5-11), çanak (Res. 12-18) ve testicikler (Res. 19-20), Boğazköy'de de tesbit edildiği şekilde⁸, birinci kat tabanının altında, temel duvarına bitişik vaziyette ve hepsi bir arada bulundu. Bulunuş vaziyetlerine göre bunların malûm âdete uyularak temele bırakılmış adak kapları olduğu şüphe götürmez.

Madenî eşyanın hepsi tunçtandır. Bir balta müstesna, hepsi üst tabakanın tabanı üstünde idi. Bunlar arasında ince cidarlı fincan ile (Res. 21), eşine Kaneş karumu mezarlarında raslanan sahan⁹ ev tabanında bulunması ve ender örnekleri temsil etmesi bakımından çok şayanı dikkatdir. Sap delikli balta, Hitit İmparatorluğu devrinin son safhasına ait bir evin tabanında, in-situ olarak, bulunan ilk baltadır (Res. 22 a-b)¹⁰. Beyzi deliğin altında, yüzün başladığı yerde sapı alttan tutmağa yarıyan iki düz çıkıntı, Boğazköy'e ait olanlardan¹¹ veya Suriye menşeli (!) baltadan¹², çok ehem-

⁴ Hamit Zübeyr Koşay, *Alacahöyük Kazısı 1937—1939, Ankara 1951*, Lev. 59, 2; 50, 1-2.

⁵ *MDOG* 77, s. 28 v.d., Res. 33.

⁶ *MDOG* 73, s. 21-22, Res. 8-9; 75, s. 20, Res. 10 a-b ve *Boğazköy I, 1935*, s. 34, Lev. 7, 1-2, 5-8.

⁷ *Alacahöyük Kazısı 1937—1939*, Lev. 42.

⁸ *MDOG* 73, s. 22.

⁹ Tahsin ve Nimet Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu 1949, Ankara 1953*, Res. 456-457.

¹⁰ *Belleken* 45, s. 265. Uz. 16.7 cm., keskin kısmının genişliği 6.1 cm.dir.

¹¹ Kurt Bittel, *Boğazköy, Die Kleinfunde der Grabungen 1905—1912*, s. 21, Lev. 13,2 ve *Boğazköy I, 1935*, s. 29, Lev. 10, 1.

¹² Stefan Przeworski, *Die Metallindustrie Anatoliens, Leiden 1939*, s. 35, Lev 20,5.

miyetsiz farklarla, ayrılır. Sap delikli Hitit baltalarını, R. MAXWELL - HYSLOP tarafından tetkik edilen¹³ Önasya'nın sap delikli baltalarından ayırmak ve bu gurup içinde bir Hitit tipini tesbit etmek mümkündür. Fırakdin baltasının da, diğerleri gibi, yivlerle süslü olup olmadığını temizlemeden önce anlamak kabil olamamıştır¹⁴. Sap delikli baltaların ikincisi¹⁵, adak kaplarına yarım metre mesefade, temel taşının yanında bulunmuştur. Çok küçük olması ve bulunuş durumu dolayısıyla, bunun kullanılan bir harp baltasından ziyade, bir adak eşyası olması icap eder. Dairevî sap deliğinin altındaki iki çıkıntının sapa dayaklık edemiycek derecede aşağıda bulunuşu, buna sap geçirilmediğini gösterir.

Kırık ucuna doğru hafifce kavislenen, 28.6 cm. uzunluğundaki bıçağın İmparatorluk devrinde paraleli yoktur. Sapının her iki satındaki oyuk, bir yüzü keskin bıçağın kemik kakmalı olduğuna şahitlik etmektedir (Res. 23). Fırakdin bıçağının en yakın iki benzerini Batı Anadolu'da Ege dünyasına bağlı kalan Değirmendere bıçaklarının temsil etmesi dikkate şayandır¹⁶. Aynı tabakanın tabanı üstünde bulunmuş olan bir Myken vazosu TAHSİN ÖZGÜÇ tarafından neşredildikten sonra, burasının Batı ile olan münasebeti daha esaslı olarak anlaşılacaktır. Çift delikli yassı bir sapı olan 16.7 cm. uzunluğundaki bıçak (Res. 24), daha ziyade, daha kısa saplı ve daha düzce yüzüzlü Boğazköy hançerine¹⁷ benzemektedir.

Söğüt yaprağı biçimindeki okuçlarına (Res. 25-28) kazı neticeleri neşredilmiş olan en mühim Hitit şehirlerinin İmparatorluk devrine tekabül eden yapı katlarında¹⁸ raslandığı gibi, aynı tipteki okuçlarının Frig devrinde de kullanıldığı malûmdur¹⁹. Kalın zıhlı veya zıhsız olan bu okuçlarının uzunlukları 7.9, 8.3, ve 9.1 cm.dir.

¹³ *Iraq XI*, 1, s. 113, 22. ci tip.

¹⁴ Mühassıslar, temizlendiği takdirde, baltanın yok olması tehlikesine işaret ettiklerinden bu ameliyeye, şimdilik, girişilememiştir.

¹⁵ *Belleten* 45, s. 265, Lev. 55, 12.

¹⁶ *Die Metallindustrie Anatoliens*, s. 47, Lev. V, 2-3.

¹⁷ *Boğazköy I*, 1935, s. 31, Lev. 10, 4.

¹⁸ *MDOG* 74, s. 23, Res. 18 a-b; 77, s. 18, Res. 19 b; Hamit Koşay, *Alacahöyük Hafriyatı* 1936, Lev. 49, 41-42; *Alacahöyük Kazısı 1937-1939*, Lev. 85 üst sıra, soldan 2-3 ncü ve Tahsin - Nimet Özgüç, *Karahöyük Hafriyatı Raporu 1947*, s. 44, Lev. 36, 1, 3, 6. Bunların Anadolu'da en eski ve en mükâmil örnekleri Kaneş karumunda Ib katında bulunmuştur (*Kültepe Kazısı 1949*, s. 68, Res. 555).

¹⁹ *Kleinfunde*, s. 20, Lev. 13, 13-14; *Karahöyük Hafriyatı 1947*, s. 33, Lev. 36, ve *OIP* 29, Res. 496, d 1447, d 739, d 678, e 1156.

Üç tunç halhal sap delikli büyük baltanın yakınında durmakta idi (Res. 29-31). Şimdiye kadar Hitit şehirlerinde bu çapta ve kalınlıkta²⁰ halhala raslandığını hatırlamıyoruz. Netice olarak, Fırakdin höyüğünde meydana çıkarılan çanak-çömleğin büyük bir hususiyet arzetmediğini, fakat madenî eşyanın bolluğunu ve bazı orijinal tipleriyle mühim bir hususiyet kazandığını söyleyebiliriz.

Küçük eserlerin mühim grubunu mühür ve skarabeus'lar teşkil etmektedir. Yedi adet mühürden 2 si skarabeus, üçü silindir, ikisi damga biçimindedir. Silindirler arasında en dikkate değeni, kitabesinden Büyük HAMMURABİ'nin devrine ait olduğu anlaşılan, mermer mühürdür (Res. 32). Adak kaplarının yanında, enkazda bulunmuştur ki, burası ikinci, yani, eski kata da ait olabilir (uz. 2.7 cm., çapı. 1.8 cm). Mühürde Eski Babil devrinin başlangıcından bitimine kadar revaçta olan bir şema, hamî tanrıça ve NİN-ŞUBUR gurubu²¹ ve şu kitabe mevcuttur:

1— [Qi-i]š-ti-^aIM

1— [Qi]š-ti-^aAdad

2— [DUMU H]a-at-nu-a-bi

2— [H]-atnuabi[nin oğlu]

3— [ARAD H]a-am-mu-ra-bi *

3— [H]ammurabinin [kulu].

Gerek kitabesi, gerek tasvirleri bu mühürün doğrudan doğruya Babil'den ithal edildiğini, açıkça, göstermektedir.

Kırık olan ikinci mühür hemattitten yapılmıştır (Res. 33). I. kat evinin tabanında bulunmuştur (uz. 2 cm., çapı. 1 cm.). Korunan kısmında elinde başak tutan oturmuş bir tanrının önünde diz çöken Gilgameş'in belinden aşağısı, sağ kolu ve saçının kıvrımları, arkasında da gene Gilgameş'e ait olması muhtemel bir bacak mevcuttur. Eski Babil üslûbunun güzel bir örneği olan bu mühür, Fırakdin'e Mezopotamya'dan ithal edilmiştir. Bu mühür, görebildiğim misallere göre, ilk defa olarak, oturan başaklı bir tanrıyı tanıtmaması bakımından da mühim bir eserdir. Devri bulunduğu tabakaya nazaran çok eski olduğundan, bunun uzun müddet kullanılmış bir mühür olduğunda şüphe yoktur.

²⁰ İçten çapları 8.5 ve 9 cm.; kalınlıkları 1 ve 1.5 cm.dir.

²¹ Anton Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel*, Berlin 1940, s. 28 v.d. No. 331; E. Porada, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals I. The collection of the Pierpont Morgan Library, Washington 1948*, s. 435 v.d ; *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi IV*, 1, 1945, s. 20 (M. O. Tosun) ve *Küllepe Hafriyatı 1949*, s. 100, not: 480.

* Bu kitabeyi okumak lütfunda bulunan Dr. Kemal Balkan'a, bilhassa, müteşekkirim.

Üçüncü silindir fritten yapılmıştır (Res. 34). Bu da I. kat evinin diğer eşyası ile birlikte ele geçirilmiştir (uz. 3.1 cm., çapı. 1.2 cm.). Üstünde hafifçe şaha kalkmış bir sfenks ile ona doğru uçan, gagasını açmış kartaldan mürekkep bir sahne mevcuttur. Linear üslûpta işlenmiş olan figürler çok alçak kabartıldığı ve aşındığı için güçlkle tefrik edilebilmektedir. Assur gliptik sanatında ASSUR-NASIRPAL'den (883—859) itibaren görülmeğe başlayan üslûbun bütün özelliklerini taşıyan mührün M. ö. dokuzuncu asrın başlarına veya biraz daha sonraya ait olması icap etmektedir²². Bunun için mühürü bulunduğu tabakada intrusion olarak kabul ediyoruz²³. Bu suretle son iki mührün bulundukları tabakayı tarihlemeye elverişli olmadığı anlaşılmaktadır.

Assur - Babil menşeli silindir mühürlerden söz açmışken, aynı mıntakadan temin edildiği bildirilen bir silindir mühürü de yayınlamak faydalıdır (Res. 35). Mühürün aslı Develi'li bir zatın elindedir. Kayseri Müzesi Müdürü muhterem HALİT DORAL, bana bu mühürün bir baskısını göndermek lûtfunda bulunduğu için kendisine, bilhassa, teşekkür ederim. Baskısına nazaran sağlam bir durumda olduğu anlaşılan mühüre, hamî tanrıçanın rehberliğinde tapan bir şahıs, kollarını hafifçe açarak aşağıya uzatmış çıplak kadın ve ikinci bir şahıstan ibaret olan esas sahnenin yanında, oturan arslan, saç örgüsü ve tepesi kuşlu bir asayı tutan figürler tasvir edilmiştir. Âbidin önünde bir terazi, çıplak tanrıçanın başının üst tarafında bir hilâl bulunmaktadır. Mühür, figürlerinin işlenişi ve bilhassa hamî tanrıça ile tapan şahsın hususiyetleri bakımından, birinci Suriye üslûbuna²⁴, yani, Eski - Babil devriyle çağdaş bir Suriye gurubuna aittir. Bu da, diğer silindirler gibi, Fırakdin bölgesine idhal edilmiştir. Bu suretle, Kayseri'nin aşağı - yukarı 150 kilometre güney - batısında bulunan bu bölgenin de Assur Koloni devrinin muahhar safhasında Mezopotamya - Suriye münasebetleri bakımından, faal bir durumda olduğu anlaşılmaktadır.

İki adet damga mühürden kireç taşından yapılanı çekiç kulplu, kurs kaideli olup, mühür sathı tamamen kırıktır. Yarım küre biçiminde

²² Porada, No. 611-614 ve M. J. Menant, *Glyptique Orientale II, Paris, 1886* Lev. VII, 1.

²³ *Belleten* 45, s. 266.

²⁴ H. Frankfort, *Cylinder Seals, London 1939*, lev XLI, j-1, o; Porada, 925, 927, 931.

olanı da tipik bir Hitit mühürüdür (Res. 38). Mühür kaidesinde ve kürenin alt kenarı çevresinde ince çizgilerle yapılmış üçgen ve açılardan ibaret bir desen mevcuttur. Bu tipin benzerleri G ü t b e r b o c k tarafından, Alacahöyük mühürleri münasebetiyle, zikredilenlerdir²⁵. Bunların İmparatorluk devri ve Geç - Hitit çağında kullanıldığı görülmektedir²⁶. Damga mühürlerden birincisi mimariye, tabana bağlı olmıyan karışık bir yerde, ikincisi son Hitit katını örten ve M.ö. 1200'den sonrasına ait eserleri ihtiva eden enkazın içinde bulunmuştur.

Doğrudan doğruya Mısır'dan idhal edilmiş olan iki skarabeus bulunmaları icabeden katta ele geçirilmemiştir. Bunlara Frig çanak-çömleğini muhtevi enkazda ve son Hitit katının 60 cm. üstünde raslanmıştır. Bunun için her ikisi de tabakanın kronolojisi bakımından kıymetlendirilememektedir. Hiyeroglifli Mısır eserlerinin daha çok şimalde Alishar²⁷ ve Boğazköy'de²⁸ bulunduğu dikkat edilirse, Fırakdin'deki keşiflere hayret etmemek gerekir. Bunları Profesör LANDSBERGER'in tavassutu ile tetkik etmiş olan Prof. DR. KEITH SEELE (Şikago) birincisinin III. AMENHOTEPİ'n ismini ihtiva ettiğini (Res. 36), ikincisinin de, üslûbu bakımından, 18 nci hanedana tarihlenmesinin muhtemel olduğunu (III. THUTMOSES olamaz) lûtfen bildirmiştir (Res. 37). Bunun için kendilerine, bilhassa, müteşekkirim.

²⁵ *Alacahöyük Kazısı 1937—1939*, s. 95.

²⁶ *MDOG* 78, s. 65, Res. 17, 2c; *OIP* 29, Res. 477, d 1200.

²⁷ *OIP* 19, s. 263, Res. 345-346; 29, s. 418.

²⁸ *MDOG* 74, s. 25 ve 76, s. 18.

FINDS AT FIRAHDIN

NİMET ÖZGÜÇ

In the autumn of 1947 excavations on behalf of the Museum of the University of Ankara were begun on the höyük opposite the rock - relief of Hattuşiliş III and Queen Puduhepa¹. In 1954 restricted excavations were conducted in the same place with the purpose of checking the previous findings. The Fırakdin höyük is in an area where Hittite rock reliefs exist in large quantities² and where, due to natural causes, höyüks are very rare. The environment of the hill, which is close to the valley of the Samantı, is very favorable to the formation of a höyük. Our knowledge of the Hittite towns in this region on the immediate outskirts of the Taurus mountains being very limited, we have found it expedient to choose this höyük in order to gain an insight into the characteristics of all those belonging to the Hittite civilization. For this hill is closer to the rock - relief than the one situated between Şahmelik and Hüseyinli³, and, since it represents a Hittite town, is suitable for the investigation of the relation between the monument of Hattuşiliş III and the settlements.

The topographical chart of the höyük and its levels of civilization and section will be published by TAHSİN ÖZGÜÇ. We are confining ourselves here to publishing the most important ones of the clay, metal, and stone objects found in the last Hittite level and to pointing out their significance for that period of the Taurus region.

Two Hittite building levels have so far been investigated at Fırakdin höyük. The later level, which is under the Phrygian one, was destroyed by a violent fire. It is very rich in finds; under it there is a refuse layer of a depth of about 2 m. Of this refuse layer 70 cm. consist of sand brought in from somewhere else. The second Hittite

¹ *Belleten* 45, (Tahsin Özgüç) p. 264 ff.

² *Archäologischer Anzeiger* 1940 (K. Bittel) p. 564.

³ *OIC* 8, p. 32.

level under it has also been touched by fire. In contrast with those of the upper level, the walls of this level are built of large, not to say cyclopean, stones, and their inner and outer surfaces are covered with a mud coating. Although fewer objects were found on the earthen floors of the buildings in the lower level, it is possible to differentiate between the pottery finds of the two levels.

The pottery objects found on the floor of the house in the later level are similar to those of the Imperial period in technique and shape. However, we must mention as local peculiarities the rather careless preparation of the clay and the fact that the sections do not show the usual black core. Most of the pottery objects belong to the following categories: small jugs (Fig. 2) made according to the rough technique of the Imperial period; large jugs exhibiting insignificant local peculiarities with respect to those found in Alacahöyük⁴ from the Middle Hittite level onwards (Fig. 1); and one beak-spouted jug with knob handle (Fig. 3) resembling, except for its rough technique, Boğazköy specimens belonging to the 20th - 16th centuries⁵. On the other hand a jug with short neck and large body is peculiar to Fırakdin (Fig. 4). Plates (Fig. 5-11), bowls (Fig. 12-18), and small jugs of very rough workmanship (Fig. 19-20), similar to those found at Boğazköy⁶ and Alacahöyük⁷ and there correctly explained as votive pottery, were found under the floor of the first level close to a wall foundation and all together, just as in Boğazköy⁸. In view of their location, there can be no doubt that they are votive vessels left at the foundation of the wall in accordance with the known custom.

All the metal objects are made of bronze. Except for one axe, they were all found on the floor of the upper level. Among them a bowl of a type encountered in karum Kaneş graves⁹, and a thin walled cup (Fig. 21) deserve special attention in view of

⁴ Hamit Zübeyr Koşay, *Alacahöyük Kazısı 1937—1939, Ankara 1951*, Pl. 59, 2; 50, 1-2.

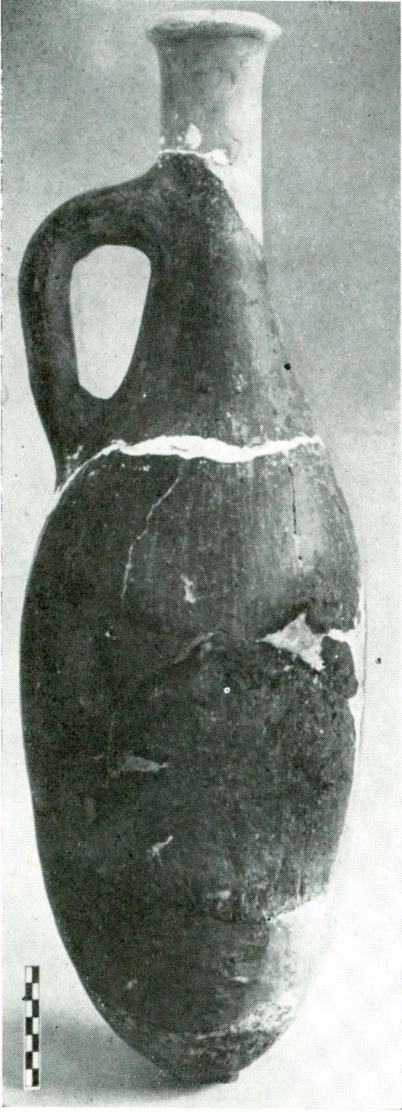
⁵ *MDOG* 77, p. 28 ff. Fig. 33.

⁶ *MDOG* 73, p. 21-22, Fig. 8-9; 75, Fig. 10 a-b and *Boğazköy I, 1935*, p. 34, Pl. 7, 1-2, 5-8.

⁷ *Alacahöyük Kazısı 1937—1939*, Pl. 42.

⁸ *MDOG* 73, p. 22.

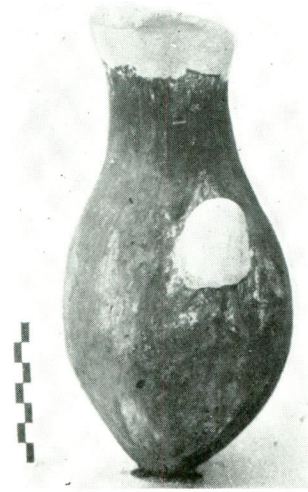
⁹ Tahsin ve Nimet Özgüç, *Küllepe Kazısı Raporu 1949, Ankara 1953*, Fig. 456-457.

Res. 1 — Fig. 1

Res. 2 — Fig. 2

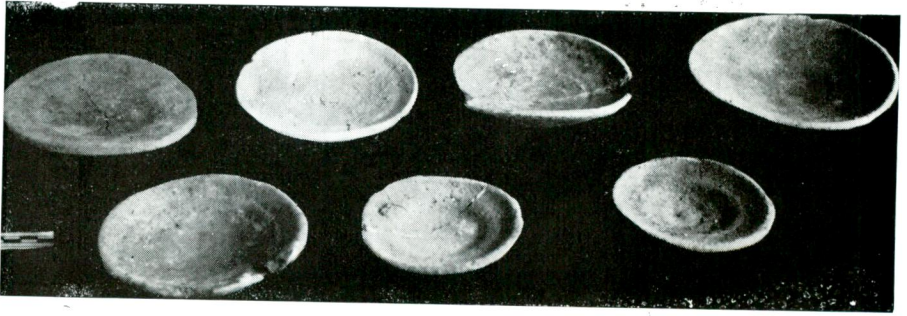

Res. 3 — Fig. 3

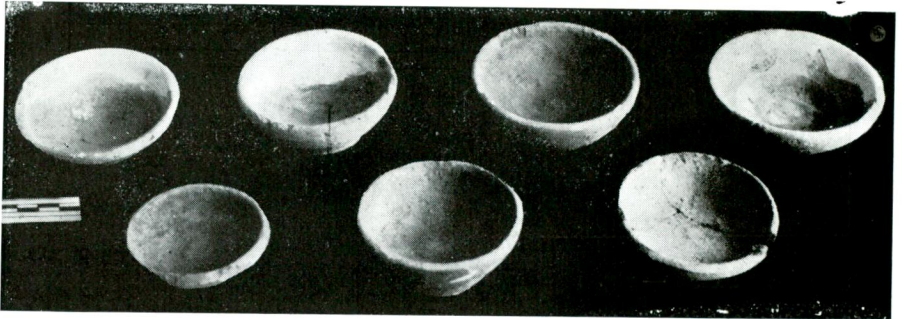
N. Özgüç

Res. 4 — Fig. 4

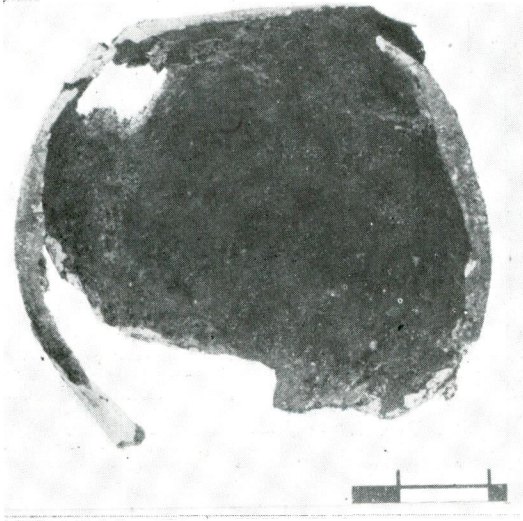
Res. 5 - 11 — Fig. 5 - 11

Res. 12 - 18 — Fig. 12 - 18

Res. 19 - 20 — Fig. 19 - 20

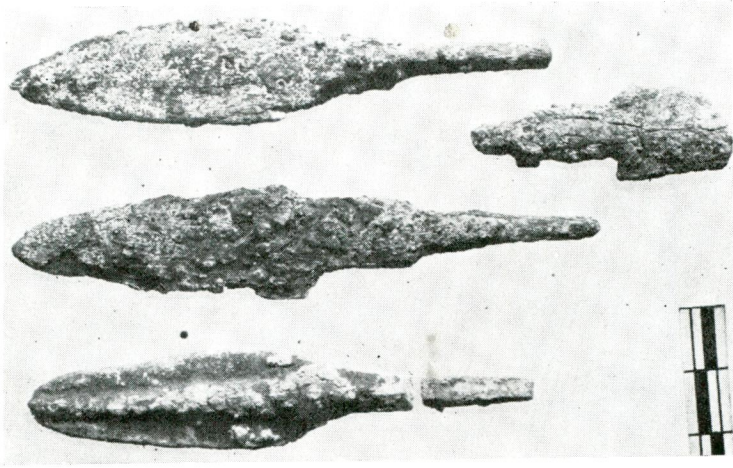
Res. 21 — Fig. 21

N. Özgüç

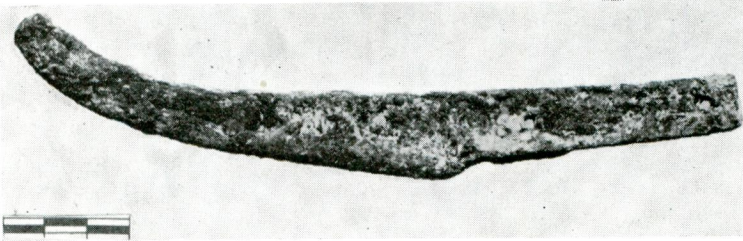

Res. 22^a - 22^b — Fig. 22^a - 22^b

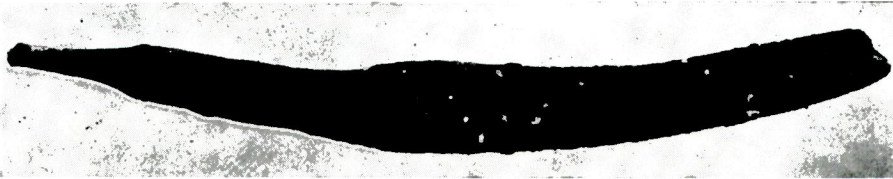
N. Özgüç

Res. 25 - 28 — Fig. 25 - 28

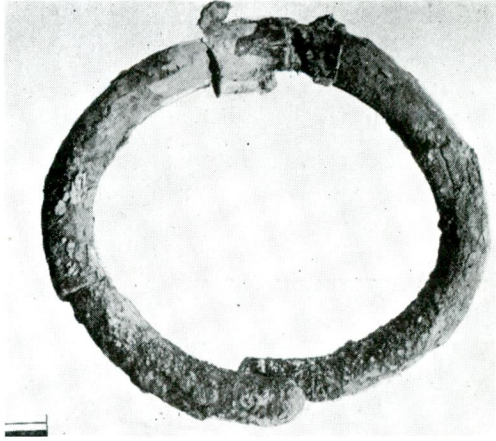
Res. 24 — Fig. 24

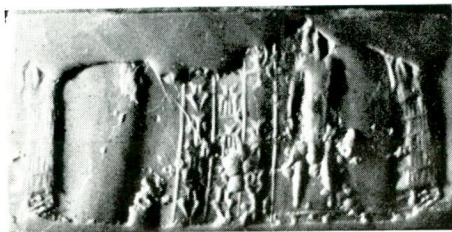
Res. 23 — Fig. 23

Res. 29 - 30 — Fig. 29 - 30

Res. 31 — Fig. 31

Res. 32 — Fig. 32

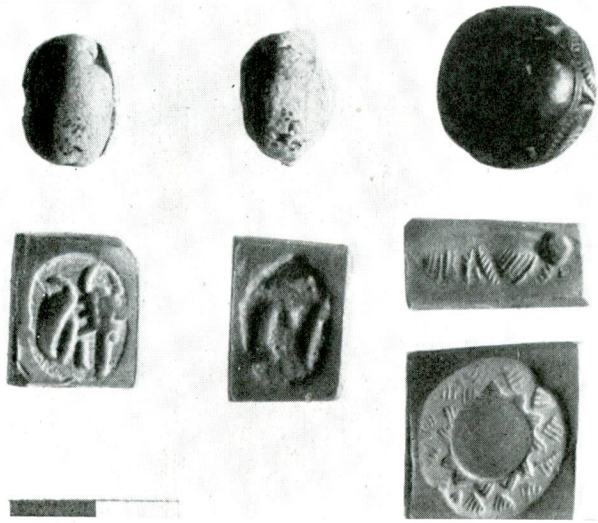
Res. 33 — Fig. 33

Res. 34 — Fig. 34

Res. 35 — Fig. 35

Res. 36 - 34 — Fig. 36 - 38

the fact that they were found on the floor of a house and because they represent rare specimens. A shaft-hole axe discovered here is the first one to have been found *in situ* on the floor of a house belonging to the late phase of the Imperial period¹⁰ (Fig. 22 a-b). This axe has, on both sides of its oval shaft-hole, a straight lug serving to hold the shaft from below. It differs in some unimportant details from Boğazköy¹¹ or Syrian¹² (!) specimens. It is possible to differentiate between the Hittite shaft-hole axes and the other Near-Eastern shaft-hole axes investigated by R. MAXWELL-HYSLOP¹³, and to establish a Hittite type within the larger Near-Eastern group. It is impossible to say at this time whether the Fırakdin axe is, like the others, ornamented with flutings, since it has not yet been cleaned¹⁴. Another shaft-hole axe¹⁵ was unearthed at a distance of half a meter from the votive pottery beside the stone foundations. Its very small size and the place where it was discovered lead us to believe that it is a votive object rather than a battle-axe. The lugs near the round shaft-hole are at such a distance from it that the shaft could not have rested on them and show that the axe did not possess a shaft.

For a 28.6 cm. long knife which curves slightly towards its broken-off point there is no parallel in the Imperial period. Grooves on the two sides of the handle show that the knife was ornamented with (bone) inlay (Fig. 23). It is of interest that the two specimens most closely resembling the Fırakdin knife are two knives from Değirmendere¹⁶ in Western Anatolia, which belongs to the Aegean civilization. On the floor of this same level a Mycenaean stirrup-jug was found, which will be published by TAHSİN ÖZGÜÇ. His article will show more clearly the relations between this region and

¹⁰ *Belleten* 45, p. 265. Length 16.7 cm., width of blade 1 cm.

¹¹ Kurt Bittel, *Boğazköy, Die Kleinfunde der Grabungen 1906—1912*, p. 21, Pl. 13, 2 and *Boğazköy I*, 1935, p. 29, Pl. 10, 1.

¹² Stefan Przeworski, *Die Metallindustrie Anatoliens, Leiden 1939*, p. 35, Pl. 20, 5.

¹³ *Iraq XI*, 1, p. 113, Type: 22.

¹⁴ As it was the opinion of specialists that an attempt to clean the axe might lead to its destruction, this operation has not yet been performed.

¹⁵ *Belleten* 45, p. 265, pl. 55, 12.

¹⁶ *Die Metallindustrie Anatoliens*, p. 47, Pl. V, 2-3.

the West. A 16.7 cm. long knife with a flat handle pierced by two holes (Fig. 24) resembles rather the Boğazköy dagger¹⁷, although the latter has a shorter handle and a straighter blade.

We also discovered some arrow - heads of the type met with in the Imperial period levels of the most important Hittite towns¹⁸ and used also during the Phrygian period¹⁹ (Fig. 25-28). These arrow - heads, some of which have wide central ridges, have the following lengths: 7.9; 8.3; and 9.1 cm. Three bronze ankle - rings were unearthed near the big shaft - hole axe (Fig. 29-31). We cannot recall any other Hittite ankle - rings of such large size and thickness²⁰. To sum up we can say that the pottery found in Fırakdin - höyük does not exhibit any marked peculiarities, while the metal finds are remarkable both because of their richness and because of the existence of some original types.

Among the small finds a number of seals and scarabs are of importance. Of the seven seals found two are scarabs, three cylinder and two stamp seals. Among the cylinder seals the most important one is of marble and can be seen from its inscription to belong to the period of HAMMURABI the Great (Fig. 32). This seal was discovered in the refuse layer near the votive pottery and may thus belong to the second level (length 2.7 cm. diameter 1.8 cm). On the seal we find, in a schema widely used from the beginning to the end of the Old - Babylonian period, a tutelary goddess and the NIN - SUBUR group²¹ with the following inscription :

1—[Qi-i]š-ti- ^d IM	1—[Qiš]-ti- ^d Adad
2—[DUMU 𒍪] a-at-nu-a-bi	2—[son of 𒍪]-atnuabi
3—[ARAD 𒍪] a-am-mu-ra-bi*	3—[servant of 𒍪]ammurabi

¹⁷ *Boğazköy I*, 1935, p. 31, Pl. 10, 4.

¹⁸ *MDOG* 74, p. 23, Fig. 18 a-b; 77, p. 18, Fig. 19, b; Hamit Koşay, *Alacahöyük Hafriyatı* 1936, Pl. 49, 41-42; *Alacahöyük Kazısı* 1937—1939, Pl. 85, upper row, second and third pictures from the left. Tahsin - Nimet Özgüç, *Karahöyük Hafriyatı Raporu* 1947, p. 93, Pl. 36, 1, 3, 6. The oldest and most highly developed, examples in Anatolia were found in level I b of Karum Kaneş.

¹⁹ *Kleinfunde*, p. 20, Pl. 13, 13-14; *Karahöyük Hafriyatı* 1947, p. 33, Pl. 36, 4 and *OIP* 29, Fig. 496, d 1447, d 739, d 678, e 1156.

²⁰ Inner diameter 8.5 and 9 cm; thickness 1 and 1.5 cm.

²¹ Anton Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel*, Berlin 1940, p. 28 ff. No. 331; E. Porada, *Corpus of Ancient Near Eastern seals I. The collection of the Pierpont Morgan Library*, Washington 1948, p. 435; *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi IV*, 1, 1945, p. 20 (M. O. Tosun) and *Küllepe Hafriyatı* 1949, p. 232, n. 480.

* This inscription was kindly read for us by Dr. Kemal Balkan.

Both the inscription and the representations on this seal clearly show that it was imported from Babylonia.

The second cylinder seal, which is broken, is of hematite (Fig. 33). It was found on the floor of the first level house (length 2 cm., diameter 1 cm.). On the preserved portion we see a sitting God holding an ear of some cereal and in front of him the lower half of a kneeling figure of Gilgamesh and also the right arm and locks of this figure. Behind the God there is preserved a leg which we again assume to belong to Gilgamesh. This seal, which is a nice example of the Old - Babylonian style, was imported to Firakdin from Mesopotamia. It is also important as showing for the first time - at least to our knowledge - a sitting god holding an ear. Since it belongs to a much older period than the level in which it was found, it is obvious that it must have been in use for a long time.

The third cylinder seal is of frit (Fig. 34). It too was found together with the other objects of the first level house (length 3.1 cm., diameter 1.2 cm.). On the seal we find a rearing sphinx and an eagle with open beak flying towards it. The figures, which are worked in the linear style, are hard to distinguish because they are in very low relief and have been partially erased. As this seal exhibits all the characteristics of the style beginning in the Assyrian glyptic with ASSUR - NASIRPAL (883—859), it must be dated at the beginning of the 9th century B.C. or slightly later ²². We therefore conclude it to be an intrusion in the level where it was found ²³. Thus, the two last - discussed seals cannot be used to date the first Firakdin level.

Since we are dealing with Assyrian - Babylonian cylinder seals we will also publish here a cylinder seal said to have been found in the same region (Fig. 35). The original of this seal is in the possession of an individual in Develi. The impression of it was kindly sent us by MR. HALIT DORAL, the director of the Kayseri Museum. It is evident from the impression that the seal is in good condition. The main scene shows a suppliant led by a tutelary goddess a nude female

²² Porada, No. 611-614 and M. J. Menant, *Glyptique Orientale II*, Paris 1886, Pl. VII, 1.

²³ *Belleten* 45, p. 266.

figure with arms extended downwards, and another personage. Beside this main scene we find represented a couchant lion, a *guilloche*, and two figures holding a scepter on which a bird is perched. In front of the suppliant there is a libra, and above the head of the nude goddess a moon symbol. The representation of the figures and especially the characteristics of the tutelary goddess and the suppliant belong to the First Syrian style²⁴, i.e. to a Syrian group contemporary with the Old - Babylonian period. This seal was, like the others, imported into the Fırakdin region. Thus, it appears that this region, which is about 150 km. south - west of Kayseri, also was in active relation with Mesopotamia - Syria in the late phase of the Assyrian Colony period.

Of two stamp - seals one is made of limestone and has a hammer - handle and a round base. The face of the seal is entirely broken off. The other one, in the shape of a hemisphere (Fig. 38), is also a typical Hittite seal, on the seal - face and along the edge of the hemisphere there are designs made up of finely cut triangles and angles. Seals similar to this type have been mentioned by Güterbock in his discussion of the Alacahöyük seals²⁵. They were used in the Imperial and Late Hittite periods²⁶. The first one of the two stamp - seals was found in a refuse layer that had no contact with the architectural remains, the second one in another refuse layer covering the first Hittite level and yielding finds dated after 1200 B.c.

Two scarabs imported from Egypt were not found in the level in which one would have expected them. They were discovered in a refuse layer containing Phrygian pottery, 60 cm. above the last Hittite level. For this reason neither one of them can be used for the dating of the levels. If we consider that Egyptian finds with hieroglyphs were encountered as far north as Alişar²⁷ and Boğazköy²⁸, we will not be surprised at the Fırakdin discoveries. With respect to these scarabs, PROF. LANDSBERGER has been kind enough to provide me with the following information which is based on a consul-

²⁴ H. Frankfort, *Cylinder Seals*, London 1939, Pl. XLI, j-l, o; Porada, 925, 927, 931.

²⁵ *Alacahöyük Kazısı 1937—1939*, p. 191 ff.

²⁶ *MDOG* 78, p. 65, Fig. 17,2 c; *OIP* 29, Fig. 477, d 1200.

²⁷ *OIP* 19, p. 263, Fig. 345-346; 29, p. 418.

²⁸ *MDOG* 74, p. 25 and 76, p. 18.

tation with PROF. KEITH SEELE: Fig. 36: enthält den Namen des Königs AMENTHOTEP III in der Schreibung *nb-m't-R* (cf. Rowe, *Catalogue of Egyptian Scarabs in the Palestine Archaeological Museums*, Pl. XV, No. 562, 563).

Fig. 37: Es lassen sich sicher identifizieren die Zeichen Schlange (Uräus), Käfer; nicht ganz sicher ist das dritte Zeichen. Unter der Voraussetzung, dass unten im Original oder im Abdruck etwas fehlt, könnte dieses Zeichen das bekannte Zeichen *ka'* sein.

Es ist so gut wie sicher, dass die drei Zeichen keinen Personennamen konstituieren, sondern eine Anhäufung von Glückssymbolen, wie sie sich häufig auf skarabäen finden; genauer: das Zeichen (Schlange) ist häufig als ein solcher Glücksbringer, andererseits wieder die Kombination (Käfer + *ka'*), was eine Stütze für die vermutete Ergänzung des dritten Zeichens bildet. Aus Gründen des Stils ist dieser Skarabäus vermutlich in die 18. Dynastie zu datieren (Ausgeschlossen ist die Zuweisung an THUTMOSES III).

ANKARA ŞEHİRİ İÇİNDE RASTLANAN İLKÇAĞ YERLEŞMESİNDEN BAZI İZLER VE ÜÇ ARAŞTIRMA YERİ

MAHMUT AKOK

Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Arkeoloğu

Başkentimiz olan modern Ankara'nın sınırları içinde, topraklar altında kalmış, tarihî Ankara şehrinin bazı kısımlarına yeni binalar kurulurken rastlanmakta ve bunlar üzerinde fırsat buldukça durularak Ankara tarihinin bu safhası aydınlatılmaktadır.

Başta Maarif Vekâletinin Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü ile ona bağlı Ankara teşkilâtı olmak üzere, Türk Tarih Kurumu'nun bu işle ilgili kolları da harekete geçerek araştırmalara ödenek ve elamanlarile katılmaktadır.

Ankara şehri tarihini aydınlatmak maksadile yapılan arkeolojik araştırmalara 1931 yılından beri devam olunmaktadır¹. Bizim bu yazılarımıza konu teşkil eden buluntu yerlerinden, Maliye Meslek okulu (Atatürk Kız Enstitüsü) ön avlusu 1944 'de, Soğukkuyu'da yeni Askerî Cezaevi yeri 1946 'da ve Çankırı Caddesi doğu kenarında Nureddin Ersoy binası yeri de 1947 yılında incelenmiştir.

¹ Makridi, Ankara Höyükleindeki hafriyata dair, Maarif Vekâleti Mecmuası 6, 1926 s. 38 ve Archäologischer Anzeiger 45. s. 479.

Kurt Bittel, Archäologischer Anzeiger, 47, (1932) s. 256-259.

Knut Olof Dalman, 1931'de Ankara'da meydana çıkarılan asarı atika, T. T. A. ve Etnografya Dergisi I.

Dr. Hamit Koşay, Ankara Gazi Orman fidanlığında bulunan eserler, T. T. A. ve Etnografya Dergisi I.

Remzi Oğuz Arık, Les Résultats de fouilles faites à Ankara par la Société d'Histoire Turque. La Turquie Kemaliste 20 - 26 Septembre 1937, s. 47-57.

Necati Dolunay, Türk Tarih Kurumu adına yapılan Çankırıkapı hafriyatı, Belleten 19. s. 261-266.

Dr. Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok, Anıt-Kabir alanında yapılan tümülüs kazıları, Belleten 41, s. 27-56.

Bu araştırmalarımızdan sonra da şehrin diğer kısımlarında yeni yeni buluntulara rastlanmıřtır². Geniş ölçüde yeniden kurulmak mecburiyetinde olan Ankara'da modern iskânın kabuğunu istenildiği gibi kaldırıp, altında esaslı bir arkeolojik arama yapmak imkânı yoktur. Ancak, bizim örneklerini sunduğumuz gibi fırsatları gözleyip, şüpheli noktalarda yeni binaların kurulacağı zamanı bekleme mecburiyeti vardır.

Bizim üzerinde durmak fırsatını bulduğumuz yeni üç kazı yeri, Türk Tarih Kurumu'nun yıllarca devam eden araştırmalarıyla ortaya çıkarılan Roma Çağı hamamı çevresine dahil iskân alanlarından sayılmaktadır³ (Res. 1). Yeni buluntularımızla, büyük hamam çevresinde İlkçağ Ankara'sının yerleşmesinden geniş alanlara işaret etmiş oluyoruz.

Bu yazılarımızda açıklıyacağımız yeni araştırma yerlerle, bizden önce görülmüş ve araştırma sahamızla ilgili diğer buluntu yerlerini bir haritada toplıyarak, modern Ankara şehrinin bir kısmı altındaki İlkçağ yerleşmesinin önemli bir parçasına da işaret etmiş bulunuyoruz (Res. 2). Bu haritamızla Ankara'da arkeoloji araştırmacılarının dikkatlerini bu bölge üzerine çekerek, ileride önemli buluntuları verebilecek alanı da göstermiş olmaktadır.

şehir içindeki bu araştırmalara mimarlık kalıntılarının görülmeye başlanıyorsa da, her inceleme yerinde diğer maddî belgeler de dikkatle ele alınmakta ve bu suretle fazla tahribe uğramış mimarlık buluntuları bu küçük eşya delâletile tarihlenebilmektedir.

şimdi büyük hamam binasına en yakın olan araştırma yerlerinden başlıyarak konumuzu gözden geçirelim:

² Bizim bu araştırmalar sırasında ve ondan az sonra Ankara içinde daha bir çok buluntuların şahidiyiz. Bunlardan biri, Ankara Arkeoloji Müzesi idaresi tarafından yerinde incelenmiş olan, şehir belediye binasının kurulduğu yerde, temel kazılarında zuhur eden Romalı çağı iskânıdır. İkincisi Ulu matbaasının ek yapısının temellerinde bulunan ve M. S. dördüncü yüz yıla ait olduğu arkeolog Necati Dolunay tarafından kabul edilen yerleşme yeridir. Burada şayanı dikkat mozaik döşemeler bulunmuştur. Üçüncüsü Ankara'nın yeni telefon santral binası arkasında klâsik çağ iç kalesinden parçalara rastlanmıştır. Bu konu da, arkeolog Nureddin Can tarafından yerinde incelenmiştir. Dördüncü olarak Ortaçağ iç kalesinin batı güneyinde arkeolog Nezih Fıratlı tarafından görülen tipik klâsik çağ kale duvarı parçası ile tiyatro olması kuvvetle umulan yuvarlak plânlı yapıların bakiyeleri bulunmuştur.

³ Necati Dolunay, Belleten 19, s. 261-266.

I. MALİYE MESLEK OKULU (ATATÜRK KIZ ENSTİTÜSÜ) ÖN AVLUSUNDA
BULUNAN YERLEŞME YERİ :

1944 yılı sonbaharında Çankırı Caddesinin kuzey-batı kenarında, Maliye Meslek Okulu ön avlusunun düzenlenmesi için toprak tesviyesi yapılırken bazı eski mimarlık izleri görülmüştü. Türk Tarih Kurumu adına yapılan kazılarla meydana çıkarılan büyük hamam harabesine bitişik olan bu arsa üzerinde esasen hassas bulunduğundan bu fırsattan faydalanıp bir araştırma yapılması uygun görüldü.

Mimarlık buluntuları : Türk Tarih kurumu adına 1938—1943 yılları arasında devam eden kazılarla Ankara'nın İlkçağı'na ait tarihin değerli bir anıtı olarak meydana çıkarılan, büyük Roma hamamının çalışmaları sırasında elde edilen plânın bazı özellikleriyle simetrik olabileceği düşünülmüştü. Bunun için yeni araştırma alanında, büyük hamam binasının doğu kanadına rastlamak ümidi fazla idi. Okul avlusundaki kazılarımız ilerledikçe düşündüklerimizin tamamen aksine bu kısımda; çeşitli plân ve yapı özellikleri gösteren binalarla sokaklara rastlanmıştır. Bu suretle aslında simetrik olmak üzere tertip edilen büyük hamam plânının ancak bir kısmının tatbik edildiğini anlamış bulunuyoruz (Res. 3). Büyük hamam bugüne kadar tesbit edilen plânı —küçük eksikleriyle— tam karakterli bir Roma hamamı yapısıdır.

Hafriyatla işe müdahalemizden evvel, Meslek Okulu önündeki beton yollar, büyük masraflarla tanzim ve ikmal edilmiş olduğundan kazılarımızı bu kısımlara doğru genişletmek ve uçlarını görebildiğimiz önemli bina guruplarının tam plânlarını tesbit etmiye imkân olamamıştır. Hızla yapılmakta olan toprak düzenlenmesi sırasında, geniş ön avlunun her tarafında eski yerleşmenin kalıntıları bulunduğu heyetimiz müşahade etti ise de, istenilen şekilde tesbiti mümkün olamamıştır. İlişik olarak sunduğumuz ve mimarlık buluntularını gösterir plânda gözden geçireceğimiz her çeşit tesislerle bir mahalle parçası içinde bulunduğumuz anlaşılacaktır (Res. 4-5).

A- işaretli bina izleri, kazı yerinin en üst seviyesinde bulunan bir yapıya aittir. Kullanılmış olan malzeme ve görülen işçilik bakımından bu binanın Roma'lı çağın en son devresinde kurulduğunu anlatmaktadır. Duvarlar, alelâde moloz taş ve kireç harcile yapılmıştır. Bu binanın mahiyetini aydınlatabilmek için ileride arkeolojik sahada bir araştırma yapmak lâzım gelecektir.

B- işaretli kısımda; itinasız bir şekilde yapılmış bir ek duvar parçası bulunmuştur. Bu alelâde bir yapıdır. Taş örgüleri için, çamurdan harç kullanılmıştır.

C- işaretli yerde, iç tarafı muntazam horasan harcile sıvalı bir odanın doğu-güney parçası görülmektedir. Burada 2,50 m. den fazla yükseklikte duvarlara rastlanılmıştır. Duvarlar (kör duvar) tekniğinde, yani dış yüzleri intizamsız ve iç tarafları düzgün örülmüşüdür. Bu yapının taban döşemesi de duvarları gibi Horasan harcila sıvalıdır. Duvarın orta kısmında "Plastr., şeklinde yarım direk çıkıntıları bulunduğu göre odanın orta yerinde bir takviye kemerinin olduğu anlaşılmaktadır. Üstü de yarım daire kesitli bir tonozla örüldüğü tahmin edilmiştir. Bütün yapı özelliklerinden de anlaşıldığı üzere bu bina küçük bir sarnıç veya su deposundan parçadır.

D- ile işaret edilen duvar kısmı, A- işaretli duvara, sonradan ek bir parça olarak yapılmıştır.

E- işaretli yerde, bir su savağı (taksim yeri) kalıntısı görülmüştür. Evvelki kazılar sırasında bu sahanın kuzey-doğusunda, buna benzer su savağı ve künklere çok sayıda rastlanmıştır. Bu tesisatin, büyük hamam binası kısmen veya tamamen kullanılmaz bir hale geldikten sonra, ona getirilmiş olan sulardan faydalanmak kasdile kurulmuş olduğu bir gerçektir. Bu gibi tesisler her bakımdan zamanımıza pek yakın şeylerdir.

F- işaretli duvar parçası diğer yapılarla kıyaslanınca alelâde bir mahiyet göstermektedir. Taş örgüler kireç harçla yapılmışsa da hiçbir vakit G ve C işaretli yapılara uymamaktadır.

G- ile işaretlenen yerde önemli bir binanın köşesile muntazam yapıda iki duvarına rastlanmıştır. Bu binanın plân bakımından açıklanması için Maliye Okulu'nun beton yolların bir kısmın altını açmak zarureti vardır. Duvarların alt kısımları Ankara taşı ve kireç harcile yapıldığı gibi, üst seviyesinde de dört sıra ince tuğla ile örülmüş kuşak görülmektedir. Yapı karakterile, bu duvarlar Roma'lı çağının bir şaheseri olan büyük hamam binasına uymaktadır. G. İşaretli duvarlardan doğuya rastlayan parçada iki pencere yeri de tesbit edilmiştir. Pencere boşlukları sonradan alelâde duvar şeklinde kapatılmış olduklarına göre, bu yapının daha son çağlarda şekil değişikliğiyle kullanıldığını anlatmaktadır.

H- ile işaretli duvar da, G işaretli parçalara uygun durum ve yapıdadır. Her iki binanın birbirine gerek istikamet ve gerek yapı malzemesile uyması, bir tek yapıya ait olduklarını anlatmaktadır. H duvarının üzerinde de iki kapı veya pencere boşluğu yeri vardır. Bunlar da sonradan ve alelâde bir şekilde örülmüştür. H ve G yapıları, yön bakımından da büyük hamam binasına uygun düşmektedir. Şu halde bu binalar, büyük hamam ile çağdaş ve komşu yapılar olmalıdır.

I- işaretli yerde; H duvarının altına açılmış ve yanındaki bodrum aralığı ile bağlanan bir geçidin üst kemeri bulunmaktadır.

J- ile gösterdiğimiz yerde, H duvarına sonra yaslandırılmış bir duvar parçası bulunmaktadır.

K- kısımda, önemli parçaları Beşinci Ortaokul (yeni maliye okulu) yan avlusunun toprakları altında kalan bir binanın batı-güney köşesi bulunmuştur. Bu bina, L ile gösterdiğimiz kısımlarda bir takım kemerli geçit ve bölümlerle, H duvarına bağlanmıştır. İki bina arasında faydalanmak kasdile tertip dilen yapı tarzından, bu sahada sıkı bir iskânın olduğu mânasını çıkarmaktayız. Bölme duvarları ile geçitlerin üstlerini kaplıyan kemerler itinalı bir işçilikle meydana getirilmiştir. Alt katın bu kalın duvarların üst kısımlarında, oldukça ağır yapıların bulunduğu zannedilmektedir.

M- ile işaretli kısımda, doğudan batıya uzanan ve büyük kıtada taş bloklarla mozayik biçiminde döşenmiş kaldırımlı bir yol parçası bulunmuştur. Yön bakımından büyük hamam binasıyla diğer komşu ve çağdaş olan yapılara uygun düşmekte ve doğudan batıya doğru hafif meyilli olarak kurulmuş bulunmaktadır. Döşeme taşları, tuğla kırıkları ve iri kumla sertleştirilmiş bir toprak üzerine yerleştirilmiştir. Küçük bir parçası tarafımızdan görülen bu kaldırımlı yol, her bakımdan Roma'lı çağında tanıdığımız kaldırımlı yolların aynıdır⁴.

Maliye Meslek Okulu (Atatürk Kız Enstitüsü) ön avlusunun bir kenarında ve oldukça dar bir alanda görebilmek fırsatını bulduğumuz ve tam mânasile bir mahallenin çeşitli yapılarını ve sokaklarını ifade eden bu yerleşmeyi, avlunun henüz tamamen araştırılamayan

⁴ Francesco Pellati, *Les Nouvelles découvertes archéologiques en Italie*. 2. Edition traduit par M. Ch. Berlin, s. 73 ve resimler.

diğer kısımlarına da teşmil edebileceğimiz gibi, avlu dışında kalan yol ve diğer arsaların altında da bu mahallenin parçalarının bulunduğunu düşünebiliriz⁵. Netekim, aynı kazı sırasında Güneye açılan yol ve döşenen elektrik tesisatı dolayısıyla yapılan kazılarda bu sahanın tamamen eski yapıların parçalarıyla kaplı olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. 1936 yılındaki araştırmalarda⁶ bu mahallenin Çankırıkapı büyük hamam sahasının batı-güney alanlarına yayıldığı da görülmüştür. Aşağıda da yazılarımızda açıklayacağımız, veçhile Soğukkuyu mevkiinde yaptığımız araştırmalar, bu mahallenin batı-güneye doğru uzayıp gittiğini gösterecektir.

Küçük buluntular : Maliye Meslek Okulu (Atatürk Kız Enstitüsü) avlusunda yapılan kazılarda yalnız mimarlık parçalarının durumunu aydınlatmak ve kısa bir zamanda işi başarmak amacı görüldüğünden, geniş sahaları açmaktan ziyade, beliren duvar etrafında darca hendekler yapmak suretile basit ve araştırma yolu tutulmuş olduğundan, elimize az miktarda küçük eser geçmişse de, bulduğumuz mimarlık parçalarını aydınlatacak her çeşit maddî kültür belgesine sahip bulunuyoruz. Bu kazı yerinde bulunan ve üzerlerinde durulmağa değer parçaların başlıcaları, pişmiş topraktan olan çanak-çömleklerle yağ kandili gibi şeylerdir. Bulunan çanak-çömlekler arasında pek az sayıda bütün kaplara rastlanmıştır (Res. 12). Çanak-çömlekleri biçim bakımından başlıca üç gurup içinde tophyabiliriz;

- 1 — Küçük ve büyük boy testiler.
- 2 — Çömlek ve kâseler.
- 3 — Tabak ve çanaklar.

Destilerin çoğu kırmızı astarlıdır. Çamurları ince kalitede hazırlanmıştır. Ele geçen örnekler arasında bir tanesinin dış yüzünde başka tonda ve yine kırmızı renkli çizgi süsleri görülmüştür, (Res. 12) testi gurubu arasına koyabileceğimiz topraktan yapılmış şişelerde vardır. Küçük testiler arasında ağız kenarları Akıtacaklı olanlar da görülmüştür. Testilerin kulupları oluklu ve kabartmalıdır. Dipleri bazen düz ise de bir çoklarında yayvan kaideler ve halka dipler görülür.

⁵ Kazı yerimizin pek yakınında ve yine Çankırı Caddesi üzerinde Bay Abdurrahman Güven tarafından yaptırılan otel binası yerinde de yeniden ve dikkatle durmaktayız. buçağa ait bazı duvarların burada da görüldüğünü söyleyebiliriz.

⁶ Remzi O. Arık, La Turquie Kemaliste s. 47-57.

Çömlek ve kâse çeşitleri çoklukla kırmızı renktedir. Bazılarının dış yüzlerine ayrıca kırmızı ve koyu kırmızı renkte astar sürülmüştür. Çömleklerin ağızları oldukça geniş, kenarları dışa doğru taşkıncadır. Karınları yuvarlak ve dirsekli olan çeşitleri vardır. Bazı çömlekler tamamen kulupsuz oldukları halde bir kısmının kulpları şerit biçimlidir. Bir kısım çömleklerin çamurları kaba hazırlanmış ise de, bir kısmının ince ve süzölmüş topraktan yapıldığı görölmüştür.

Kâselerle çömleklerin dipleri çok defa düz ve geniştir. Bazılarında halka dipler de bulunur.

Tabak ve çanak nevinden pek az parça bulunmuştur. Bu gurup kaplar arasında "Terrasigillata,, denilen örneklerin parçaları da görülür.

Maliye Meslek Okulu ön avlusunda rastlanan çanak-çömleklerin benzerleri, Ankara'mızın büyük hamam harabesi arasında bol miktarda bulunmuştur. Henüz geniş ölçüde yayımı yapılmamış ise de, Müze koleksiyonları arasında bunları görüp bizimkilerle kıyaslamak imkânını bulduk. Benzeyişlerdeki ayniyet bize araştırma yaptığımız yapıların büyük hamam ile çağdaş olduğunu bütün açıklığıle göstermektedir. Esasen Kurt Bittel'in 1932 de Çankırıkapı höyüğünden toplayıp tarihlemiş olduğu çanak çömleklerle de benzerliğimiz vardır⁷.

- Şu halde, mimarlık karakterini de büyük hamam yapısına benzettiğimiz binalar arasındaki hayatın M. S. ikinci ve üçüncü yüzyıllarda geçtiğini kabul edebiliriz.

II. ÇANKIRI CADDESİNİN DOĞUSUNDA, NUREDDİN ERSOY OTEL VE MAĞAZA BİNASI YERİNDE BULUNAN İLKÇAĞ İZLERİ :

1947 yılı ilkbaharında, Çankırı Caddesinin Çiçek sokağına dönen köşesinde bir otel ve mağaza binası kurmak için toprak kazılması sırasında, dağınık bir manzara gösteren bazı eski yapı izleri bulunmaya başlamıştı.

Çankırıkapı arkeoloji hafriyatı alanına pek yakın olan bu yerde, büyük harabe ile komşu bazı eski yapı buluntuları ümit edildiğinden, evvelce sokağın açılması sırasında da hafriyat takip edilmiş ve bir takım duvar ve taban döşemeleri görölmüştü. Otelin temel hafriyatı sırasında, Ankara Arkeoloji Müzesinin sağladığı ödenek ve yardımcı

⁷ Kurt Bittel, Archäologischer Anzeiger, c. 47, s. 256, 259.

elemanlarla, tarafımızdan esaslı araştırmalar yapıldı. Bu küçük sahada umduklarımızın üstünde ve Ankara'mızın yerleşme tarihi için önemli mimarlık buluntularile, bunlara paralel olabilecek küçük eşya parçaları elimize geçti.

Ulus meydanından Dışkapıya (Yıldırım Bayezit Meydanı) doğru uzanan geniş asfalt yol, Çankırıkapı ören yeri hizalarında 3 metreye yakın bir yarma yaparak geçmekte olduğundan, bu kesitten Çankırı kapı höyüğünün yerleşme ve kültür tabakalarını incelemek her vakit mümkündür. Yeni araştırma yerimizin üstünde de cadde seviyesinden oldukça yüksek bir kültür toprağı bulunuyordu. Bugünkü tretuvar hizasından 50 santim kadar yüksek olan topraklar, orta çağdan sonraki zamana ait kültür katını gösterirler. Alt tabakalar ise, Selçuklu Bizanslı diyebileceğimiz Ortaçağ kültür toprağı ile Roma ve Frig olan kültürleri temsil eder.

Mimarlık buluntuları: İlk toprak düzeltmelerinden sonra dikkatimizi bu sahaya çevirdiğimizden, inşaat için yapılan toprak kazılarını sürekli kontrol altına almıştık. Kurulacak binanın batı-güney köşesinde, mevcut tratuvar seviyesinin biraz altında bazı önemli duvarların görülmesi üzerine, arkeolojik değerleri kaçırmamak kasdile bu kısımda tarafımızdan metotlu kazılara başladı.

Sahamızın tam ortasında şehir sur duvarı kalıntısı olması muhtemel geniş bir duvara rastladık (Res. 16, 17). Kuzey-batıdan, güneydoğuya uzanan bu duvar, 3,70 metre genişlikte olup, 2,60 metre ve 1,10 metre ölçülerindeyan yana iki ayrı parçadan meydana geliyordu. Asfalt yol altından geçerek direkli yol önünde de devam ettiğini ve bu suretle 40 metreden fazla uzandığını kazılarımızla tesbit ettik. Bu duvar, yapı ve malzemesi bakımından Ankara'mızda gördüğümüz Ortaçağ kale duvarlarının karakterini taşıyordu. Duvarların alt hizalarında büyük kıtada taşlar yerleştirilmişti. Duvar örgüleri arasında klâsik çağ yapılarından alınmış, yüzleri kornişli (silmeli) ve kabartmalı taşlardan parçalar görülüyordu. Ortaçağ'a ait Ankara şehrinin dış surlarından bir parçası olduğunu kuvvetle söyliyebileceğimiz bu duvar, tesbit ettiğimiz plândan da anlaşılacağı üzere, daha alt tabakalarda bulunan ve İlkçağ yapılarından olduğunu kazılarımızla öğrendiğimiz bazı binaların üstüne yerleştirilmişti. Bu dış sur duvarı ile alâkalı topraklar içinde Selçuklu ve Bizanslı olabilecek kültür belgelerine de rastladık. Buna göre bu duvarın yaşını da bu çağların

yaşayışile bir tutmak zorundayız. İlişik olarak sunduğumuz eski Ankara şehri haritasında da görüleceği üzere bulduğumuz duvar, haritanın (1) numara ile işaretli Çankırıkapısı ile yoğun duvar arasına düşmektedir. Hafriyat ve araştırma sahamızın ortasına rastlayan bu geniş sur duvarının kuzey doğusunda bulunan alttaki bina parçaları, sur duvarından 6 metre açıklıkta ve ona paralel bir hizada, sureti mahsusada kesilmiş gibi bulunmuştur. Yapı bakiyelerinin dışında kalan bu sahayı ana toprak derinliğine kadar takip ettiğimiz zaman, karışık bir kültür toprağı ile dolu olduğunu ve başkaca bir yerleşme izinin bulunmadığını gördük. Bu hal bize, şehrin dış yüzüne rastlayan kısımda ve sur duvarının altı metre açığında ilk müdafa hattı olarak genişce bir hendeğin bulunduğunu hatırlattı. Kale duvarının İlkçağ yapıları üzerine oturtularak ve eski klâsik şehirden bir kısmını dışarıda bırakarak kurulması; Ortaçağ Ankara şehrinin daha küçük bir sahaya sıkıştırıldığı veyahut da iskân alanlarının müdafaaya daha elverişli sahalara kaydırıldığını anlatmaktadır.

Geniş sur duvarının altında ve iki tarafında, yapı özellikleri ve kuruluşları bakımından birbirlerinden tamamen ayrı iki bina manzumesine rastlanmıştır, ilk olarak, kuzey-doğuda görülen ve yan yana üç odası tesbit edilen bina gurubunun plân bakımından inceleyecek olursak, gerek plân ve gerek yapı hususlarile İlkçağın Romalı hakimiyeti içine koyabildiğimiz bir özel yapı ile karşı karşıya bulunduğumuzu anlarız.

Plânımızın (II) numarasile işaretlenen kısmı, zemini sağlam bir blokaj üzerine döşenmiş Horasan harcile yapılmıştır. Duvarların yüzleri sıvalı ve fresklidir. Batı duvarına açılmış bir kapı ile, tabanı tuğla döşemeli bir kısma girildiği gibi, güney duvarına açılmış daha geniş bir kapı ile de (IV) numaralı odaya girilmektedir.

(IV) numaralı odanın bir tarafı yarım daire plânlıdır. Bu yuvarlak kısmın zemin ile duvarlarının mermer plâklarla kaplı olduğunu tesbit ettik. Odanın plânı da muntazam dik dörtgen değildir. Doğu duvarı en dar ölçüde bir uzunluk gösterir. Zeminin bir kısmı blokaj üzerine Horasan döşeli olduğu halde bir kısmı, büyük Roma hamamında gördüğümüz gibi, yuvarlak tuğlalarla yapılmış sütunlar üzerinde duran taban halindedir. Duvarları sıvalı ve fresklidir.

(VI) numarada gösterdiğimiz kısımda dik dörtgen plânlı olması lâzımgelen bir başka oda vardır. Bu odanın kapısı güney duvarına

rastlamaktadır. Zemini Horasan döşelidir. Duvarları da kireç harçla sıvalıdır.

Sur duvarının doğusuna rastlayan ve alt tabakada bulunan bu yapının, doğu tarafında başka bölmelerinin olduğunu, bu kısma doğru uzanan duvar açılarından anlamaktayız, bazı odaların sıcak hava menfezlerinin de bu cihete doğru açıldığını görmüş bulunuyoruz. Bu odalar kaleye hendek açmak bahanesile ortadan kaldırılmışlardır.

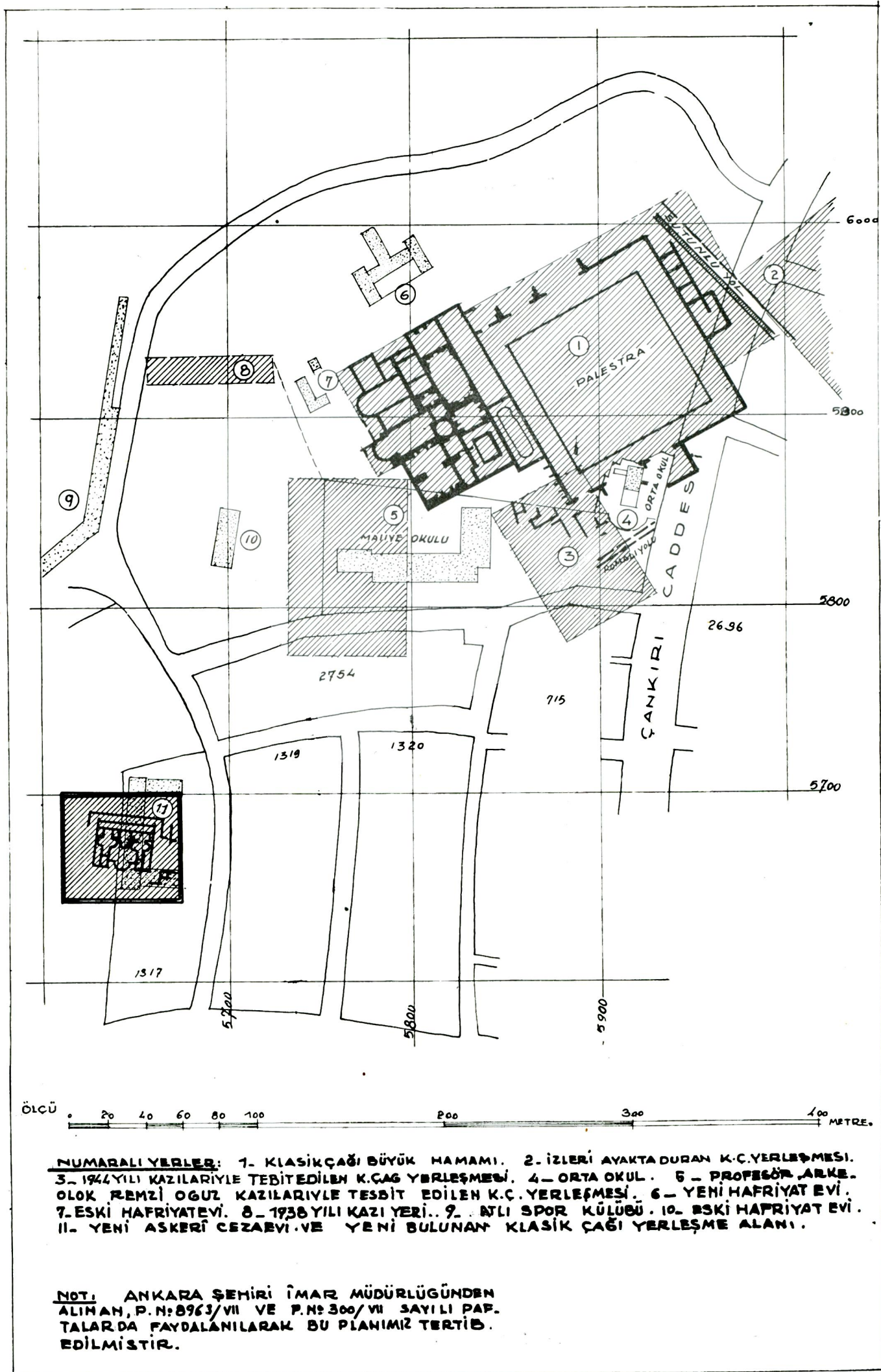
(IX) ile işaret edilen kısımda ve sur duvarile yaşıt görülebilecek bir seviyede bazı duvar parçaları da görülmüştür. Bunun mahiyetini gereği gibi aydınlatmak mümkün olamamıştır.

Geniş sur duvarının batısında ve (V) numara ile işaret ettiğimiz yapıdan bir odanın köşesi görülmüştür. Bu odada kuzeye açılan bir kapı yeri de tesbit edilmiştir. İnşaat özellikleriyle sur duvarının doğusunda bulunan binalara uymaktadır. İçinde bulunan diğer maddî kültür belgelerine göre, bunun da onlarla çağdaş olduğu anlaşılmaktadır. Duvarları muntazam örgülü ise de harç olarak çamur kullanılmıştır.

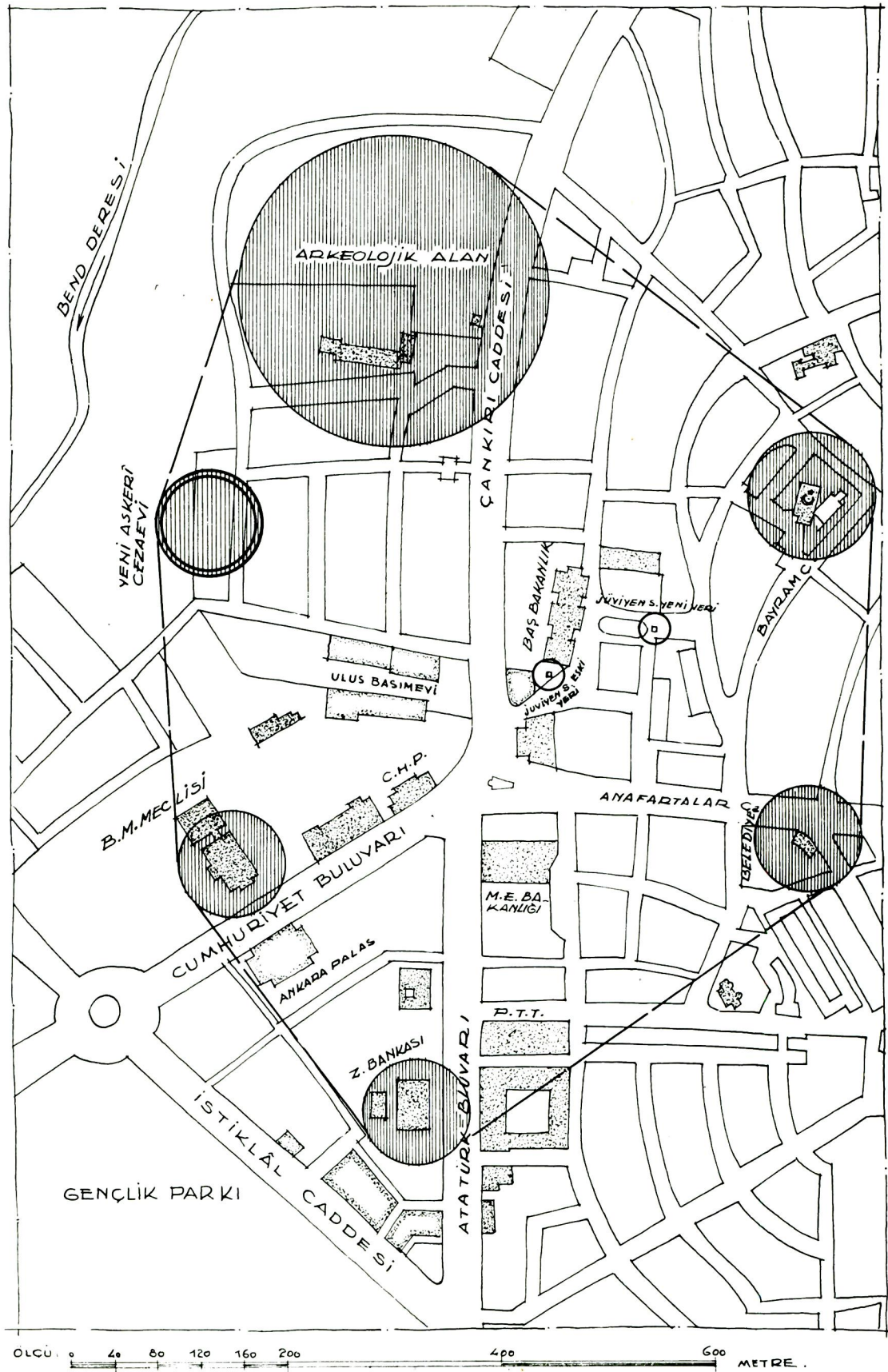
Ankarada'ki arkeolojik araştırmalar güzel bir tesadüf eseri olarak bu defa görülen, İlkçağ özel yapılarından birinin yapı hususiyetlerinden bahsetmeği yerinde buluyoruz. Bu suretle, onu bu karakterile diğer çağdaş yapılara da bağlamış olacağımız gibi, biz Ankara'mızın daha birçok örneklerini görebileceğimiz bu çağ özel yapılarını şimdiden tanıtmış da bulunacağız. Bulunduğumuz tabakanın yapıcılık özelliklerini anlatabilmek için aşağıda bölümler üzerinde durmak lâzımdır:

- 1 — Duvar tekniği ve malzemesi
- 2 — Zemin döşemeleri ve ısıtma tertibatı
- 3 — Sıva, fresk ve mermer kaplamalar.

Duvar tekniği ve malzemesi: Sur duvarının doğusundaki yapıda, taş duvarlar temelden sonra 70 santim kadar yükselmekte ve orta boy yapı taşı ve kireç harçla örülmüş bulunmaktadır. Kapı kenar sögeleriyle duvarların 70 santimden sonraki kısımlarının ince, yassı tuğlalarla örüldüğünü ve kuşaklandığını gördük. IV numaralı odanın yuvarlak plânlı kısmının duvarı da tuğlalarla örülmüştü. IV ve VI numaralı odaların doğu kısım duvarlarındaki menfez kenar ve kemerlerinin tuğlalarla yapıldığı görülmüştü (Res. 20, 21). Bu binanın duvar örgülerinde ve köşe bağlamalarında intizamlı bir işçilik müşahade ediliyor ve duvarlar 90 santime yakın genişlik gösteriyordu.

Res. 1 — Çankırıkapı arkeoloji alanı ve çevresindeki araştırmalar.

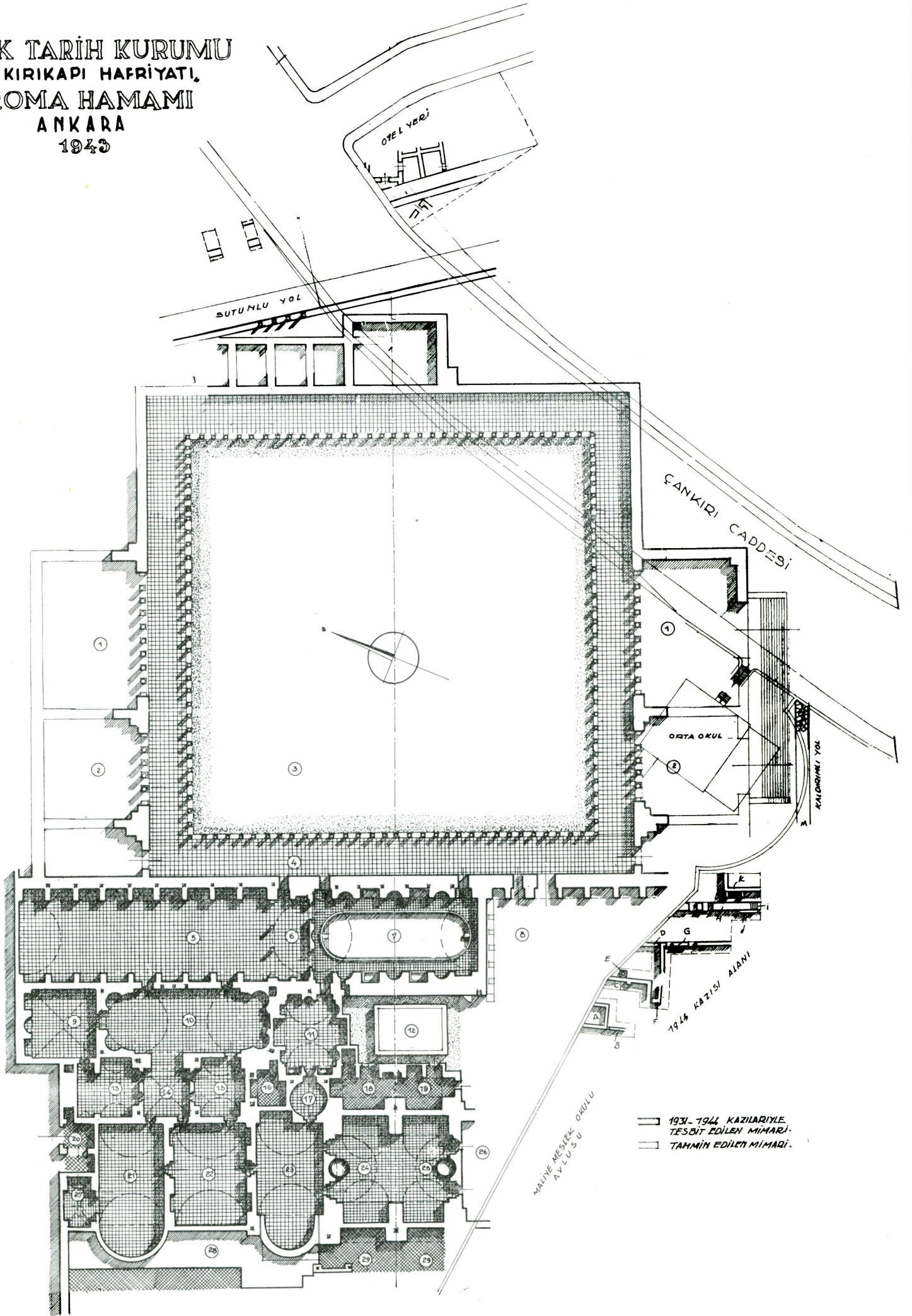

ANKARA ŞEHİR İMAR PLANINDAN BİR PARÇA

NOT: İÇİ ÇİZGİLİ YUVARLAKLAR; YENİ BULUNTU YERİNİN YAKININDA TESBİT EDİLEN DİĞER KLASİK ŞAĞA AİT YERLEŞME İZLERİNİ GÖRTERİR.

Res. 2 — Ankara şehri içinde klâsik çağın önemli iskân alanları.

TÜRK TARİH KURUMU
ÇANKIRIKAPI HAFRIYATI,
ROMA HAMAMI
ANKARA
1943

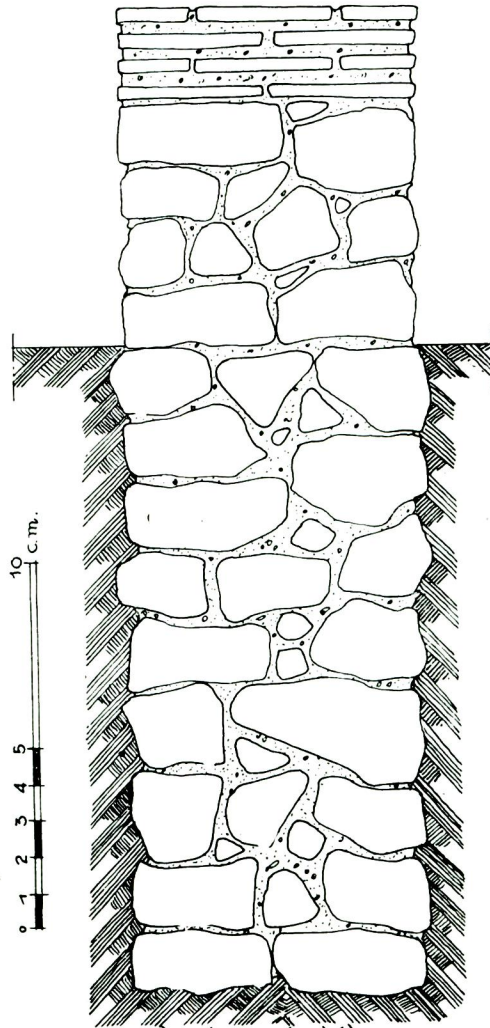

ÇİZEN: M. AKOK 24.7.1943 ALACA HÜ:

Res. 3 — Çankırıkapı ören yerindeki büyük Roma hamamı planı ve yakınındaki iki araştırma.

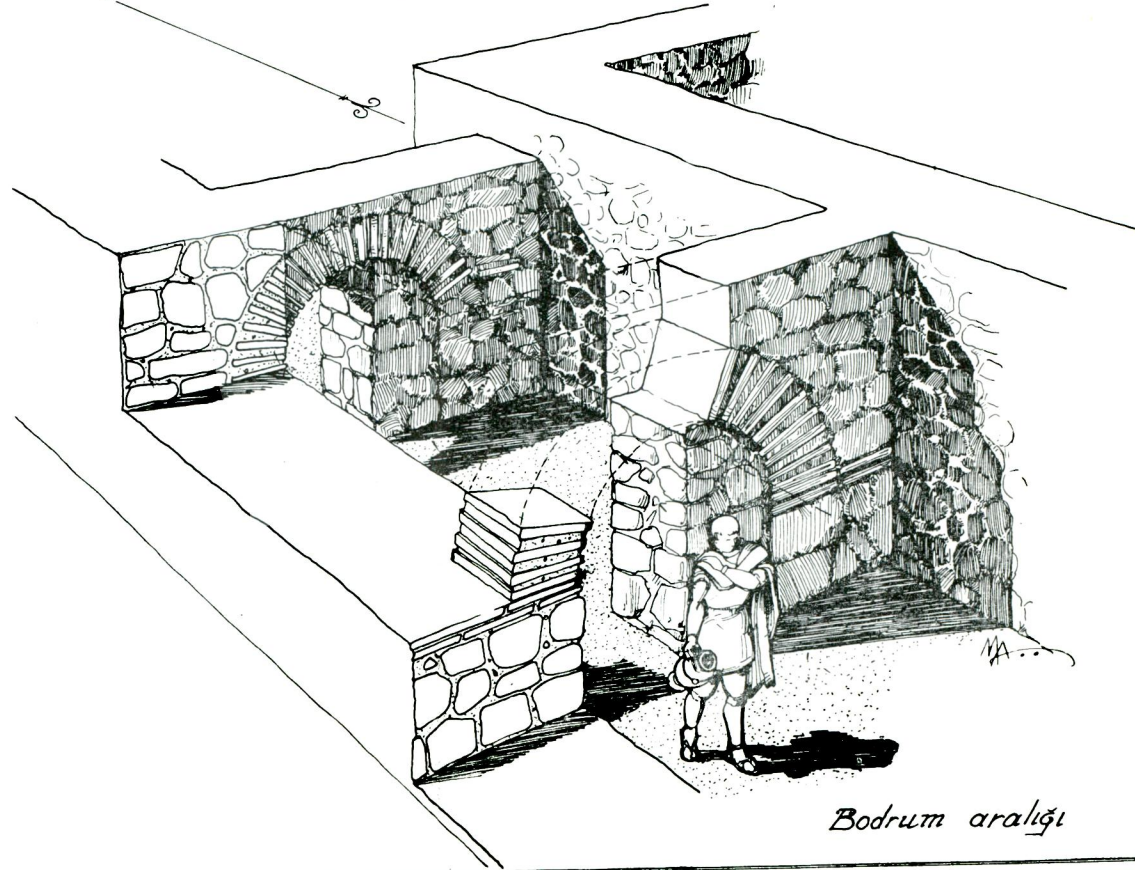
TÜRK TARİH KURUMU
ÇANKIRIKAPU
MALİYE MESLEK OKULU
AVLUSUNDA YAPILAN HAFRIYAT
1944

ÇİZEN: ARKEOLOĞ:
M. AKOK
3-3-1948 ANKARA

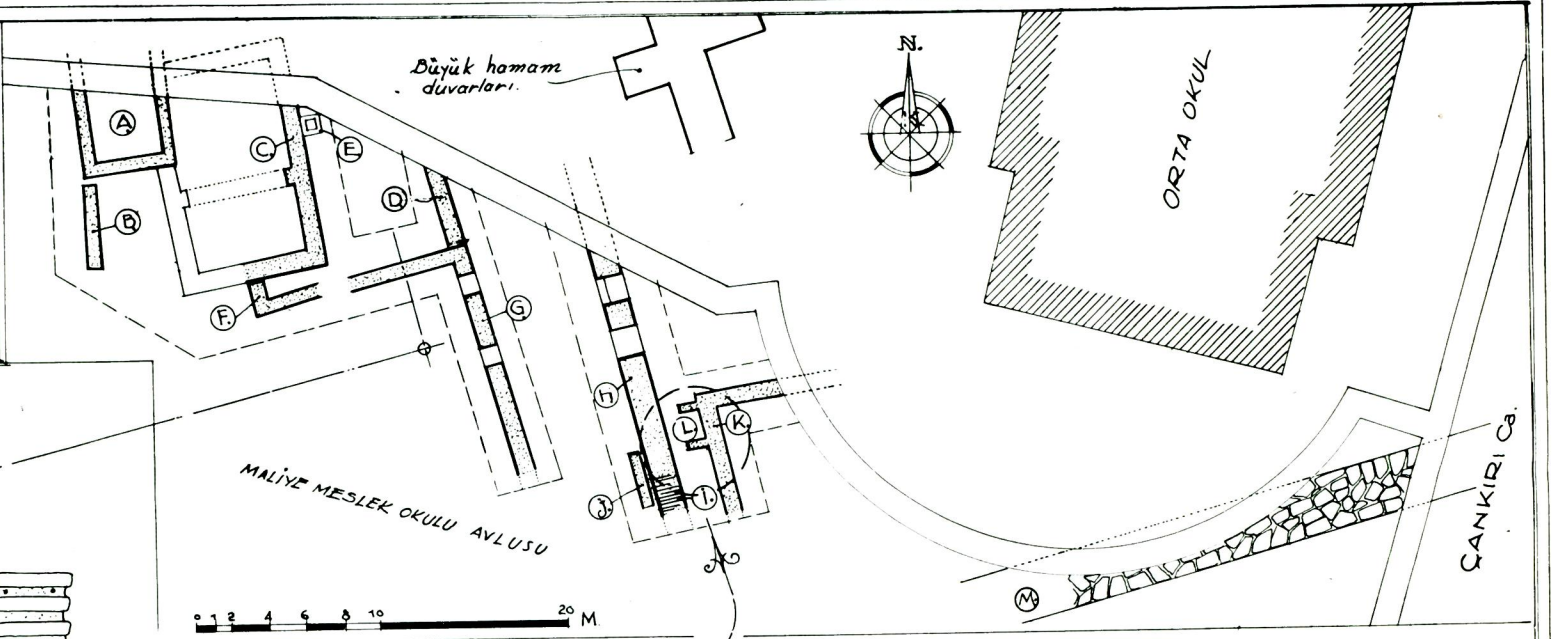

Bir duvar kesiti

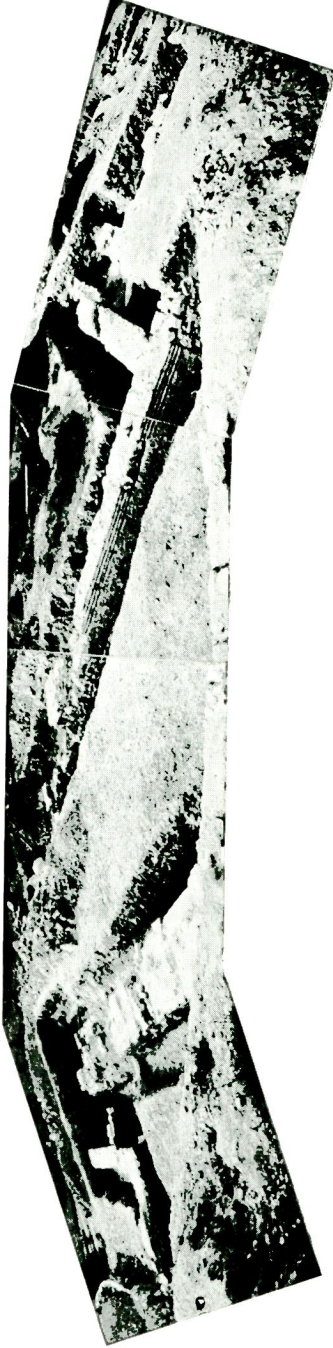
0 1 2 4 6 8 10 20 M.

Bodrum aralığı

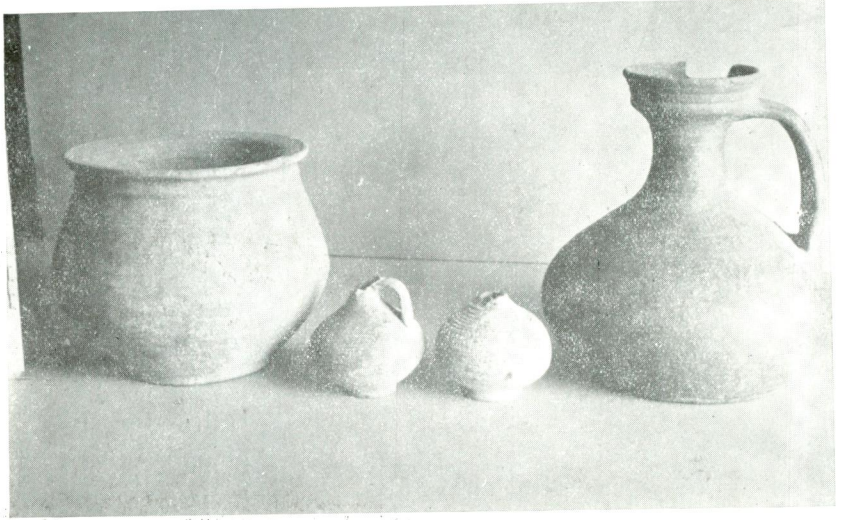

Res. 4 — Malîye Meslek Okulu ön avlusundaki mimarlık buluntular.

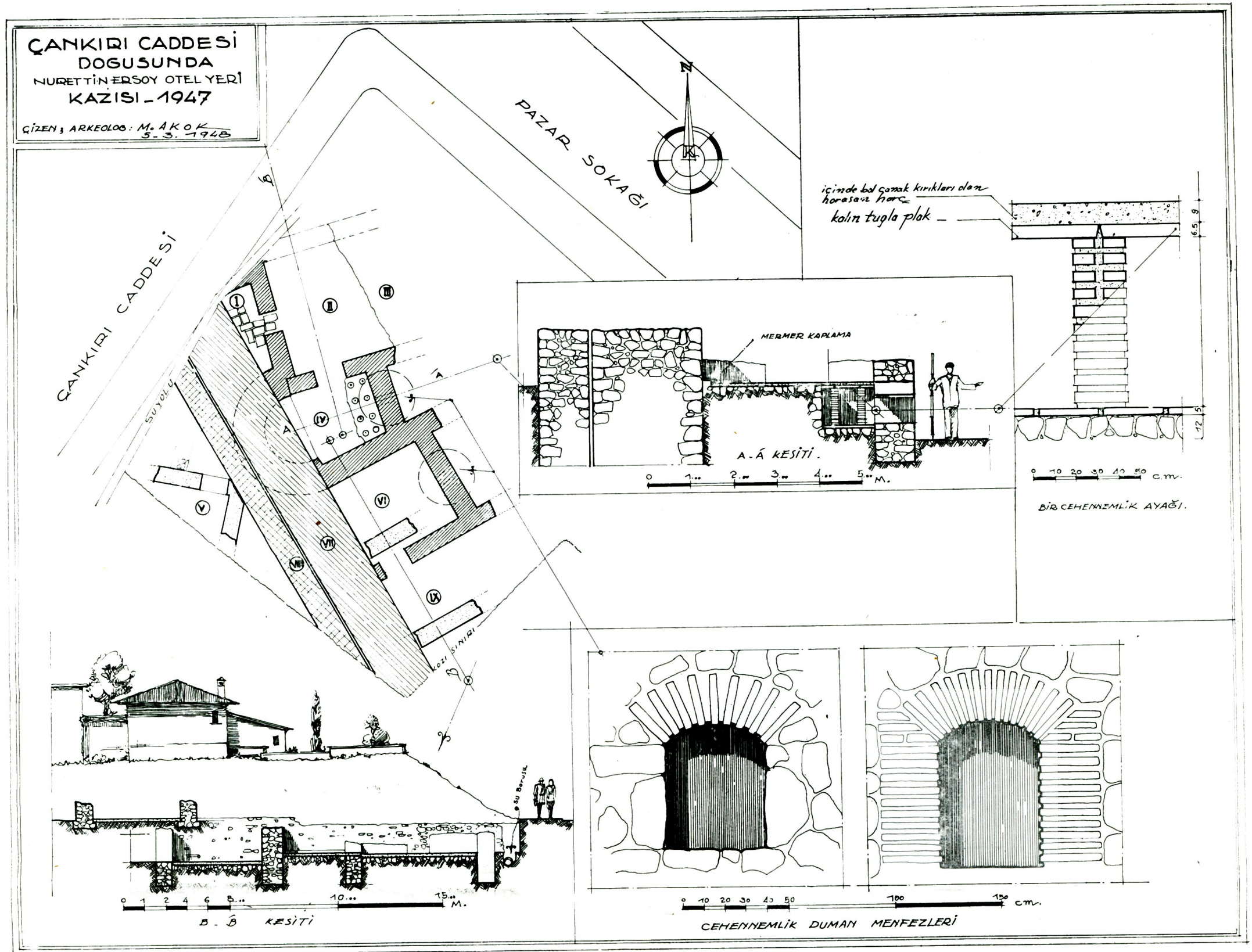

Res. 5 — Maliye Meslek Okulu ön avlusunda bulunan mimarlık buluntuların genç görüntüsü.

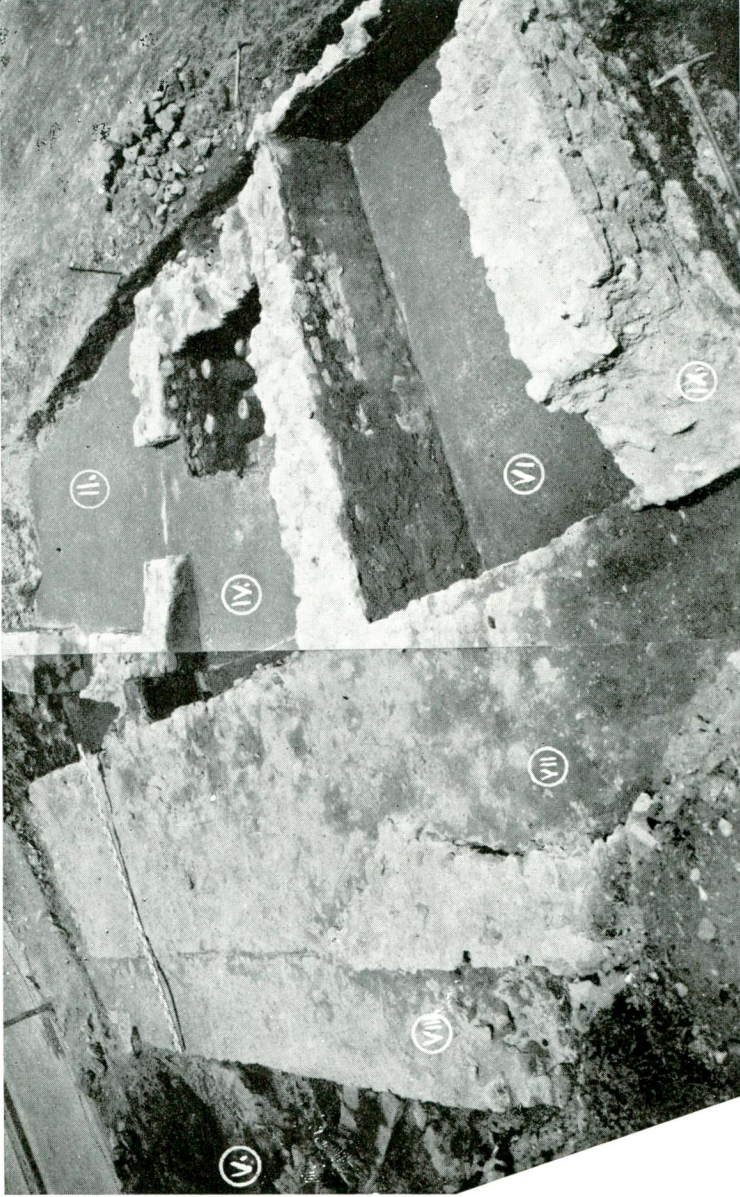
Mahmut Akok

Res. 6 — Maliye Meslek Okulu ön avlusu kazısında bulunan testi ve kavanozlar.

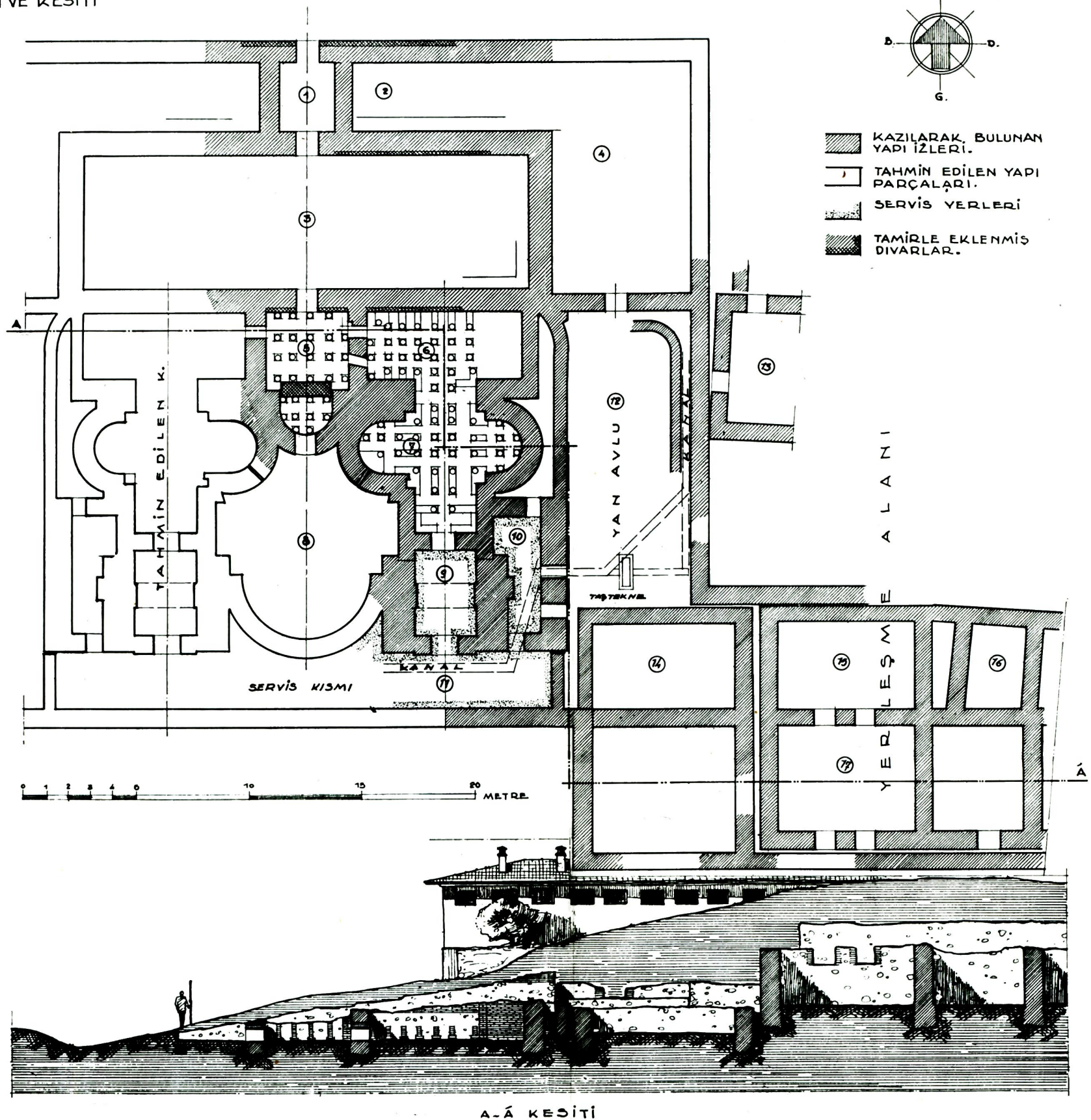

Res. 7 — Çankırı Caddesi doğusundaki buluntu yerinde görülen mimarlığın genel plânı.

Res. 8 — Çankırı Caddesi doğusundaki yerleşme yerinde görülen kale duvarı
ve alttaki klasik çağ yerleşmesinin güney doğudan görünüşü.

ANKARA - SOĞUKKUYU
ASKERİ CEZAEVİ YERİNDE
BULUNAN
KLASİK ÇAĞ HAMAMI
PLAN VE KESİTİ

Res. 9 — Soğukkuyu yeni askeri cezaevi yerinde bulunan klâsik çağ yerleşmesinin genel plânı ve kesiti.

Res. 10 — Küçük Roma hamamının batıdan genel görünüşü.

Res. 11 — Soğukkuyu araştırma yerinde bulunan
ayaklı yağ kandili.

Duvar örgüleri arasında itina ile hazırlanmış beyaz renkte bir kireç harç bulunuyordu.

Zemin döşemeleri ve ısıtma tertibatı: Plânımızın II, IV, ve VI numaralı odalarının Horasan harcile döşeli olduğunu yukarıda yazmıştık. Bu Horasan döşemeler her tarafta —yalnız IV numaralı odanın bir kısım tabanı hariç— taş blokaj üzerine oturtulmuştur. Horasan harcın içinde bol miktarda çanak çömlek parçaları bulunmakta ve bir nevi çanak kırıklarla muzayik döşeme yapılmış olmaktadır. Döşemelerin üst yüzleri perdahlıdır.

IV numaralı odanın yuvarlak plânlı kısmının zeminini mermer kaplı olarak bulduk. Bu zemin, oda döşemesinden 15 santim kadar yüksekçe bir sed teşkil ediyordu.

IV numaralı odanın doğu kısmında 8 adet yuvarlak tuğlalarla örülmüş ayaklara oturtulmuş bir taban görülüyordu. Ayaklar üstüne kalın ve geniş tuğla plâklar konup üzerlerine de horasan harç döşenmişti. Bu suretle tabanın bir kısmın altı boş bırakılarak doğu kısmından gelen sıcak hava ile ısınılmakta idi⁸. Ankara'mızda özel bir yapıda bu çeşit ısıtma tertibatı ilk defa görülmektedir. Bütün inşa özellikleriyle bu ısıtma tertibatı büyük hamam binasının bu nevi tesislerine benzediği gibi aşağıda açıklayacağımız, küçük Roma hamamının ısıtma tertibatına da benzemektedir. IV numaralı oda ısıtma bakımından bu yapının en geride bulunan bir kısmıdır. Ve daha çok sıcak olması lâzım gelen tarafların doğu cihetindeki bölmeler ve odalar olmasını icabetmektedir. Ankara'mızın iklim şartlarına uygun ısıtma tertipli en eski özel bir yapısını bu kazı, bize ilk defa olarak kazandırmış bulunmaktadır.

Sıva, fresk ve mermer kaplamalar: Muntazam örülmüş duvar yüzlerine evvelâ irice kumlu bir kaba sıva yapıldıktan sonra bu sıvaların pürüzlü bırakılan dış yüzleri üzerine 2.5 santim kalınlık gösteren ince samanla karıştırılmış bir çamur harç sıvanmıştır. Bunun da üstüne 1,5 santim kalınlık da kumlu kireç sıva yapılmış ve en üstüne de 3 milimetre tutan kalınlıkta ince ve kıtıklı fresklerin altı hazırlanmıştır. Fresklerden ancak 60 santim tutan ve duvarların tabana

⁸ Dördüncü Türk Tarih Kongresine sunduğum Ankara'daki araştırmalarımızı özetleyen tebliğimde bu hususta düşüncelerimizi ileri sürdüğümüz zaman değerli Profesör Arif Müfit Mansel bu gibi sıcak hava tesislerinin Cermanya'daki Romalı yapılarda bulunduğuna işaret etmişlerdir.

yakın (Lambri) diyebileceğimiz kısımlar görülmüştür. Bunlardan II. numaralı odada bulunanlar yeşil somaki taklidi, IV numaralı odada onlardan beyaz ve boz mermer taklidi yapılmışlardır. Bunların üst taraflarında geometrik süsler görüldüğü gibi, daha üst kısımlarda insan ve hayvan tasvirlerinin bulunduğunu düşünebiliriz.

Kazılarımız sırasında ve bilhassa doğudaki odalar içinde çeşitli ölçülerde kaplama işine yarar mermer parçalarına rastlanmıştır. IV numaralı odanın yuvarlak kısmı zemininde ve duvarlarında bu kaplamaları yerinde tesbit ettik. Mermerler arasında üzerleri silmeli, kabartmalı ve yazılı Plastr başlıklarile, süslü kaplamalara da rasladık. Bilhassa mermer parçaları büyük hamam harabesinde bulunan kaplamalara tamamen benzemektedir. Bu cihetten de üzerinde durduğumuz yapının hamam binasile çağdaş olduğu anlaşılmaktadır.

Küçük buluntular: Çankırı caddesinin doğusundaki kazı yerinde çeşitli küçük buluntular da ele geçmiştir. Bunları başlıca üç grupta topluyabiliriz.

- 1 — Pişmiş toprak eserler
- 2 — Kemik ve cam eserler
- 3 — Mermer kaplama parçaları.

Bunlardan başka 250 kadar sikke de bulunmuştur. Bu sikkelerin temizlenmesi ile raporları henüz tanzim edilmediğinden mahiyetleri hakkında kesin bir şey söylemek şimdilik mümkün değildir. Yalnız görebildiklerimiz arasında diğer belgelerin söylediklerini değiştirecek durum yoktur.

Pişmiş toprak eserler arasında ve derin tabakalarda Frig çağını karakterliyen çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır. Bu grup seramiye benzerler, Ankara'mızın Ogüst mâbedi derin tabakalarında, büyük Roma hamamının alt seviyesinde ve Anıt-Kabir Frig tümülüslerinde bulunmuştur⁹. Bizim bu kazı yerinde bulduğumuz parçaların çoğu gri renkli kaplara aittir. Çok renkli frig çanak-çömleğinden ancak iki parça ele geçirmiş bulunuyoruz.

Frig kapları biçim bakımından tabak, kâse ve kavanoz gibi tanıyabildiğimiz şekillerdir. Bu kapların kenar profilleri itina ile çarktan çıkmıştır. Tabaklarda sade profiller, kâse ve kavanozlarda dışa doğru taşkın kenarlar görülür. Dipler düz ve halka şeklindedir. Ku-

⁹ Belleten 19, s. 263; Belleten 41, s. 4-85.

lupların da çeşitli biçimleri vardır. Frig çağı kaplarının çamurları iyi ve ince hazırlanmıştır. Büyük kapların çamurunda bir miktar kum görülüyorsa da dış yüzleri ayrıca ince kille perdahlanmıştır.

Pişmiş topraktan eserler arasında Roma çağına girenleri, şekil bakımından 5 gurup içinde toplamak mümkündür.

- 1— Testiler, çömlekler
- 2— Kâseler ve tabaklar
- 3— Terrasigillata parçaları
- 4— At figürinleri
- 5— Yağ kandilleri.

Testi ve çömleklerin çoğu kırmızı renklidir. Bir kısmı da yine kırmızı renkte astarlanmıştır. Bazı küçük testilerin ağızlarında kolay akıtmıya mahsus çıkıntılar vardır. Bu kapların kulupları ince oluklu zarif yapıdadır. Bazı kavanoz ve testilerin dipleri düz ve halka biçimindedir. Dış yüzleri oyma yazılarla süslenmiş kap parçaları da gördük. Çömleklerle kavanoz parçalarının arasında kalın kesitli olanlara da rastladık. Bunlar ekseriyetle büyük ölçüde kaplara ait parçalardı.

Kâse ve tabaklar çok defa kırmızı renktedirler. Büyük bir kısmı ayrıca koyu kırmızı ve kahve rengi astarlıdır. Bu kapların çamurları ince ve süzölmüş nevindendir. Çarklama işi de itina ile yapılmıştır. Pişmiş toprak kaplar arasında kâse ve kavanoz kapağı olabilecek parçalara da rastladık. Bunlar da bu çağın kap kaçağı derecesinde dikkatle yapılmış idiler.

Terrasigillata parçaları. Bu kazının bol ve dikkati çeken gurup-tur. Bu parçalar ekseriyetle, geniş kenarlı tabak, toprak tepsi ve küçük boy kâselere aittir. Üzerlerindeki kabartma süsler arasında geometrik şekilde olanlar bulunduğu gibi, Bitgi, balık ve hayvan tasvirleri de görülür.

Pişmiş toprak at figürinlerinden de birkaç parça bulunmuştur. Bunlara benzer figürinler de Ankara'mızın büyük Roma hamamı harabesinde çok sayıda bulunmuştur¹⁰. Bu at heykelciklerinin çamurları fazlasile ince kalitedir. Hayvan anatomisile koşumlar fazla şematik bir şekilde gösterilmiştir.

¹⁰ Belleten 19, Lev. LXXXIII.

Kazı alanımızda çeşitli şekil gösteren topraktan yapılmış yağ kandillerine de rastlanılmıştır. Bunlardan üst tabakalardan bulunan ve Selçuklu olması lâzımgelen üzeri yeşil sırlı olandan gayrisi, kırmızı renktedir. Bir kısımda kırmızı veya kahve rengi astarlıdır. Res. 31 de 1, 2 ve 4 No. ile gösterilen kandil ve parçaları, British Museum kataloğunu, Romalı çağının M. S. üçüncü yüzyıl örnekleri arasında benzerler ¹¹.

Kemik eserler günün yaşayışına uygun, delikli ve toplu süs iğnelerile, çuvaldız ve biz ve düğme gibi eşyalara ait parçalardır. Bu neviden kemik parçalarına büyük hamam ve çevresinde de rastlanılmıştır ¹².

Cam kaplara ait bazı kırık parçalar bu kazı yerinde de görülmüştür. Bunlar ekseriyetle şişe ağızları, kâse ve kavanoz dip ve kenarlarıdır.

Sur duvarının üzerine oturtulduğu yapılar bütün inşa özellikleri ve içinde bulunmuş olan kültür malzemelerine göre, bu çevrede tanıdığımız büyük hamam binası ve Maliye Meslek Okulu (Atatürk Kız Enstitüsü) ön avlusundaki yapılara uymaktadır. Bu gerçeklerin bize anlattıklarına göre, bu yerleşme izlerinin M. S. ikinci veya üçüncü yüzyıllara ait olmasını icabettirmektedir. İleride sikkeler üzerinden alacağımız sonuç bu iskân alanı içinde geçen hayatın ne kadar sürdüğünü bize gösterecektir.

III. SOĞUKKUYUDA GÖRÜLEN YERLEŞME VE ARKEOLOJİ BULUNTULARI

Ankara'nın Soğukkuyu mevkiinde 1946 yılı sonbaharında yeni bir askerî cezaevi binası kurmak için toprak hafriyatı yapılırken, bazı eski yapı izlerinin bulunduğu arkeoloji müzesince haber alınmıştı. Yerinde ve çok hassas bir ilgi ile bu iş takip edilerek durum Maarif Vekâleti Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğüne bildirilmişti. Bulunan eserlerin aydınlatılması için, gereken ödenek Türk Tarih Kurumu tarafından verilerek bu işin Kurum adına yapılması kararlaştırılmış ve hafriyat kurulacak binanın temel kazılarile birlik yürütülerek kısa bir zamanda ikmal edilmişti.

¹¹ Belleten, 19, Lev. LXXXII.

Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum — London 1914.

¹² Belleten 19, Lev. XXXIII.

Araştırma alanının şehir içindeki mevkii:

Yazılarımız başında ek olarak sunduğumuz haritanın incelenmesiyle de anlaşılacağı veçhile araştırma yapılan saha, Çankırı Caddesinin batısında ve Ankara şehri İmar Müdürlüğüne tanzim edilmiş bulunan haritanın 1317 numaralı adasına rastlamaktadır. Çankırı Caddesinin başladığı Ulus meydanından itibaren büyük hamam harabesini geçinciye kadar bu yolun batısı bir ören manzarasını göstermektedir. Büyük Millet Meclisi arka yüzü, bütün Soğukkuyu sahası, eski ve yeni askerî ceza evlerinin bulundukları yerler ve tamir atölyeleriyle, odun kömür depolarının kapladığı sahalardan hep bu manzaladadır. Bizim bu defa incelemelerimize sahne olan kısım da bu bahsettiğimiz alanın merkezini teşkil etmektedir.

Yeni cezaevi yerindeki araştırmalarımız, zaman ve mevsimin darlığından inşaat yapılacak yerlerin hudutlarından dışarıya çıkarılamamıştır. Eğer imkân olup da bu sahanın çevresi araştırılabilse idi, daha önemli ve konumuzu aydınlatacak buluntularla karşılaşacağımız şüphesizdi. Biz bu yeni kazı yerinde bulduklarımızı bu alanın yakınında ve daha evvel yapılan araştırma yerleriyle birleştirerek, Ankara'mızın ilk çağlardaki iskân plânını bir derece daha aydınlatmış oluyoruz. Bir taraftan da yeni yeni ve önemli buluntuların ele geçmesi ihtimal olan sahaları da işaret etmiş bulunuyoruz (Res. 2).

Soğukkuyu kazı yerinde görülen mimarlık izleri:

Yeni kazı ve araştırma yerinde başlıca iki kısım mimarlık özelliklerine rastlamış bulunuyoruz.

1 — Özel yapı parçaları,

2 — Küçük bir hamam binası.

Kazılarımızın yeni kurulacak binanın vaziyet plânına uygun olan toprak hafriyatı ile birlikte yürütüldüğünü evvelce yazmıştık. Şüphe yok ki buluntuları bu ölçüler tahdit etmiş olduğundan, ancak bu sahaya rastlayan eserleri görüp tanımak mümkün olmuştur. (Res. 32). Kazı alanının doğu-batı istikametinde uzanan sahasında, bölmeler şeklinde karşımıza birtakım yapı gurupları çıkmıştır. Plânların tetkiki sonucunda bu duvarların ayrı ayrı ve iki eve ait olduklarını anladık. Doğudaki yapı az daha yüksek bir seviyede kurulmuş, batıdaki ise daha derince bir seviyede görülmekte idi. Plânımızın 13 numarası ile işaret edilen kısmında da özel bir yapının bazı parçaları bulunmuştur.

Kazı sahasında görülen yapıların durumu, bu kısmın sıkışık bir tarzda iskânın bulunduğuna işaret ediyorsa da, istikamet bakımından birbirlerini tutmaları intizamlı bir yerleşmenin yapıldığını da anlatmaktadır. Özel yapılarda temel ve kısmen üst duvarların tamamen kâgir ve kireç harçlı olduğunu gördük. Yapılarda muntazam tuğla hatıllar bulunduğu gibi, kullanılmış olan taşlar da oldukça itinalı hazırlanmışlardı. Duvarların 70-80 santim genişlikte olduklarını gördük. Plânımızın 15, 17 numaralı bölmelerinde, kenarları tuğla ile örülmüş pencere boşluklarına rastlanmıştır. Odaların içleri ve bazı duvarların dış yüzleri, kumlu kireç ve Horasan harcile sıvalı olarak bulunmuştur.

Küçük Roma hamamı binası:

Soğukluğu kazısının en önemli mimarlık buluntusu hamam binasıdır. Bu bina plân ve yapı teknik özelliğiyle Ankaramız için orijinal bir örnektir (Res. 33). Hafriyat esnasında hamam plânının bir kısmını bulmak mümkün olmuş ve buna göre takip edilen izlerle diğer kısımları tamamlamak yolile bütün bir plân elde edilmiştir. Hafriyat sırasında harabenin, bodrum katı demek olan cehennemlikleri, servis kısımları, bir külhanı ile, bir kısım soğukluk yerine rastlanılmıştır.

Plânımızı inceleyecek olursak, binanın doğu kısmına rastlayan yerinde küçük bir holle içli ve dışlı iki kapılı bir giriş yeri bulunmaktadır. Kapılardan geçildikten sonra, doğu ve batı istikametinde uzanan ve dik dörtgen plânlı bir salonla karşılaşılır. Bu salonun döşemesi sağlam blokaj üzerine kalın bir horasan tabakasile yapılmıştır. Kenarlarında üzerleri mermer kaplı olduğu anlaşılan alçak sedirler bulunmaktadır. Bu salonun duvarlarının da mermer kaplı olduğu izlerinden anlaşılmaktadır.

Buradan tek bir kapı ile hamam kısmına girilir. Hamamdan karşımıza ilk çıkan kısım, ufak tipte bir geçit holüdür. Bu yerin kapı karşısına gelen kısmı yarım daire plânlıdır. Taban döşemesi alttan tuğla ayaklar üzerinde olduğundan bu kısmın bir dereceye kadar ısıtıldığı anlaşılmaktadır. Bu küçük geçit holünden iki kapı ile sağ ve solda sıcak kısımlara girilir. Burada yine dik dörtgen biçiminde plân gösteren bir kısım ile karşılaşılır. Buradan da büyük kemerli geçitlerle en sıcak yıkanma yerlerine ulaşılır. Hamamın en sıcak

kısmı, iki yarım yuvarlak ve bir dik dörtkenden meydana gelen salıp şekilde plândadır.

Hamamın izah ettiğimiz bu teşkilâtından başka, en sıcak yıkanma yerinin güneyinde külhan kısımları, servis işlerini kolaylayan, yan ve arka avlular, su depolarına ulaşan geçitler bulunmaktadır. Hafriyat sırasında kesin tesbit edilen kısımlar sunduğumuz plânda tarama çizgilerle doldurulmuştur. Takip ettiğimiz kesin uçların delâleti ile elde bulunan plân, tam mânâsile bir simetrik esasa uygunluğu müşahede edildiğinden, hamamın tam plânını yapmak cesaretini göstermiş bulunuyoruz. Bu küçük hamam binasını-diğer büyük Roma hamamı hafriyatında çalışmış olmanın verdiği cesaretle- resim yolile tamamlayarak bilim alemine sunmayı yerinde bir iş bulduk ve bu maksatla da biri binanın plân durumu, diğeri genel heyetini gösterir iki resim hazırladık. Bu suretle yazılarımızla anlatılması uzun olacak hususları kısaca ifadeye çalıştık.

Hamam binasının yapı tekniği :

Zemin katı seviyesinde duvarların kalınlığı 80 santimden aşağı değildir. Binanın temel duvarları cehennemlik zeminden itibaren 2,5 metre daha derinliğe inmekte olduğundan bu binanın 4 metreye yakın yükseklikte bazı duvarlarını görmüş bulunuyoruz.

Duvarlar oldukça muntazam taşlarla ve kireçli harçlarla, itinalı bir şekilde örülmüştür. Duvar kısımlarında ve bilhassa üst seviyelerde 4 sıra tuğla ile örülmüş Hatıllar bulunmaktadır.

Binanın yuvarlak plânlı olan duvarları, tamamen tuğla ile örülmüşlerdir. Hamamın sıcak kısımlarındaki taban döşemeleri yuvarlak kalınca tuğlalarla örülmüş ayaklar üzerine basmaktadır. Bu sütuncuklar iki katlı taşlarla yapılmış blokaj üzerine döşenmiş horasan harca basmaktadır. Tabanların duvar diplerindeki mesnetleri daha ziyade dört köşe tuğla ile yapılmış ayaklardır. Bu tuğla direkler üzerine kalın ve geniş tuğla plâk konulduktan sonra kalın bir horasan harç tabakası zemin döşemelerini hasıl eder. Tabanları taşıyan sütunların boylarının 120 santim olduğu görülmüştür.

Hamam harabesinde bulunan çeşitli mermer plâklara bakarak salon döşemeleriyle bir kısım duvarların bu madde ile kaplı olduğunu tahmin etmek güç değildir. Kaplama mermerleri arasında beyaz, boz ve siyah renkte olanlar da bulunmuştur.

Hamam harabesinin oldukça sağlam olarak ele geçen kısmı külhan yeridir. Buranın üstü 3,5 metre çapında ve tuğlalarla örölmüş bir tonozla örtölödür. Tonozun tam ortasında 110 santim genişlikteki ayaklara basan takviye kemeri bulunduğu gibi, duvar dipleri de yanlarından ayrıca kaplama duvarlarla takviye edilerek tonozun yanları şakulî hale konulmuştur. Bu şekilde mukavemetli olması düşünölen bu yerin üstüne, munzam birtakım ağırlıkların gelmesi düşünölmüş olmalıdır. Belki de bu sahanın üstünde su hazinesi bulunmakta idi. Netekim, külhanın doğusunda birtakım geçitler ve boşluklar görölüyor ki bunlar, herhalde su depolarını idare ve kontrol işine yarıyan kısımlardır.

Hamamda kullanılan yapı malzemesi ve işçilik :

Hamamın duvar yapısına kullanılan taş malzeme Ankara'da bulunan yapı taşı nevidir. Bu taşlardan temel kısımlarında irileri ve üst kısımlarda ise orta boy ve düzgün olanları kullanılmıştır. Kapı kenar sökeleri ile yuvarlak duvarlar tuğla ile örölmüştür. Bu tuğlalar iki tip olarak görölür. Bir kısmı $3,5 \times 45 \times 42$ santim ölçüde olup duvar ve Hatıl örgülerile taban mesnetlerinde kullanılmıştır. Diğer bir kısmı da $3 \times 28 \times 40$ santim ölçüsünde ve ortalarında birer ufak delik bulunanlardır. Bunlarla da tonozlar örölmüştür. Üzerlerindeki delikler kireç harcı birbirine bağlamaya yararlar. Bazı küçük kemer örgülerinin, normal tuğlaların kırılmasile de yapıldığı görölümüştür.

Duvar örgülerinde kullanılan harç, normal kumla kireçten yapılmış ve beyaz renktedir.

Altları dolu ve boş taban döşemeleri, horasan denilen harçla yapılmıştır. Bu da iki nevidir. Bazı kısımlarda en alt tabakada tuğla parçaları irice olan bir harç bulunduğu gibi, mermer döşemelere yakın olan üst seviyelerde daha ince taneli olan bir nevi harç görölmeaktadır.

Duvarların yüzleri ilk defa ince kumlu bir harçla düzenlenmiş ve sonradan kalın bir tabaka halinde bir sıva ile kaplanmıştır.

Kazılar sırasında bulunan kaplama işine yarıyacak mermer parçaları çeşitli kalınlık göstermektedir. Bunların kalın kısımlarının taban döşemesi ve ince olanların da duvar kaplaması olması pek tabiidir.

Kazı toprağı tabakaları arasında çatı üzerlerine kaplanacak kiremitlere de rastlanılmıştır. Bunların bir kısmı kenarları kıvrık geniş plâklar olup, diğer bir nevide yarım daire kesitli uzun kiremitlerdir.

Harabenin içinde bazı kanallarla suların girip çıkmasına yarı-yacak pişmiş topraktan yapılmış künkler de görülmüştür.

Soğukkuyu mevkiinde bulunan bu küçük hamam binası gerek plân ve gerek yapı karakterile, Çankırıkapı ören yerinde bulunan büyük Roma çağı hamam binasına uymaktadır. Burada büyük hamamda olduğu kadar itinalı bir malzeme kullanılmamış ve işçilikde de bazı ihmaller göze çarpmaktadır. Bu hal yeni bulunan hamam binasının çok küçük bir eser olmasile açıklanabilir.

İnceleme konumuz olan bu küçük hamam binası plân özelliği bakımından Romalı çağı hamamlarındaki kısım ve teşkilâtı ihtiva etmektedir ¹³. Sunmuş olduğumuz plânda (Res. 32) 3. numara ile gösterilen yer Frigidarium hizmeti görecektir. 5, 6 numara ile işaret edilen yerler ise, külhan kısmından uzakça olması ve müsait bölmeli kısımları göstermesile, Tepidarium denilen ılık kısımlar olduğu gibi, 7 numara ile gösterilen en sıcak yerden de, Caldarium'u teşkil ederler.

Bulduğumuz yeni hamam binasını her husustaki benzerlikleriyle büyük hamam yapısına bağlayabilmekteyiz. Aşağıda açıklayacağımız başka küçük kültür buluntularıyla de bu benzerlik tekrar görülecektir. Buna göre, küçük hamam binasını büyük Romalı hamamı ile çağdaş bir yapı olarak kabul etmek istiyoruz. Elimize geçen bazı kültür belgeleri arasında Bizanslı çağı temsil eden parçalar olmasından ve hamam binasında da zamanla yapılmış tamire ve takviye izleri tesbit edilmiş bulunmasından, Roma çağında kurulmuş olan bu yapının Bizanslı devrinde de yaşadığını anlıyoruz.

Küçük Buluntular: Soğukkuyu kazı yerinde çok çeşit gösteren maddî kültür eşyasına rastlanılmış ise de üzerlerinde durulmaya değer parçalar, pişmiş toprak ve cam eserlerdir. Pişmiş toprak parçaları da şekil bakımından 3 gurupta tophyabiliriz.

¹³ Dr. Krenker, E. Krügker, H. Lehmann und H. Wachter, Die Trierer Kaiserthermen, Abtheilung I. Ausgrabungsbericht und grundsätzliche Untersuchungen Römischer Thermen 1929.

- 1 — Küçük testi ve kavanozlar
- 2 — Büyük tabak ve taslar (Kâseler)
- 3 — Kandiller.

Pişmiş toprak eser arasında yapıda kullanılan ve havalandırma işine yaradığını tahmin ettiğimiz künklerle, at figürinleri vardır.

Küçük testi ve kavanozlar şekil bakımından fazla çeşitlidir. İnce yapıda hazırlanmış çamurla, itinalı bir işçilik göstermektedir. Bir kısmının üzerlerinde ayrıca sürülmüş kil astarlar vardır. Bu kaplar genel olarak kırmızı renktedirler. Kulupları sade, oluklu ve şerit biçimindedir. Dipleri düz olduğu gibi, halka şeklinde olanları da vardır. Yüksek kaideli bir testi de görülmüştür. Küçük testiler gurubu arasında görebileceğimiz ve küçük toprak şişe de diyebileceğimiz kaplar çok sayıda bulunmuştur. Bunların hamamda kullanılan kokulu yağları veya değerli esansları taşıdığını zannediyoruz. Bu küçük kapların sağlamca kapanabilecek ağızları ve küçük birer kulupları vardır.

Büyük tabak ve taslar, genel olarak kalın kesitli kaplardır. Ağız kenarları fazla çıkıntılı ve cesurca hazırlanmıştır. Renkleri kırmızı ve koyu kırmızıdır. Bir kısmı da astarlı ise de bir çokları tabii çamuru rengini muhafaza etmektedir. Tabak ve kâseler de iyi hazırlanmış bir çamur kullanılmıştır.

Pişmiş topraktan yapılmış, çeşitli tip gösteren kandil parçalarına rastlamış isek de ender bir örnek olarak ayaklı bir kandil de bu hafriyatta ele geçmiştir (Res. 46). Resimlerini sunduğumuz kandil parçaları arasında Bizanslı olan örnekler de görülür.

Cam eşya; küçük hamam harabesinde çeşitli tip gösteren toprak kap kaçakla birlikte camdan yapılmış kapların parçalarına da rastlanmıştır. Şekil bakımından karınlı ve tüp biçiminde şişelerle, geniş ayaklı kadehlerin kaideleri bulunmuştur. Bu cam eşyanın büyük bir kısmı renksiz ise de içlerinde koyu mavi renkte olanı da vardır.

Soğukkuyu hafriyatını buraya kurulacak binanın temel kazılarıyla birlikte yürünmek ve muayyen derinlikten daha aşağı tabakalara inmemek dolayısıyla bu tabakalar içinde bulunması gerekli kültür belgelerine bugün için rastlanamamıştır. Şöyle bir tesadüf olarak bu kazı yerinde Frig çağına delâlet eden çanak parçaları da bulduk. Gelecek zamanlarda genişliğine ve derinliğine bu sahada hafriyata

devam edilecek olursa ¹⁴ bugün şüpheli durumda bulunan hususlar da aydınlanacağı gibi Ankara'mızın bu bölgesindeki İlkçağ yerleşmesinin kesin şekli belli olacaktır.

Soğukkuyu araştırmalarımızda görülen mimarlık varlıkları ve bulunan küçük maddî kültür belgeleri her bakımdan yukarıda açıkladığımız iki kazı yerinde bulunanlara olduğu gibi, büyük Roma hamamı kazısında bulunanlara da benzemekte ve netice olarak, Çankırıkapısı höyüğüne bağlanmaktadır. Şu halde, Soğukkuyu kazısında üzerinde durmak imkânını bulduğumuz özel yapılarla, küçük hamam binası M. S. 2. veya 3. yüz yılda başlamış ve Bizanslı çağının içlerine doğru uzanan bir hayat sürmüştür.

¹⁴ Temel hafriyatı devam eden bu kazı yerinde Cezaevi binası yapılmaktan vaz geçilmiştir. Bu durumu fırsat bilerek yeniden araştırmalara başlamak çok isabetli olur kanaatindeyiz.

UYGUR DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ VE YÜKSELİŞ DEVRİ *

Doçent Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

KISIM I.

A. UYGUR ADLI OYMAKLAR FEDERASYONU

Esas Uygurların ve Uygur tâbi boylarının Kao-ch'ê'larla olan ilgilerini tesbit ettikten sonra¹, T'ang devri vakayinâmelerinin Uygurlar hakkında verdikleri tarihî bilgileri aynen tercüme ile izaha çalışacağız :

“Hui-ho'ların ataları Hsiung-nu'ların neslindendirler. Sonraki Wei'ler zamanında T'ieh-lo (Töles) oymağı diye isimlendirildiler. Oymakları küçüktü; fakat âdetleri çok cesûrane ve şedit idi (yani çok şiddetli ve cesur idiler). Yüksek arabalarına itimatla güveniyorlardı. T'u-chüeh'lere tabi idiler. Bu zamanlarda adları T'e-lo oldu. (Müşterek) reisleri yoktu. Bir yerde daimî olarak oturmuyorlar, su ve mer'aları takip ediyorlardı. Bu adamlar kötü ve zâlim bir tabiata sahiptiler. Ata binmede ve ok atmada fevkalâde idiler. Hırsları son derece çoktu. Hayatlarını haydutluk (yağma) yapmakla idâme ettirirlerdi. T'u-chüeh'ler doğu ve batıdaki hâkimiyetlerini tamamladıktan sonra, kuzeydeki insanların (halkların) idaresini (onlara) itimat ettiler.

“Sui sülâlesinin K'ai-huang saltanat devresinin (581—601) sonunda Chin kralı Kuang, kuzeyde T'u-chüeh'lerden Kagan Pu-chia'yı (Bilge) büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Bundan sonra Töles'ler parçalanarak dağıldılar.

* Uygurlar hakkındaki monografimiz bu etüdle tamamlanmış oluyor. Neşredilmiş diğer kısımları şunlardır: İlk Töles boyları, Belleten XII, 1948, s. 795-833; Uygurların menşe efsanesi, D. T. C. Fakültesi Dergisi, VI, 1947, 17-24; Şine Usu yazıtının tarihi önemi, Kutluk Bilge Külkagan ve Moyunçur, Belleten XV, 1951, s. 361-379.

¹ Bk. Belleten, XII, 795-833. Töles boylarıle Toba boyları arasındaki münasebetleri kısa olarak incelemiştik. Kao-ch'ê bahsında ise bu mesele daha geniş tutulmuş ve her noktası incelenmiştir.

“Ta-yeh saltanat devresinin ilk senesinde (605) T’u-chüeh’lerden Ch’u-lo Kagan, Töleslerin oymaklarının hepsine hücum ederek mallarını yağma etti. Hsieh Yen-t’o’lardan şüphe ettiği ve onların bir karışıklık çıkarmasından korktuğu için reislerinden birkaç yüz kişiyi topladı ve hepsini idam ettirdi. Bunun üzerine Tölesler (hâkimiyetlerinden) çıkarak isyân ettiler.”²

Bu belgede görüldüğü üzere muayyen bir Uygur oymağından değil bütün Töles boylarından bahsedilmektedir. Bunların içine Sir Tarduşlar da dahildir. Töles boyları hakkında en eski kayıt Sui-shu’dadır. Bu metni yukarıda tercüme ettiğimiz T’ang devri vakayinâmelerini itmam etmek maksadı ile aynen veriyoruz :

“Her ne kadar boy ve ailelerinin adları ayrıysa da hepsine birden T’ieh-la denir. Müşterek şefleri yoktur. Gruplara ayrılmışlardır. Doğu ve batı T’u-chüeh’lere tabi idiler. Daimî olarak bir yerde oturmazlar. Su başlarında ve otlaklarda gezerler ve bu suretle göçüp konarlar. Onlar tab’an (vahşi) ve mütehammildirler. İyi ata binerler ve ok atarlar. Bilhassa çok haristirler. Hayatlarını haydutlukla kazanırlar. Batı (Çin) hududuna yakın olanlar fazlaca tarım yaparlar. Sığır ve koyunları çoktur. Fakat atları azdır.

“T’u-chüeh’ler devlet kurduktan sonra doğu ve batıya akınlar yaptılar. Bu akınlarda hepsini cezalandırdılar. Kuzey bozkırlarını idare etmek için onları kullandılar³.

“K’ai-huang saltanat devresinin (581—601) sonunda Chin prensi Kuang kuzeyde taarruza geçerek Na-min’e hücum etti ve Bilge Kagan’ı büyük bir mağlûbiyete uğrattı. T’ieh-la’lar bundan sonra parçalandılar ve dağıldılar.

“Ta-yeh saltanat devresinin ilk senesinde T’u-chüeh’lerden Ch’u-lo Kagan T’ieh-lo’lara (Töles) taarruz ederek, onların bütün boylarını ağır bir vergiye bağladı ve gelir istedi. Bundan başka Hsieh Yen-t’o’lardan şüphe etti ve onların bir harekette bulunacaklarından korktu. Bunun üzerine onların şeflerinden birkaç yüzünü topladı ve hepsinin başlarını kestirdi. Bu (hâdisiye işitilince) Ch’ulo’ya karşı bir anda isyan başladı.”⁴

² Dışarı çıkma tabiri oldukça karanlıktır. Bu sebeple onun yerine “hâkimiyetten,, kelimesini ilâve ettik. Bu metni Chiu T’ang-shu, 195: 3601a’dan tercüme ettik.

³ Burada Tölesler mevzuubahis olmaktadır. T’ang-shu’dan ise Uygur grubu kastedilmiştir.

⁴ Sui-shu, Töles bahsi, 84: 2538 c.

Sui-shu'nun buraya kadar olan kısmı ile, daha evvel Chiu T'ang-shu'nun Uygur bahsından aldığımız metni karşılaştıracak olursak aralarında hemen hemen hiç fark bulunmadığı açık olarak görülür. Ahlâk ve âdetleri hakkındaki bilgiler aynen alınmıştır. T'ang-shu'da noksan olan tek kısım Töleslerin vergiye bağlanması meselesidir. Bu da bizim için çok önemlidir. Zira Töles isyanında vergi mecburiyeti Tarduş şeflerinin başlarının kesilişi kadar radikal bir rol oynamıştır. Sui-shu, T'ang-shu'lara nazaran daha eskidir. Ve raporları münhasıran Töleslere aittir. Bu sebeple *T'ang-shu bu kısımları Sui-shu'dan almıştır*, Sui-shu'nun metnine devam ediyoruz:

“Sih-li-fa Sih-chin (İrkin) Ch'i-pi Ko-leng, İ-wu-ch'ên Mo-ho (Baga) Kagan olarak iktidar mevkiine getirdiler. T'an-han dağında oturuyordu; ve gene Hsieh (Sir) Yent'o (Tarduş) Na Sih-chin (irkin) Tse-yeh-chieh'i de Küçük kagan olarak iktidar mevkiine getirdiler.

“Ch'u-lo Kagan mağlûp edildikten sonra Mo-ho kaganın devleti büyümeğe başladı. Mo-ho çok cesur ve tasavvur edilemeyecek kadar üstün bir insandı. Tebâasının kalbini iyice elde etmişti. Komşu devletler de (ondan) korktular. İ-wu (Hami)⁵, Kao-ch'ang (Turfan)⁶, Yen-chi (Yarkent)⁷ gibi memleketlerin hepsi egemenliğine girdiler.

“Onların âdetleri T'u-chüeh'lerinkile hemen hemen aynı idi. Farkları yalnız düğün bittikten sonra, güveği tekrar gelinin evine geri döner ve gelin doğuncaya kadar orada kalırdı. (Doğumdan sonra) gene (oğlan) evine dönerlerdi. (Ölüyü) gömerken tabuta korlardı.

“Ta-yeh saltanat devresinin üçüncü senesinde (M.s. 608) Çin'e elçi göndererek memleket ürünlerinden haraçlar verdiler. Bundan itibaren haracı hiç kesmediler.”⁸

Sui-shu'nun Tölesler hakkındaki bahsi burada bitiyor. Verdiği kavim isimlerini yukarıda incelemiştik. Bu sonuncu metni tamamlayan izahatı en iyi olarak Chiu T'ang-shu'nun Töles bahsinde

⁵ Bugünkü Hami'dir.

⁶ Bugünkü Turfan ve civarı.

⁷ Bugünkü Yarkent.

⁸ Aynı metin için bk. Wên-hsien T'ung-kao, 2698a-b.

bulabiliyoruz. Yalnız şunu da ehemmiyetle belirtmek isteriz ki, Chiu T'ang-shu'da Töles diye başlık konan bu bahis hakikatte (Töles boyu) Sir Tarduş'lara aittir⁹.

Chiu T'ang-shu'nun Töles bahsinden metnin baş kısmını aynen tercüme ederek veriyoruz :

“Tölesler aslen Hsiung-nu'lardan ayrı bir nesilden (gelirler), T'u-chüeh'lerin kuvvetli bulundukları zamanlarda T'ieh-lo'ların bütün oymakları parçalanarak dağıldılar¹⁰. (Onlara mensup olan) halklar da yavaş yavaş azaldılar ve (kuvvetleri) zayıfladı.

“Wu-tê saltanat devresinin (618—627) başlangıcında Hsieh Yen-t'o (sir Tarduş), Ch'i-pi, Hui-ho (uygur), Tu-po, Ku-li-kan (Kurikan), To-lan-ko, Pu-ku (Bugu), Pa-yeh-ku, (Bayırku) T'unglo (Tongra), Hun oymağı Szu-chieh (Sekel), Hu-sieh, Hs-chieh, A-tieh (Ediz), Beyaz Hsi'ler (Kay) v.s. Kuzey memleketlerine yayıldılar. Hsieh Yen-t'o'lar (Sir Tarduş) başlangıçta Hsieh ailesinden imişler. Onların ataları Yen-t'o'lara taarruz etmişler ve (onları) mağlûbiyete uğratmışlar. Bunun için bu topluluğun adı Hsieh (Sir) Yen-t'o (Tarduş) oymağı olmuş. Onların teşkilâtları, memuriyet sistemleri, askerleri, silâhları ve adetleri esas itibariyle T'u-chüeh'lerinkiyle aynıdır.

“Ta-yeh saltanat devresinin (605—617) ortasında Batı T'u-chüeh'lerinden Ch'u-lo Kagan kuvvetlenip büyüyünce T'ieh-lo'ların (Töles) bütün oymakları ona tâbi oldular. Ch'u-lo onlardan ölçüsüz olarak vergi topladı. Hsieh Yen-t'o (Sir Tarduş) v.s. (gibi) boylar (bundan dolayı) üzüldüler. Ch'u-lo Kagan da buna çok kızdı. Onların şeflerinden yüzden fazlasının başını kestirdi. T'ieh-lo'lar hep birlikte harekete geçerek isyan ettiler. Ch'i-pi Ko-leng'i İ-wu-ch'ên Mo-ho (Baga) Kagan olarak tahta çıkardılar. Tanchan dağının kuzeyinde oturuyorlardı. Hsieh Yen-t'o İ-shih-po, Yeh-hsi Küçük Kagan oldu. Yen-mo dağının kuzeyinde oturuyordu¹¹.

“Batı T'u-chüeh'lerden Shih-kuei Kagan kuvvetlenince Yen-t'o (Tarduş) ve Ch'i-pi oymaklarının her ikisi de Kagan'a

⁹ Bu metin, bazı istisnalar bir tarafa bırakılırsa tamamen Hsin T'sh.nun Tarduş bahsının bir kopyasıdır.

¹⁰ Tölesleri ilk defa mağlûp eden Bumin Kagandır: Stanislas Julien, JA, 1864, 329.

¹¹ Bu dağın nerede olduğunu kat'i olarak bilemiyoruz.

iltica ettiler. Onu (kendi kaganları sayarak) hâkimiyeti altına girdiler. Hui-ho (Uygur) v.s. (ile birlikte) altı oymak Yü-tu-chün (Ötüken) dağında bulunuyorlardı. (Onlar da) Shih-pi'ye tabi oldular. Chin-shan (Altay) dağında bulunan Ġ-shih-po'nun oymakları batıda Yeh-hu'ya (Yabgu) tâbi idiler ¹²."

B. OYMAKLAR FEDERASYONUNUN BİRİNCİ TEŞKİLÂTLANMASI

Genel durumu bu suretle tasvir ettikten sonra Uygur federasyonunun mahiyetini tetkike geçebiliriz. Yukarıdaki belgelere göre başlangıçta Göktürklerden mâada iki büyük Töles grubu vardı. Bunlardan birincisi Tarduş'lar; diğerleri de Ch'i-pi'ler idi. M. s. 605 ile 628 arasında Uygur, Ediz, Tongra, Bugu v.s. oymakları bir nevi istiklâllerini muhafaza ediyorlardı. Bu küçük boylar arasında federasyon halinde bir birliğin mevcut olup olmadığını kat'i olarak bilmiyor isek de, herşeye rağmen her kabilenin kendi inisiyativine sahip olduğunu kabul etmek de lâzımdır. Chiu T'ang-shu'nun Uygur bahsi bu devreyi şöyle anlatıyor :

"Başlangıçta Töles boyları şunlardı: Pu-ku (Bugu), T'ung-lo (Tongra), Hui-ho (Uygur), Pa-yeh-ku (Bayırku), Fu-lo-pu (reislerinin) ünvanı Hsi-chin (İrkin) idi. Bundan sonra Hui-ho (Uygur) olarak isimlendirildiler. Sir Tarduş'ların kuzey hududunda oturuyorlardı. So-ling (Selenga) suyunun kenarlarında idiler. (Çin'in devlet merkezi) Chang-an'dan uzaklıkları 6900 li idi. Su (kenarlarını) ve otlukları takip suretile yer değiştiriyorlardı. Seçme askerleri 50 bin kişi, nüfusları da 100 bin kişi idi. Tê-chien Hsi-chin öldüğü zaman P'u-sa isimli bir oğlu bulunuyordu ¹³"

Bu belgeden bir sonuç çıkarabilmek oldukça güçtür. Bu boyların isimlerinin Uygurlaşması ne yolla olmuştu? İsmen mi yoksa siyâset ve kuvvet bakımından mı Uygur câmiası teşekkül etmişti. Töles bahsinde bu hususu teyit edecek ve aydınlatacak malzeme yoktur. Esasen 744 den sonra da mevzubâhis Töles boyları tamamen Uygur hâkimiyetine girmiş degillerdir. Her ne suretle olursa olsun "Hsi-chin"lik sistemile bir "UYGUR BİRLİĞİ" kurulmuştur denebilir. Bu zamandaki Uygur boy veya oymağının şefi Tê-chien'in

¹² Chiu T'ang-shu, Töles bahsi.

¹³ Chiu T'ang-shu, 195, 601a.

ünvânı Hsi-chin idi. Halbuki diğer oymaklar da Hsi-chin'lik idi. Bu duruma göre Uygurlar diğer Töles boylarına nazaran göze çarpan bir imtiyaz göstermemektedirler. Chiu T'ang-shu'nun Uygur bahsinin tercümesine devam ediyoruz :

“Oymak (halkı) onun akıllı (bir insan) olduğunu görerek tahta çıkardılar. Chêng-kuan saltanat devresinde (627—649) Hsieh Yen-t'ô'larla (Sir Tarduş) birlikte T'u-chüeh'lerin (Göktürk) kuzey hududuna taarruz etmeğe başladılar. T'u-chüeh'lerden Chieh-li kagan oğlu Yü-kü-shê (Şad), nin emrine yüz bin suvari vererek onları cezalandırdı. P'u-sa beş bin suvarinin başına geçerek onlarla harp etti. (T'u-chüeh'leri) Ma-lieh dağında mağlûp etti. T'ien-shan'ın (Tanrı dağları) kuzeyine kadar onları tâkip etti. (Yeni) bir hamle yaparak (tekrar) taarruz etti. Onları büyük bir mağlûbiyete duçar etti. Oymaklarını esir olarak elde etti. (Yani oymakları esir aldı) *Hui-ho'lar bununla büyük bir perestij elde ettiler. Onların halkı Hsieh Yen-t'ô'lara tabi oldu. P'u-sa'nın adı Huo Sih-li-fa oldu.*”¹⁴

Yukarıda anlatılan hâdiseler sonuncu olarak Uygur birliği daha gerçek bir veçhe almış ve Uygur devletinin ilk temelleri bu andan itibaren atılmıştı.

SİR - TARDUŞ HİMAYESİ

Yukarıdaki belgede belirtildiği üzere Sir Tarduş'ların himâyesinde olarak bir Uygur devleti kurulduktan sonra Uygur siyâsi görüşü Tarduş görüşüne uygun olduğundan Uygur tarihi Tarduş tarihine bir müddet için muvâzi gitmişti. Bu sebeple Chêng-kuan saltanat devresinde Tarduş tarihini gözden geçirmek bizce faydalıdır. Chiu T'ang-shu'nun Tarduş bahsi bu devirden şöyle bahsediyor:

“Chêng-kuan saltanat devresinin ikinci senesinde (628) Yeh-hu (Yabgu) kagan öldü. Memleketinde büyük bir karışıklık (başladı). İ-shih-po'nun küçük oğlu İ-nan (İnan) kendi oymaklarından yetmiş binden fazla aileyi¹⁵ emrine alarak T'u-chüeh'lerin hâkimiyetine girdi. Bu sırada Chieh-li'nin idaresi zayıflamış bulunuyordu¹⁶.

¹⁴ Aynı yer.

¹⁵ Chavannes, Documents historiques sur les Tou-kiue (Turcs) da bunu çadır olarak tercüme ediyor. Chiu T'ang-shu'da ise aile işaretile ifade edilmiştir. Biz buna göre tercüme ettik.

¹⁶ Chieh-li Kagan, 620 den 635 e kadar 16 sene hükümdarlık etmiştir.

İ-nan Çin hâkimiyetine girdi. İsyân ederek (Göktürklerle karşı) taarruza geçti. Fakat Chieh-li onu büyük bir mağlûbiyete dūçar etti. Bu sırada Chieh-li'nin (emrinde) bulunan oymakların hepsi Chieh-li'ye isyân ettiler. İ-nan'ın geri dönmesini ve (kendisini) başkan yapmalarını arzu ettiler. Fakat İ-nan cesaret edemedi. Bu sırada T'ai-tsung Chieh-li'ye karşı plânlar yapmakla meşgûlken "Seyyar Taarruz generali" Chiao Shih-wang'ı ara yoldan (İ-nan'a) gönderdi. (General) İmparatorun fermanını verdi. (İ-nan) hürmetle kabul etti. İ-nan (bundan sonra) Chên-chu Pi-chia (Bilge) kagan oldu¹⁷. Tuğ ve davul (kendisine) hediye olarak verildi. İ-nan çok sevindi. Elçi göndererek memleketinin mahsûllerinden sundu. Bundan sonra sarayını büyük çölün kuzeyinde Yü-tu-chün (Ötüken) dağının eteğinde kurdu. Çin'in devlet merkezinin 6000 li kuzey batısında idi. Doğuda Mo-ko'lara gidilir¹⁸. Batıda Yeh-hu (Yabgu) vardı¹⁹. Güneyde Gobi çölü, kuzeyde Chü-lun dağına gidilirdi²⁰. Hui-ho, Pa-yeh-ku, A-tieh, T'ung-lo Pu-ku ve Hsi'lerin bütün oymakları Çin'e tabi oldular.

"3. senede (629) İ-nan T'ieh-lo'ların idaresini küçük kardeşine bırakarak Çin sarayına geldi. (İmparator) T'ai-tsung onun hatırını tatyib etti; ve hediye olarak da kılıçla bir kırbaç verdi. Dedi ki: "oymaklarınızda büyük kusur işliyenleri bu kırbaçla kırbaçlayınız". İ-nan çok sevindi.

"4. senenin (630) ortasında T'u-chüeh (Göktürk) Chieh-li'nin Hou-shou-sai²¹ (karargâhı) boş kalmıştı. İ-nan kendi oymaklarını emrine alarak eski memleketine gitti. Ve Tu-wei-chien dağının kuzeyinde karargâhını kurdu. Tu-lo (Tula) nehrinin güneyinde idi. Çin devlet merkezinin (Chang-an) 3300 li kuzeyinde idi. Doğuda Shih-wei'lere gidilir. Batıda Chin-shan'a (Altay), Güneyde T'u-chüeh'lere (Göktürk) gidilir. Kuzeyde Han-hai (Baykal) ile hem

¹⁷ Chen-chu, Budist menşeli bir Çin tabiridir.

¹⁸ Bunlar Merkit'lerdir.

¹⁹ Batı Göktürk Yabgusu.

²⁰ Nehir adı olarak Kerulen'dir. Dağ olarak neresi olduğunu tespit edemiyoruz.

²¹ Sondaki "Sai" kelimesi istihkâm demektir. Chieh-li Kagan'a ait bir karargâhtır. Bu dağın eteğinde bulunan şehrin de Tu-wei-chien olduğunu zannediyorum. Bu civarlarda bulunan bir Togu Balık şehrinden de bahsedilmektedir. Bu ikisi arasın daki münasebetin tetkiki lâzımdır.

huduttur. Aşağı yukarı Hsiung-nu'ların eski yerlerinde idiler. Seçme askerleri 2000 idi. İki oğlunu kuzey ve Güney oymaklarını idare etmesi için iktidara getirdi. T'ai-tsung ise onların kuvvetlenmesile can sıkıcı şeyler çıkacağından endişe duydu.

"12. senede (638) bütün merâsimi ihtiva eden ²² bir ferman gönderilerek (onun) iki oğlu Küçük Kagan tayin edildiler. Dıştan bu hareket onlara karşı bir hürmet tezâhürü idi. Hakikatte ise onları parçalamak gayesile yapılıyordu. Tam bu zamanda Li Szu-mo Kagan tahta çıkmıştı. Onların oymaklarına mensup halklar çölün güneyindeki bölgeye yerleştirildiler. İ-nan'ın kalbi fasit idi. Szu-mo da çok memnun olmadı.

"15. senede (641) T'ai-tsung, Lo-yang'a şeref verdi. T'ai-shan'da İ-nan'nın plânı ile meşgul olacaktı..."

Bu metinden anlaşılıyor ki, Tarduş'lar sonradan Uygur boy-larının bulunduğu Ötüken dağına geliyorlar ve müteakiben de Tula güneyine gidiyorlar. Bu sonuncu gidişte Uygurlar da onları takip etmişlerdir.

Sonradan Çinliler bu kurulmuş devleti istismar etmişlerdi. P'u-sa kuvvetli bir şahsiyet sahibi idi. *Uygur devletinin hakikî kurucusu P'u-sa idi.* T'ang-shu'nun Uygur bahsi bu hususta şöyle diyor :

"P'u-sa ayrıca Çin'e elçiler göndererek haraçlar verdi. P'u-sa cesâretli ve bilgili idi. Mükemmel plânlar tanzim edebiliyordu. O, düşmanla karşılaştığı her harpte ordusunun saffı harp nizâmında subay ve askerlerinin en önünde bulunuyordu. Az miktarda insanla muvaffak olabiliyordu. (Askeri) talimler yapıyor, ok atıyor, ava gidiyordu. Daimî olarak harpte idi. Annesi Wu-lo-hun şikâyet ve dâvaları dinliyordu (kanunların) nizâmlarını bozmak istiyen-leri tekdir ediyordu. Oymaklardaki nizâm yerinde idi. Hui-ho'ların refahı P'u-sa'nın devrine rastlar.

"Chêng-kuan saltanat devresi sırasında (627—649) T'u-chüeh Chieh-li kagan v.s. nin tutsak olarak yakalanışından sonra, kuzey barbarlarından yalnız P'u-sa ile Hsieh Yen-t'o'lar kuvvetli idiler. İmparator T'ai-tsung, kuzey T'u-chüeh kaganı Mo-ho-t'u'ya kagan ünvanını bir ferman ile tevcih etti.

²² "Tam rit ile" tâbiri Türkçeye yabancı olduğundan yukarıdaki şekilde tercüme ettik.

Bu zamana da Uygurların hür ve müstakil devleti kuruluşunu tamamlamış ve kuvvetini bulmuştu. Kısmen Tarduş'lara tâbi idiler. Fakat Tarduş devletinin yıkılışından sonraki durumları iyi değildir. Çünkü bu sırada Çinlilere tamamilе tâbi olmuş vaziyette idiler.

TARDUŞLARIN YIKILIŞI VE ÇİN HİMAYESİ

Uygurların başına Çinliler tarafından gönderilen mânen melez T'u-mi-tu adlı bir reis, devleti bir Çin kuklası haline sokmuştu. Esasen bu zamanda Çin'de T'ang sülâlesinin kudreti en son haddini bulmuş, Asya tamamen Çin hâkimiyetine girme yolunu tutmuştu. Chiu T'ang-shu, Uygur devletinin Çin hâkimiyetine girişini şöyle anlatmaktadır:

“Hui-ho (Uygur), Pu-ku (Bugu), T'ung-lo (Tongra), Szu-chieh (Sekel), A-tieh (Ediz) v.s. lerin idaresini ona (yani Mo-ho-t'u'ya) verdi. Hui-ho şefi T'u-mi-tu, bütün oymakların (yardımı ile) Hsieh Yen-t'o (Sir Tarduş) To-mi kaganı büyük bir mağlûbiyete duçar etti. (Hsieh Yen-t'o'ların) oymaklarını da (kendilerine) ilhak ettiler. Arazilerine de sahip oldular.

“Chêng-kuan saltanat devresinin 20. senesinde (646) (Hui-ho'lar) güneyde Ho-lan dağını aştılar. Ve Hoang-ho'ya yaklaştılar. (Çin'e) elçi göndererek haraç takdiminde bulundular. Hsieh Yen-t'o'larla yapılan harpteki galibiyetten dolayı büyük bir ziyafet verildi. Saray holüne gittiler. T'ai-tsung, Ling-wu'yu izâz ederek onların (yani bu kavimlerin) teslim şartlarını kabul etti. Bunun için de Uygurların cenubunda bir karakol kurulmasını rica ettiler. (Çin) idaresinin kuzey bölgelere de şâmil olması isteğinde bulundular. T'ai-tsung, (onların) memleketine 6 vilâyet ve 7 kaza kurdu. Her vilâyet bir Tu-tu ve her kaza da bir Tzu-shih tarafından idare ediliyordu. Vilâyet ve kazaların hepsi Chang-shih, Szu-ma ve diğer tâli derecede memurlar tarafından idare ediliyordu. Hui-ho oymakları (böylece) Han-hai eyâleti oldu. Hsi-li-fa T'u-mi-tu onların büyük generali oldu. Bundan başka Han-hai Tu-tu-fu'luğunu da üzerine aldı. T'u-mi-tu evvelce kendini *Kagan ilân etmiş ve T'u-chüeh'lerinkine benzer memurlar tayin etmişti.*

To-lan (oymağı) Yen-jan vilâyetini
 Pu-ku (oymağı) Chin-huei vilâyetini
 Pa-yeh-ku (oymağı) Yu-ling vilâyetini
 Szu-chieh (oymağı) Lu-shan vilâyetini
 T'ung-lo (oymağı) Kuei-lin vilâyetini
 Hun (oymağı) Kao-lan vilâyetini
 Hu-sa (oymağı) Kao-chüeh vilâyetini
 A-tieh (oymağı) Chi-tien vilâyetini
 Ch'i-pi (oymağı) Yü-ch'i vilâyetini
 Chieh-chieh'ler Chi-lu vilâyetini
 A-pu-szu'lar Kuei-lin vilâyetini

Pai-hsi'ler Chen-yen vilâyetini meydana getirdiler. Hui-ho'ların kuzey - batısında Chieh-ku'lar, Chien-kun vilâyetini teşkil ettiler.

“Onların kuzeyindeki Ku-li-kan'lar (Kurikan) Hsüan-chüeh eyâleti kuzey batılarındakilerden Chü-lo-p'o'lar Chü-lung eyâleti teşkil ettiler. *Eski Shan-yü T'ai'in yerinde Yen-jan Tu-hu'luğu kuruldu.* Bu suretle gelip gidenlerin (işlerinin) ve haraçların tanzimine nezaret ettiler.

“Cheng-kuan saltanat devresinin 22. senesinde (648) T'u-mi-tu yeğeni Wu-ho tarafından öldürüldü. Wu-ho halasını kandırarak

“Chü-lu Baga Tarkan ve Chu-lo-pu ile birlikte T'u-mi-tu'yu öldürüp yerine Ch'e-pi'yi geçirmek için plân yaptı. Wu-ho ile Chü-lo-pu, Ch'e-pi'nin neslinden idiler. (Bu sebeple) Wu-ho, bir gece 10 kadar suvarinin başına geçerek T'u-mi-tu'ya taarruz etti. Ve onu öldürdü. Yen-jan'ın muavin (Çinli) Tu-hu'su Yüan Li-ch'in bir adam gönderip (onu) kandırmak istedi. Ve dedi ki :

“— Senin, T'u-mi-tu'nun yerine Tu-tu olabilmekliğine için İmparatora mâruzatta bulunacağım.”

“Wu-ho hafif suvari ile Li-ch'in'e geldi. Diz çökerek minnet ve şükrânını arzetti. Li-ch'in onu yakalattı. Ve kafasını kestirdi. Ve (bu hâdiseyi) İmparatora bildirdi. T'ai-tsung Hui-ho'ların Çin (hâkimiyetinden) çıkmalarından korktu. 10. ayda savunma bakanlığının reisi Ts'uei Tun-li, Chin-shan-tao'nun muavin generali oldu. Onun için fevkalâde kurbanlar ve birçok hediye ile elbise takdim edildi.

“T'u-mi-tu'nun oğullarından “karargâh kurucu sol muharip büyük general Yü, yardımcı general ve Po-jun da sol suvari muhafızı

büyük generali ve büyük Shi-li-fa olarak tayin edildi. (İmparator onu) Hui-ho oymaklarının bütün ordularını ve Han-hai Tu-tu'luğunu ifayâ memur kıldı ²³. Bunu müteakip Chü-lu-po da iltica ederek saraya girdi. T'ai-tsung onu alıkoydu. Ve bir daha da geriye dönmesine (müsaada etmedi). Batı T'u-chüeh Kaganı A-shih-na Ho-lu'ya beş Çur, beş Hsi-chin ve 20 den fazla kabileyi idare etmesi ve To-lo-szu nehrinin güneyinde oturması için emirde bulundu ²⁴. Hui-ho'lar batı T'u-chüeh'lerin hâkimiyetine girmek istemezlerdi."

Buraya kadar T'ang-shu, Çin - Uygur münasebetlerini hülâsa etmektedir. Uygurlar pasif bir rol oynamaktadırlar. Göktürklerle çetin bir rekabet devresini yaşadıkları anlaşılmaktadır. Uygur boy-larından bazıları ve Çinliler bir ittifak teşkil ederek Göktürkleri mağlûp ettiler. Bu hâdiseyi Chiu T'ang-shu devamla şöyle anlatıyor :

"Yung-huei saltanat devresinin ikinci senesinde (651) (A-shih-na) Ho-lu Pei-t'ing'i tahrip etti. General Liang Chien-fang'a ve Ch'i-pi Ho-li'ye 20 bin askerin başına geçip Hui-ho'lardan da 50 bin suvari almalarını emretti. Ho-lu'yu büyük bir mağlûbiyete uğrattılar. Pei-t'ing'i tekrar geriye aldılar.

"Hsien-ch'ing saltanat devresinin ilk senesinde (656), Ho-lu yeniden sınır bölgelerini soymağa (ve yağmalamağa) başladı. Ch'eng Chi-chieh, Su Ting-fang, Jên Ya-hsiang, Hsiao Szu-yeh'e askerlerin başına geçmeleri ve Hun-ho'ları da toplamaları emredildi. Ve Yin-shan'da Ho-lu'yu ²⁵ büyük bir mağlûbiyete uğrattılar. Onları Chin-ya dağında bir daha yendi. Bulundukları yerlerin hepsini istilâ ettiler. (Göktürkleri) batıda takip ederek Yeh-lo suyuna gittiler. Ho-lu batıdaki Shih-kuo'ya kaçtı ²⁶. Po-jun ise Su Ting-fang'la birlikte Ho-lu'yu takip ederek Shih-kuo'nun (Taşkent) kuzey batısındaki Su-tu şehrine vasil oldu. Bu şehrin şefi olan İ-nieh Tarkan Ho-lu'yu tevkif edip Lo-yang'a ²⁷ gönderdi. Onun memleketinde Mêng-yeh ve K'un-ling (isimli) (iki)

²³ Tu-tu kelimesi Türkçeye Tutuk olarak geçmiştir. Bk. V. Gabain, Altür-kische Grammatik, Leipzig 1950, Glossar.

²⁴ Mevzubahis nehir "*Talas*"nehridir.

²⁵ Yin-shan, mavi nehrin mendireğinin kuzeyindeki Çin sedlerinin kuzeyidir. Bk. Hermann, Atlas of China, Pl. 16.

²⁶ Bugünkü Taşken t'dir.

²⁷ Tang sülâlesinin Doğu merkezidir.

eyâlet kuruldu. A-shih-na Mi-shih, A-shih-na Pu-chen bu iki eyâletin şefi oldular. Ve on boyu idare ettiler. Sol tarafı 5 Nu-shih-pi Tu-tu'su; sağ tarafı ise 5 Tu-lu'ları teşkil ediyorlardı. Ho-lu ile aynı nesilden olan oymakların hepsi parçalanarak Chou ve Hsien'lere yerleştirildiler. Batıda Po-szu²⁸ ya kadar uzanıyordu. Po-jun sağ muhafız büyük generali oldu. Aynı zamanda Han-hai Tu-tu'luğunu da üzerine aldı²⁹.

“Yung-huei saltanat devresinin 6. senesinde (655) Hui-ho'lar asker göndererek Hsiao Szu-yeh ile beraber Kao-li'leri³⁰ cezalandırmak için gittiler.

“Lung-shou saltanat devresinin ortasında (661—663) Po-jun öldü.”

T'ang-shu'ların Uygur bahsi Göktürk ve Uygur münasebetleriyle Çin boyunduruğu devrinde geçen hâdiseleri böyle tasvir ediyor. Bu hâdiselerin bir de T'ang-shu'nun Göktürk bahsinde nasıl mevzu bahis edildiğini görmek faydalı olacaktır zannındayız. T'ang-shu 215 B şöyle diyor :

“Ho-lu, She-chieh-mi Kaganın* beşinci batından (torunudur) İ-pu-li Shih-kuei Tegin Chieh-yüeh'in oğludur. Eskiden A-shih-na Pu-chen³¹ devletile birlikte tabi olmak içine Çin'e gelmişti. Tu-lu kagan Ho-lu'ya yabgu ünvanını vererek Pu-chen'in yerine geçirdi. (Ho-lu) To-lo-szu vadisinde³², Hsi-chou'un kuzeyinden³³ 1500 li de oturuyordu. Chou-yüeh³⁴,

²⁸ Pers kelimesinin Çince karşılığıdır.

²⁹ Han-hai Baykal' demektir. Bu idarenin mahiyet ve teşkilâtından yuvarıda bahsetmiştik. Bu husus için bk. Franke, Geschichte II. 364.

³⁰ Kore'liler. Bu husus Uygur ordusunun nereye kadar hareket kabiliyetine sahip olduğunu gösterir.

³¹ Bu ismin sonunda bir Chieh-yüeh vardır. Chavannes bunu Nu-shih-pi'lerin Chieh-li-shih Kaganın kardeşile aynı insan olduğunu söylüyor (Documents, 32, n. 2).

* She-tieh-mi Kaganın beşinci batından ahfadıdır.

³² Talas nehridir.

³³ Turfan civarındaki Yar Khoto'dur. Hsüan-tsang, An-hsi'nin bulunduğu bu yerin bugünkü Turfan'dan 20 li garpte olduğunu söylüyor (Watters, On Yuan Chwang's travels in India, IV I, 49 v.d.) 692 den itibaren etrafındaki garnizonlar buraya bağlanır (Chavannes, Documents, 179).

³⁴ Ku-ch'eng civarında oturan bir Türk kabilesidir. Hsi-yüt'u-shih'in kaydına göre Ch'u-yüeh'ler T'ang devrinde Ch'in-man bölgesini teşkil ediyorlardı. Pei-t'ing protektoryasında bulunuyorlardı. Bu bölgeler, bugünkü Urum-

Ch'ou-mi, Ku-szu ³⁵ Ko-lu-lu (Karluk) ve Nu-shih-pi'lerin ³⁶ beş oymağını idare ediyordu. Tu-lu'nun T'u-ho-lu'dan ³⁷ İ-pi-shih ile kaçışile (Ho-lu'ya çatarak) rahatsız ettiler ve (Ho-lu'yu) kovaladılar. Ho-lu, bundan sonra sabit olarak bir yerde kalamadı. Kabilelerinden çoğu dağıldılar ve kayboldular. Shih-shou-ti, Ch'u-mu-kun ve P'o-pi ³⁸ üç boyuna mensup olanlar Ho-lu'nun masum olduğunu söyliyerek Kagana yalvardılar. Kagan kızdı ve onları yok etmek istedi. Shih-shou-ti v.s. üç oymağı ve birkaç bin çadırılık boylarını alarak Ho-lu ile birlikte (Çin) hâkimiyetine girdiler. İmparator onları iyi karşıladı ve serbest bıraktı. O sırada Kuça şehri cezalandırılmıştı. Öncü suvarilerile keşif kıtaları kurmak istediler. İmparator, onlara Kun-ch'iu ³⁹ bölgesindeki ordunun genel askeri valisi olmalarını emretti. Chia-chou salonunda onlara resmî bir ziyafet verdi. Birçok kıymetli hediyeler ve giyinmek için de elbiseler hediye etti. Sol suvari muhafız generali ve Yao-ch'e Tu-hu'su olmasını emretti. Onun kabilesini de Ting-chou'da Mo-ho ⁴⁰ şehrine yerleştirdi. Gizlice Ho-lu'yu çağırdı ve dağınık kabilelerini topluyarak halkını çoğaltmasını ve kuvvetlendirmesini emretti. İmparator ölünce (649) derhal her iki Hsi ve Ting-chou'a

çi'nin şarkı ve Bogdo Ola'nın kuzeyidir. Ch'u-mi'ler, Ch'u-yüeh'lerin batısında idiler. T'ien-shan bölgesini zaptetmek için Ch'u-yüeh askerlerinden istifade ediyor. Schlegel bunları Talas ve Lop-nor'a yerleştiriyorsa da bu oldukça şüphelidir: Stéle funéraire, 32.

³⁵ Wu-sun'ların eski yerlerinde idiler. Sha-t'o'lar işte bu Ch'u-yeh kabile birliğinin emrinde idiler (Hsin T'ang-shu, 218: 4143d). Sha-t'o'lar P'u-lei denizinin doğusunda iken istiklâl ilân ettiler. Pu-lei ise Barköldür. Hermann, Sven Hedin'in Southern Tibet, c. 8, K. 4, 466.

³⁶ T'ien-shan'da bulunan bir Türk kabilesidir.

³⁷ Toharistan kelimesinin Çince karşılığıdır.

³⁸ Bu kabileyi şimdilik tanımıyoruz.

³⁹ Bu kelime Mu T'ien-tse Ch'üan'da da geçer. Fakat tarihî ehemmiyeti azdır ve konumuzla da ilgisizdir. Ting-chou'la aynı yer olduğu da söylenir. (T'ang-shu 50) Ting-chou'un Hsi-yen şehriden geçilerek batıya doğru 60 li gidilince Sha-po şehrinin askeri postası bulunur deniyor. Bogdo dağlarının kuzeyinde olduğunu ve bugünkü Shuang-fen-ho-pao'nun garbında idi.

⁴⁰ İki Mo-ho şehri vardır. Bunlardan birincisi Amuderya'nın güneyinde yani Baktıryan'daki Mo-ho şehri ki, bunun için bk. Marquart, Die Chronologie der Altürkischen Inschriften, Leipzig 1898 64 v.d. 72 v.d. Burada mevzu bahis olan şehir ise Urumçi ile Guçen arasındadır. Bu şehrin diğer ismi de Sha-po idi. A-shih-na Ho-lu'nun bu şehirde oturduğu hakkında rivâyetler de mevcuttur.

taarruz için plân yaptılar. Ts'e-shih Lo Hung-i, İmparator Kao-tsung'un T'ung-shih-shu-yen Ch'iao Pao-ming'e firsattan istifade ile Ho-lu'nun oğlu Chieh-yün'ünün İmparatorluk kıtalarına girmesi için acele emir verdiğini öğrendi ⁴¹. Chieh-yün başlangıçta bu şerait dahilinde tereddüt etti. Daha gitmeğe kalkmadan evvel onu Chung-lang-chiang sağsuvari muhafızı tayin ettiler. İmparator onu ancak bundan sonra geriye gönderdi. Chieh-yün derhal Ho-lu ile anlaştı ve askerlerini tanzim etti. Batıda Tu-lu Kaganın eski yerini elde etti. Karargâhını Ch'ien-ch'üan'- ⁴² da kurdu.

Sha-po-lo Kagan ünvanını aldı. Ve o zamandan itibaren Tu-lu ve Nu-shih-pi'lerin şefi oldu...(Ho-lu) Chien-yün'e Moho-t'u Shê-hu ünvanını verdi. Ting-chou'a giderek yağmaladılar. Birkaç şehir aldılar. Birkaç bin kişinin başını kestiler. (Bir çoklarını) esir ettiler. İmparator onu "sol büyük muhafız generali", Liang Chien-fang'ı sağ büyük muhafız generali"; Ch'i-pi Ho-li'yi Kung-yüeh bölgesi genel müfettişi (tayin ederek) "sağ büyük muhafız generali suvari" Kao Teh-i ve sağ muhafız generali Sa-ku Wu-jên'i desteklemekle tavzif etti. 20 bin eyâlet askeri, Hui-ho'ların 50 bin askerile birleşerek ona (yani Ho-lu'ya) taarruz ettiler. Lo-Hung-i bir plân tanzim ederek dedi ki :

— İmparatorlukta sükûnet (ancak) iyi kalple elde edilebilir.... Ch'ou-yüeh, Chou-yeh Ku-shu, askerlerini haydutlarla birleştirmek için tanzim ettiler. Lao dağında karargâhını kurdu. (Ling) Chien-fang v.s. onlara taarruz ettiler. Onların (yani barbarların) halkı dağıldı. Bunları 500 li takip ettiler. Ku-shu'nun kafasını kestiler. İmparatora 9 bin kafa sundular. Onların şeflerinden 60 kişi

⁴¹ Batı Göktürk hakanıdır. Buna Mo-ho-t'u Yabgu da denir.

⁴² Ch'ien-ch'üan Tokmak ile evliya arasında bir yerdir. T'ung Yabgu merkezini buraya taşıyor. Bu yer Shih-kuo'nun kuzeyinde idi. Shih-kuo bugünkü Taşkend'tir. Taşkend'in şimalinde idi. Bu yere Bınpınar da denir. Hsüan-tsang, buraya uğramıştı (St. Julien, Memoires sur les contrées occidentales, Paris 1857. 58). Talas'ın 150 li şarkında idi.

esir ettiler. Bu, (Lo) Hung-i'nin pilânına uymuyordu. Ertesi sene Chi-tsie ⁴³ Karluklarına taarruz ettiler. Ch'u-yüeh, bin baş kesti. 10.000 kadar da at elde etti. Muavin general Chou Chi-tu, Ch'u-mu-kun şehrine taarruz etti ve orasını aldı. 30.000 kulak kesti. Öncü generali Su Ting-fang, Shu-ni-shih'lere ⁴⁴ taaruz etti. Yang-so'daki diğer karargâhına da taarruz ettirdi. Büyük miktarda insanın başını kesti veya (canlı esir olarak) elde etti. Çok miktarda at yağma etti. O kadar çok silâh ve zırh bırakmışlardı ki, yer onlarla kaplanmıştı. O zaman muavin general Wang Wên-tu harp etmek istemedi. Ta-tu ⁴⁵ şehrini zaptetti. Onların mallarını yağmaladı. Yerlileri kılıçtan geçirdi. Chi sansürü mâni olamadı. Hsien-ch'ing saltanat devresinin (656—661) başında (Su) Ting-fang İ-li ⁴⁶ bölgesinin büyük askerî valisi derecesine çıkarıldı. Ona Yen-jan ⁴⁷ protektörünün Yen Ya-hsiang, Hsiao Szu-yeh muavin Tu-hu'sunun "sol suvari muhafız generali, Han-hai ⁴⁸ Hui-ho P'o-jun ve diğerlerinin idaresi verildi. Barbarları tamamen cezalandırdı. İmparatorun emrile A-shih-na Mi-shih "askerî koloni sağ büyük generali", (A-shih-na Pu-chen) "sol askerî koloni büyük generali" ve Liu-sha ⁴⁹ bölgesini idare eden ve asayişini temin eden büyük elçiler" oldular. Aynı ayrı Chin-shan ⁵⁰ bölgesinden çıktılar. Nu-tu-lu Tegin v.s. on binden fazla çadırla kalkarak Yeh-chieh nehrinin garbine ⁵¹ seçme suvarilerle gidip Su-Ting-fang'a teslim oldu. Ch'u-mu-kun'lara taarruz ettiler. Ho-lu 100 bin suvari seferber ederek 10

⁴³ Üç Karluk kabilesinden biridir.

⁴⁴ Bu boy, Tu-lu boylarının beşincisidir. Yulduz vadisinde oturuyorlardı. 654 de Ho-lu'nun hâkimiyetinde bulunuyorlardı. 657 de Çinliler Shu-ni-shih'lerin Yulduz eyâleti haline koydular.

⁴⁵ Chiu T'ang-shu, : 3162-63; bu şehri Hêng-tu şeklinde kaydediyor. T'ang-shu'da Tan-tu'dur. Bu şehrin yeri şimdilik meşkûk kalmaktadır.

⁴⁶ Bugünkü İ-li nehridir.

⁴⁷ Bk. s. 347, not. 59.

⁴⁸ Han-hai'in iki anlamı vardır. Birinci anlamda Moğol çölünün kuzey-batısını ifade eder. Kurikan'lar buranın kuzeyinde otururlardı. Güneyinde de Sir Tarduş'lar vardı. İkinci anlamda ise Uygur'ların Çinliler nezdinde kurdukları idarî merkezdir. Metnimizdeki Han-hai bu sonuncu anlamdadır. Birçok eyâletler buraya bağlı idi. Bu husus için bk. Chiu T'ang-shu, 195: 3601a-b; keza bk. Franke, Geschichte, II, 364.

⁴⁹ Akan kum mânasına gelen bu kelime Gobi çölü demektir.

⁵⁰ Altaylardır. Çinliler sonradan bir Chin-shan protektoryası teşkil ettiler.

⁵¹ Bu nehrin yeri şimdilik tesbit edilememiştir.

kabile (Su) Ting-fang'a karşı geldi. (Su) Ting-fang 10 bin kişiye sahipti. Onun askerlerinin az olduğunu gören barbarlar. T'ang ordusunu suvarilerle çevirdiler. (Su) Ting-fang askerlerine düz bir sahada toplanmalarını ve birbirlerine yaklaşıarak mızraklarını dışarıya doğru tutmalarını emretti. Kendisi de suvarilerle bizzat kuzeye gitti. Ho-lu, düz sahada bulunan orduya taarruz etti. Ordusu üç hücum yaptı. Fakat (onları) yarmağa muvaffak olamadı. (Su) Ting-fang bu durumdan istifade ederek suvarilerle hücum etti. Barbarlar dağıldılar. 20-30 li kadar ⁵² kaçanları kovaladılar. 30 bin kişi esir edildi veya başları kesildi. Tou-t'a ⁵³ Tarkan'ın da aralarında bulunduğu büyük şeflerden 200 kadarı öldürüldü. Ertesi gün (Su Ting-fang) kuzeye doğru yürüdü. Nu-shih-pi'lerin beş kabilesi hâkimiyet altına girdi. Ho-lu'nun mağlûbiyetini duyan beş Tu-lu (kabilesi) güneyden tam bir süratle gelip Pu-chên'e tabi oldular.

“(Su) Ting-fang (Hsiao) Szu-yeh ve P'o-jun'a Yeh-lo-szu ⁵⁵ vadisinde birleşmelerini ve barbarları takip ederek Yen-ya-hsiang'a da askerlerinin başında onları takip etmelerini emretti. Bol bir surette kar yağmağa başladı. Hava iyileşinceye kadar beklemek istediler. (Su) Ting-fang dedi ki :

— Şu anda rüzgâr karanlık ve kar da buz yapmaktadır. Barbarlar bizim harbe giremiyeceğimizi zannederler. Onların emniyet tertibatı almadığı bir zamanda baskın yapabiliriz. Eğer gecikecek olursak onlar uzaklaşırlar. Az bir zaman zarfında muvaffakiyet elde etmeliyiz. En iyi plân budur.

“Gece ve gündüz geçtikleri yerlerde (birçok) hayvanları gasb ve insanları yağma ederek ⁵⁵ ilerliyorlardı. Pu-chen ve Mi-shih'le birleşilmesi kararlaştıran Shuang-ho'ya ⁵⁶ geldiler. Ordunun iâşesi iyi idi.” ⁵⁷

⁵² Metinde birkaç on li denmekteyse de Türkçede bulunmayan bu tâbiri yukarıdaki şekilde tercüme etmeği daha doğru bulduk.

⁵³ Bir Göktürk şefidir.

⁵⁴ Bu vâdinin Talas'la aynı olması muhtemeldir. Chavannes bunu böyle kabul ediyor.

⁵⁵ Burada metne sadık kaldık.

⁵⁶ Bugünkü Borotala vadisidir. Ebi Nor'a akar.

⁵⁷ T'ang-shu, 215B; 4133d; 4134a; tercümesi için bk. Chavannes, Documents, s. 32.

Bu hâdiseleri Chiu T'ang-shu'nun Göktürk bahsi ⁵⁸ ise şöyle anlatıyor :

“Ho-lu, Tieh-yün'e Mo-ho-t'u yabgu ünvanını verdi. Birçok fütûhat yaparak Batı barbarlarının bütün kabilelerini tedip etti. Bundan başka Ting-chou'u da yağmalamak için harekete geçti. Üçüncü senede (652) bir kıraliyet emrile sol askerî muhafız büyük generali Ch'i-pi Ho-li, Yen-jan ⁵⁹ protektörü (sıfatile) Hui-ho askerlerinden 50 bin suvari emrine alarak onları cezalandırdı. Harp boyunca beş bin baş kestiler. 60 dan fazla büyük şefi esir ettiler. Dördüncü senede Tu-lu kagan öldü. Onun oğlu Ch'en-chou Shih-hu 5 Nu-shih-pi kabilesile birleşerek Ho-lu'ya taarruz etmek istedi. Ve onun ordusunu tahrip etti. Binden fazla baş kesti.

Hsien-ch'ing saltanat devresinin ikinci senesinde (657) sağ müstemleke muhafız komutanı, Su Ting-fang, Yen-jan protektörü Yen Ya-hsiang ve muavin protektör Hsiao Szu-yeh, sol büyük suvari generali ve Han-hai (Baykal) valisi Hui-ho P'o-jun v.s. onlara taarruz etmek ve cezalandırmak için ordularının başına geçtiler.”

Gene Chiu T'ang-shu, 83. kitapta bu hususta şöyle diyor:

“Ertesi sene (657) de Su Ting-fang, büyük askerî vali ve Ho-lu'ya karşı harp etti. Yen Ya-hsiang ve Hui-ho P'o-jun ikinci derecede idiler. Chin-shan'ın kuzeyinden geçerek Ch'u-mu-kun kabilesini büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Bu kabilenin Hsi-chin'i Lai-tu-lu 10 binden fazla çadırılık halkile gelip hâkimiyet altına girdi. (Su) Ting-fang onlara iyi bir hüsnü kabul gösterdi. Ve onların bin kadar suvarisini Türgeş kabilelerine kadar (harple) ilerlemek için gönderdi. Hu-lu, Hu-lu-wu v.s. . . beş Nu-shih-pi kabilesi atları ve askerlerle İmparatorluk ordusuna katıldılar. Su Ting-fang, 10 bin kişiden fazla olan Uygur ordusunu emrine aldı ve taarruz etti. (su) Ting-fang'ın askerlerinin azlığından dolayı etraftan (Çin ordusunu) kuşattılar. Su Ting-fang, piyadesine bir düzlükte

⁵⁸ Chiu T'ang-shu, 2600a.

⁵⁹ Yen-jan, eski Shan-yü T'ai'm yerinde idi. Burası Ta-tung-fu'nun 100 li kuzey - batısındadır. Eski Hsüan-tê eyâletinin yerine de konduğu görülür. Burası da bugünkü Cho-p'ing'in kuzey - doğusunda idi. Yen-jan esas itibâriyle bir dağ adıdır. Ch'ien Han-shu, 94a, buranın esas yerinin Su Hsien-wu'da olduğunu söylüyor. General Tou Hsien. 89—90 da Yen-jan dağına geliyor ve oraya bir kitabe diyor. Subur Hair Han civarı olması da çok muhtemeldir.

toplanmalarını ve mızraklarını dışa doğru çevirmelerini emretti. Bizzat kendisi de Çin suvarilerinin başına geçerek ovanın kuzeyine doğru sürdü. Barbarlar, evvelâ piyâdelere taarruz ettiler. Fakat (yaptıkları) üç hücumla onları dağıtamadılar. Ting-fang, bunu taarruz için bir vesile bildi ve hücum etti. Barbarlar tam mânasile (perişan olarak) hemen kaçmağa başladılar. Onları 30 li tâkip ederek birkaç on bin at ve insan öldürdü. Ertesi gün askerler iyi bir nizamla tekrar ilerlediler. Hu-lu ve diğer arkadaşlarıyla Nu-shih-pi'lerin beş kabilesi samimî olarak teslim olmağa geldiler. (Daha sonra) Hu-lu tek olarak birkaç yüz Ch'umu-kun Chiü-lu Ch'u suvarisile batı cihetine kaçtı. Fakat Hu-lu'nun mağlûp olduğunu işiten Tu-lu'ların beş kabilesine (mensup olanlar) hep birlikte gelerek teslim oldular. ... Bu suretle bütün batı barbarları teslim olmuş oldular. Yalnız Ho-lu ile oğlu kendi ordularını göç ettirerek kaçtılar. (Su) Ting-fang onları takip etti. İ-li nehrinin yukarı kıyısında onunla yeni bir harbe tutuştu ve herşeylerini mahvetti. Hu-lu, Chi-eh-yün ile beraber on kadar⁶⁰ suvari refakatında gece olmasından istifade ile kaçtı. (Su) Ting-fang bunun üzerine muavin general Hsiao Szu-yenh'i onu takip etmek ve yakalamak için gönderdi ⁶¹."

Ch'i-pi oymağı :

Burada Ch'i-pi oymağının âdeta birinci derecede rol oynadığı görülmektedir. Bu sebeple biraz Ch'i-pi oymağı üzerinde durmak istiyoruz. Hsin T'ang-shu'daki Ch'i-pi'lere ait bahsi aynen tercüme ediyoruz:

"Ch'i-pi'lere Ch'i-pi-yü de denir. Yen-chi'nin (Yarkent) şimalî garbindeki Ying-ch'uan da idiler. To-lan-ko'ların cenebunda bulundukları sırada onların şefleri Ko-lêng idi. Kendine isim olarak İ-wu-ch'ên Baga Kagan (ünvanını) aldı. Büyük kardeşi Mo-hot'u T'ê-lo idi. Her ikisi de (birer) kahraman idiler. Mo-ho-t'u ölünce yerine Ho-li Shang-niu geçti. Kendi oymaklarını sevkederek (Çin'e) geldi (ve tekrar geriye döndü). O zaman Cheng-kuan saltanat devresinin 4. senesi (632) idi. (İmparator) onların Kan(-chou) ile Liang(-chou) arasına yerleştirilmelerini emretti. Onların memleketleri Yü-chi chou adını aldı.

⁶⁰ Metin, ondan fazla demekteyse de Türkçede böyle bir tabir olmadığından yukarıdaki gibi tercüme ettik.

⁶¹ Chiu T'ang-shu, 83: 3344d; Chavannes, Documents, 65, n.. 4

“Yung-hui saltanat devresinin 4. senesinde (645) bu oymak Ho-lan Tu-tu-fu’luğunu teşkil etti. Bu vilâyet Yen-an Tu-hu’luğuna bağlı idi. Ho-li harplerde yardım etmek istedi. Bu, (onun) sadakatının bir timsali olmuştu.

“T’ai-ho saltanat devresinin (827—836) ortasında onların akra-balarına ait çadırlar ⁶² Chên-wu’da Çin hâkimiyetine girdiler”.

Ch’i-pi’lerin yerini Uygur devletine tabi boyları ayrı ayrı incelerken tesbit edeceğiz. Yalnız burada şunu kaydetmeği faydalı buluyoruz ki, Töles boylarının en güneyinde bulunan bu oymak 632 den itibaren Kan-ve Liang chou’lar civarında yerleşmişti. Ve Çinliler daima bunları Uygur’lar diye tesmiye edegelmişlerdi. Ch’i-pi’ler 632 den itibaren Kansu’da olduklarına göre 651 de başlayan bu mücadelelere yeni yerlerinden iştirâk etmişlerdi. Bununla beraber kuzey Uygur’larının da iştirâki görülmektedir. Ch’i-pi’lerin 20 bin askerine mukabil kuzey Uygur oymakları 50 bin asker vermektedirler. Fakat burada daha ziyade Ch’i-pi Ho-li isimli şefin şahsiyeti ağır basmakta ve Ch’i-pi oymağına bir nevi öncülük rolü oynamaktadır. Ch’i-pi Ho-li’nin biyografisinden Chavannes’in tercümesini yaptığı kısmın Çince metinle karşılaştırarak Türkçesini vermeği faydalı buluyoruz. Kao-ch’ê bahsinde de gösterdiğimiz gibi Töles boylarındaki şahıs adlarının başına oymaklarının da ismi konuyordu. Bu sebeple Ch’i-pi asıl addan değil; bir nevi soyadından mâduttur. T’ang-shu şöyle diyor :

“Yung-huei saltanat devresinde (650—655) Batı T’u-chüeh’lerden A-shih-na Ho-lu, Ch’u-yüeh, Ch’u-mi, Ku-su, Ko-lu-lu, Pei-shih’lerin beş oymağı isyan etti. Yen-chou’u tahrip ve Chin-ling bölgesini elde etti. Pu-lei (civarını da) zaptetti. Ho-li’ye Kung-yüeh tao’sunun genel valisi ünvanı verildi. Sol muhafız generali Liang Chien-fang, Che’nin, Ch’eng, Ch’i, Yung ve Yen-jan Tu-hu’su, Hui-ho’lar 80 bin askerle onları cezalandırdılar. Ch’u-yüeh, Chu-yeh Ku-chu, barbarların teskin ve ıslahına memur cesur komutan Tang Tao-hui’i öldürdüler. Ondan sonra Lao dağı üzerinde kamp kurarak müdafaa tedbirleri aldılar. Ho-li v.s. askerlerini birkaç yola tevzi ederek sürünme suretile gittiler. Yukarıya çıkınca şiddetli bir taarruz yaptılar. Barbarlar büyük bir mağlûbiyete uğradılar. Ku-chu gece-

⁶² Göçebe olduklarından çadırla sayılıyorlar.

leyin kaçtı. Hafif suvariler onu fasılasız olarak 500 den fazla li takip ettiler. Ku-chu harbederek öldü. 60 kadar şef esir edildi. On binden fazla kimse de (ayrıca) esir veya katledildi. 70 bin öküz, at ve muhtelif hayvan elde ettiler.”

Şu noktaya da işaret etmek faydalı olur ki, Ch’i-pi Ho-li ancak birinci harpte yani 652 de birinci derecede rol oynamış ve Uygurları temsil etmişti. İkinci çarpışmada, yani Ho-lu’nun Sut-ruşana’da yakalanışında rol oynayan ve Uygurları temsil eden P’o-jun’dur.

C. OYMAKLAR FEDERASYONUNUN İKİNCİ TEŞKİLÂTLANMASI

Uygurlar yavaş yavaş kuvvetlenmeğe başlarlar ve Çin’e kafa tutarak sık sık isyan ederler. Bu devir, tam bir istiklâle doğru gidiş devridir. Yukarıda verdiğimiz belgelerin bir devamını teşkil eden bu devre ait kısmın, Uygurlar bahsından tercümesini yapıyoruz :

“Küçük kız kardeşi Pi-su-t’u, Hui-ho’ların başına geçti. T’ung-lo ile Pu-ku’lar hudutlara taarruz ettiler. Kao-tsung, Cheng Jen-t’ai’a Pu-ku ve diğer boyların cezalandırılmasını istedi. Pi-su-t’u mağlûp edildi ve geri çekildi. Bunun için de asil T’ieh-lo’lar, T’ien-shan eyâletini (hsien) teşkil ettiler. Yung-lun saltanat devresinin (680—681) ortasında, Tu-chieh-chi ve Szu-shêng (684—704) zamanında da Fu-ti-nan, birbirini takip ederek şef oldular. Barbar eyâletlerini idare ettikleri için Tu-tu ünvanlarını aldılar. Sol ve sağ şadlar muhtelif oymakların idarelerini iki kısma ayırdılar. K’ai-yüan saltanat devresi sırasında (713—741) Hui-ho’lar tedrici olarak kuvvetlendiler. Liang-chou Tu-tu’su Wang Chün-ch’u’yu öldürdüler ve An-hsi yolunu kestiler. Bu yollar birçok memleketler Chang-an’a giriyordu (yani bağlanıyordu). Hsüan-tsung, Kun Chih-yün v.s.ye onları cezalandırmaları için emretti.”

Yukarıda Uygurların menşesine ve oymak hayatına ait verdiğimiz belgelerin devamını teşkil eden bahisten başka doğrudan doğruya müstakil Uygur devletinin başlangıcına ait olan bu kısım büyük bir değer taşır.

KISIM II.

UYGUR DEVLETİNDE BİRLİK VE TEŞKİLÂTIN KUVVETLENMESİ

Bugu Kagan ve zamanı ⁶³ :

759 da Mou-yü Kagan tahta çıkıyor. Ölen kaganın veliaht olan büyük oğlu, bir suçundan dolayı öldürüldüğünden taht küçük oğlu Mou-yü'ye nasip olmuştu. Mou-yü bir üvandır. Asıl adı T'eng-li olduğu söylenirse de ⁶⁴ bizce Tengri de bir üvandı. Esas adı T'ang-shu'ya göre İ-ti-chien idi. Cüveyni bunu Buğu olarak kaydetmektedir ⁶⁵. Bugu Kagan'ın siyasal ve kültürel olmak üzere iki rolü vardır. Bunları ayrı ayrı hülâsa etmeğe çalışacağız.

1. *Siyasî rolü* :

Bugu Kagan, tahta çıktığı zaman Çin İmparatorluğu'nun dahilî durumu fevkalâde karışık idi. 762 senesinde Hsüan-tsung'un 77 yaşında ölmesiyle biri Ho-peï, diğeri Yeh-ve Fang-yang'da olmak üzere iki tehlikeli isyan gittikçe tazyikini artırmağa başladı. Bunlardan en mühimmi Shih Sih-ming'in tehdidi idi. An Lu-shan'ın ölümü ile yerine geçen bu zat, Çin İmparatorluğu'nun en mühim kısımlarına hâkim olmuştu. Çin generalleri Kuo Tse-i ve Li Kuang-pi, boşu boşuna bu isyanları durdurmağa çalışıyorlardı ⁶⁶. Bu sıkı durumdan dolayı Uygur'ların yardımına ihtiyaç hasıl olmuştu. Töleslerden meşhur Pu-ku Huai-ên, Çin İmparatorluğunda çok radikal bir rol oynamakta idi. Çin sarayının iç entrikalarile meşgul olmaktan da geri kalmıyordu. Shih Shih-ming, canını nihayet oğlu Shih Ch'ao-i'nin subaylarının elinde verdi. Bu suretle de oğlu Shih Ch'ao-i babasının yerine geçerek kendini İmparator ilân etti ⁶⁷. Bugu Kagan tahta çıktığı zaman Çin İm-

⁶³ Bugu kagandan evvelki kaganlar (Belleten XV, s. 361-79) da incelenmiştir.

⁶⁴ Chiu T'ang-shu, 217.

⁶⁵ Tarih-i Cihangüşa, I, 44/4, 196.

⁶⁶ O. Franke, Geschichte, II, 462.

⁶⁷ Franke, Aynı esr. 463, 5; Babası Shih Sih-ming'in isyanı için bk. Prof. Eberhard, Çin Tarihi, 212.

paratoru Tai-tsung'u tehdit eden başlıca iki kuvvet vardı. Birincisi Li Fu-kuo diğeri de Shih Sih-ming idi. Karabalgasun yazıtı Shih Sih-ming'in oğlunun Kagan'ı Çinliler üzerine düşman ederek Çin'i yağmalamağa teşvik ettiğini kaydediyor⁶⁸. Hsin ve Chiu T'ang-shu da bu durumu teyit etmektedirler. Çin elçisi, Uygur sarayına gittiği zaman Kagan çoktan Ch'ao-i tarafından iğfal edilmiş bulunuyordu. T'ang sülâlesinde artık İmparator diye bir kimsenin kalmadığını ve karışıklığın alıp yürüdüğünü; eğer hazinelere sahip olmak istiyorsa hemen Çin'e akın yapmasını söylemiş ve Kagan'ı ikna etmişti. 762 senesinin 8. ayında Çin elçisi İmparatorunun fermanını Bugu Kagan'a sunduğu zaman, Kagan ona artık İmparatorluklarının ortadan kalktığını ve bu sebeple nasıl elçi göndermeğe teşebbüs ettiklerini sordu. Çin elçisi onu teskine ve eskiden beri devam eden iyi münasebetlerden bahsetmek istedi Fakat Uygur ordusu üç Çin şehrini çoktan aşmıştı. Bütün garnizonlar muhafızsız ve şehirler idarecisiz kalmışlardı. Kagan Chen-yü şehrinin yağma edilmesini emretti. Ve Çin elçisine karşı çok ağır kelimeler kullandı. Kagan'la birlikte Hatun'un da bu sefere iştirak ettiğini görüyoruz. Bugu Kagan'ın karısı Pu-ku Huai-ên'in kızıdır⁶⁹. Bu sebeple Pu-ku Huai-ên'in Kagan üzerine nüfuzu fazladır. Ve Çin, bu zatın Kagan nezdindeki tavassutu ile hayatını idâme edebildi ve Uygur hâkimiyetine girmeden kurtulabildi⁷⁰. Bundan sonra Uygur'lar Çin'e yardıma başlarlar. Bu arada Pu-ku Huai-en'in sol Şad ünvanını aldığı görülüyor. Sağ şad ise, Shih Ch'ao-i'nin aleyhinde olarak filî harekete geçer. Kagan, Ho-yang civarlarında üç ay ikamet eder. Ondan sonra Shih Ch'ao-i'yi takip ederek onu yakalar ve başını keser. Bu suretle An Lu-shan isyanının da son halefi ortadan kalkmış olur. Bu arada Pu-ku Yang isimli bir Uygur şefinden de bahsedilmektedir. Sondaki Yang sözünün Türkçe bir isim olup olmadığını iyice tespit edemiyoruz. Pu-ku, şahsın mensup olduğu oymağı göstermektedir. Yang'ın da adama ait isim olması gerekmektedir. Kagan, Ta-yüan'a gitmekte ve

⁶⁸ Chiu T'ang-shu, 195: 3601a; Franke Geschichte, II, 464, 10-15; Karabalgasun, Schlegel'in kopyası, VI, 69-75, VII, 1 vd. Kaganla hatunun birlikte sefere çıkışları: Chiu T'ang-shu, 195: 3602a; Hsin T'ang-shu, 217.

⁶⁹ Kaynaklardan başka bk. Prof. Eberhard, Çin tarihi, 213 vd.

⁷⁰ Bu hadiseler için bk. L. Wieger, Les textes historiques, Hien-hien 1929, 1448—1449.

civar şehirleri dolaşmaktadır. Bu şehirler arasında Lu da vardır. Kaynaklarımız, Ho-nan eyâletlerinin hepsinin Uygur'lar tarafından yağmalandığını kaydetmekte ⁷¹, hattâ mâbetleri yaktıklarını bile söylemektedirler. Uygurlar, bu akınlarında Chang-an'a kadar ilerlemiş ve anlaşıldığına göre Çin İmparatorun'a kaganlığını tanıtarak ondan Tengride Bulmuş İl tutmuş Alp Külüg Bilge Kagan ünvanını almıştı ⁷². Hatun'a da Alp Bilge Hatun ünvanı verildiği gibi sol ve sağ Şad'lara, Hu-lo (Ulug) isimli Tu-tu'ya Tutuk Pa-lan isimli generale de ayrı ayrı ünvanlar tevcih edilmişti. Bu ünvan ve isimler hakkındaki fikirlerimizi özel bir etüd konusu olarak neşretmek tasavvurundayız.

Karabalgasun Çince yazıtında Ch'ao-i'nin bol paralar ve tatlı dillerle Uygurların da askerlerinin iştirâkini temin etmeğe ve birlikte T'ang sülâlesini mahvetmeğe çalıştığı kaydedilmektedir. Bununla beraber Kagan, onun bu nankörlüğüne ve İmparatorluk makamına göz dikmesine çok kızdığı da ilâve edilmektedir. Gene aynı kitabede yukarıdaki sebepten dolayı, Kagan'ın Çin ordusu ile birleşerek onları tâkip ve Lo-yang şehrini istirdat ettiği de söylenmektedir⁷³. Halbuki meselenin iç yüzü hiç de öyle değildir. Bugu Kagan başlangıçta Shih Ch'ao-i ile aynı fikirdedir. 762 de yaptığı akın tam mânasiyle bir düşmanlık ve yağma ve hattâ icap ederse ilhak maksadile yapılmıştır. Ancak, Pu-ku Huai-ên'in müdâhalesile akının sona erdiğini biraz evvel orijinal kaynaklara dayanarak görmüştük.

764 de Pu-ku Huai-ên'in gayesi T'ai-yüan'ı almaktı. Fakat 765 de Huai-ên'in âni ölümü, işleri altüst etti. Orduda vahdet namına birşey kalmadı⁷⁴. Bunun üzerine Kuo Tse-i Çinlilerin yarı resmî elçisi olarak Uygurları kendi taraflarına çekmesi için gönderildi. T'ang-shu'ların Uygur bahisleri bu hâdiseyi gayet geniş olarak anlatmaktadır. Uzun müzâkereler neticesinde Uygur - Çin ittifakı meydana geldi. Tibetlileri tâkibe başladılar. Onları Kan-

⁷¹ T'ang-shu, 217; Chiu T'ang-shu, 195: 3601a.

⁷² Bunu F. W. K. Müller, böyle okumaktadır (Hirth festschrift, Uigurische Glossen, Ostasiatische Zeitschrift, 1919/1920 314.

⁷³ Schlegel, Karabalgasun, Text, VII; keza Radlof, Die Inschriften aus der Mongolei, I, 290; Shu Ching-cheng kopyası, Wasilyef tercümesi, 267, VII.

⁷⁴ Franke,] durum için şöyle diyor: "Mit Huai-êns tode war die Einigkeit der Verbundeten dahin", II, 467, 34.

su'daki P'ing-liang'ın doğusunda Ling-t'ai ve Chin-Hsien'de yakalayıp müthiş bir mağlûbiyete uğrattılar. Bu harbin çok kanlı olduğu rivâyeti de vardır ⁷⁵. Kaynaklarımız sık sık Uygurların Çinlilere karşı adâlet hislerine sahip olmadıklarından şikâyet etmektedirler. Hattâ suç işleyen bir Uygur vatandaşını Çin idaresi hapsediyor. Fakat Çin'deki Uygurlar buna çok kızıyor ve onu zorla serbest bırakıyorlar ⁷⁶. 778 de büyük bir Uygur yağmasından bir defa daha bahsedilmektedir ⁷⁷.

Uygur tarihinin en karakteristik noktalarından birisi de Kagan'ın siyasî hattı hareketini oymakların arzusuna göre tanzim etmesidir. T'ang-shu bu zamanda Dokuz Oymak Uygurlarının Kaganı Çin'e karşı sefer yapmağa tahrik ettiklerini kaydediyor ⁷⁸. Kagan da bunun üzerine Çin'e karşı bütün kuvvete harp ilânına karar veriyor. Arayı bulmak için Uygur ülkesinde bulunan Çin elçisine de hiçbir müspet teşebbüs imkânı kalmıyor. Bunun üzerine Tun Mo-ho Ta-kan —ki Bugu Kaganın bir nazırıdır—⁷⁹ Çin devletinin büyük bir imparatorluk olduğunu, bundan evvel yapmış oldukları yağmaların da kendilerine hiçbir fayda temin etmediğini ve bu sebeple bu kadar uzak bir memlekete yapılacak bir seferin faydasız olacağını iddia ediyorsa da Kagan bu fikre iştirâk etmiyor. Baga Tarkan ise noktai nazarını şiddetle müdafaa ederek münakaşa sonunda Kaganı öldürmüştü. Tun Baga Tarkan bunu müteakip onun bütün nedimlerini ve Dokuz oymak ileri gelenlerini bertaraf ettiğinden Bugu Kagan'ın mânevî rolü de ortadan kalkmıştı.

2. *Mânevî rolü:*

Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg (Bilge Kagan) ünvanını taşıyan Bugu Kagan ⁸⁰ siyasal rolünden ziyade kültürel ve

⁷⁵ Bu olayların geniş tasviri için bk. Wieger, *Textes historiques*, II, 1450—1451, tenkit ve tahlili için bk. Franke, *Geschichte*, II, 467-68; Kaynak olarak bk. Chiu T'ang-shu, 195: 3601a-b.

⁷⁶ Chiu T'ang-shu, 195: 3602b.

⁷⁷ Aynı yer.

⁷⁸ Aynı esr. 217a.

⁷⁹ Schlegel, *Karabalgasun*, II'de kagan olarak ismi geçer.

⁸⁰ Schlegel, *Karabalgasundaki Çin yazıtını* tetkik ederken silinmiş ve okunamayan bazı yerleri doldurmuştur. *Karabalgasunda bulunmuş olan bu meşhur Çince yazıtın estampaırları Radloff'un "Atlas der Alterthümer der Mongolei" adlı eserinde pl. XXXI-XXXV'de neşredilmiştir. Neşredilen altı yazıt parçasından dördü*

bir din reformatörü olması bakımından haklı bir şöhrete sahip olmuştur. Bugu kelimesi mânâ bakımından da mânidar bir vaziyet arzederse de onu yalnız bir ünvan olarak kabul etmek daha yerinde olur kanaatındayız ⁸¹. Bu kaganı sonraki Uygurlar da unutmamış-

mürekkeplemede gösterilen bazı ihmallerden dolayı biraz tahrif edilmiştir. Birisi neşredilmeden evvel bazı retuşlara tabi tutulmuştur. Bununla beraber 1892 de Helsingforstaki “Société Finno-Ougrienne” cemiyeti tarafından neşredilen *Antiquités de l’Orkhon*” adlı eserin 50-61 deki kopyalarla mukayese edilerek istifade edilirse daha muvaffakiyetli neticeler elde edilebilir. Ruslardan Wasilyef Huolin-chin-shih-lu’dan istifade etmişti. Fakat Wasilyef metni esas itibariyle Shu Ching-cheng’in kopya ettiği metne dayanır (Radloff, *Die Inschriften aus der Mongolei*, I, 290) P. Pelliot’nun istifade ettiği komutan Bouillane de Lacoste’un kopyaları şüphesiz büyük bir kıymet taşımaktadır. Bunlar maalesef neşredilmemiştir. *Société Asiatique*’dedir (*Un Traité Manichéen, retrouvé en chine*, JA, 1912-13, 177). Bu çince yazıtın ayrıca Göktürk ve Sogd alfabelerile yazılmış metinleri de vardır. Fakat bunlar fevkalâde bozuktur. Radloff bunun türkçe kısımlarını okuyabildiği kadar neşretmiştir (*Die Inschriften*, I, 295 v.d.) keza bk. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, II, 37). Sogd metni için bk. F. W. K. Müller, *Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei*, Berlin, 1909, 726-730). Bu kısım hakkında Olaf Hansen *Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun* adlı eserinde kıymetli fikirler ileri sürmüştür. Gustave Schlegel’in okuyuşu da vaktile çok müspet tesirler bırakmıştı. Bk. *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Karabalgasun*, *Memoires de la société finno-ougrienne*, IX, Helsingfors, 1896, 142.

⁸¹ Tengride Kut Bulmuş İl Tutmuş Alp Külüg (Bilge Kagan) ünvanı Ni-metullah Ma tarafından yapılan Türkçe tercümesinde Hüseyin Namık Orkunun nezaretine ve Pelliot ile Müller yazılarından ne kadar sonra yazılmasına rağmen Türkçe karşılıkları bulunamamış ve Külüg yerine Kutluk’ İl Tutmuş yerine de kittut Teğmiş gibi acâyip tâbirler konmuştur (H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, II, 41, 6). Müller nedense aradaki Ku karakterini atlayarak *Uigurische Glossen*’da Kut kelimesini ihmâl etmiştir (*Hirth Festschrift*, 314) Schlegel, bozulmuş ve okunamayan Çince karakterlerin yerlerini doldurmak istemiş ve tercümesini buna göre yapmıştı. Bu sebeple Tengride kelimesinin arkasında bulunan boşluğa bir “ai” ilâve etmiştir. Haklı olarak Pelliot bunu bir münakaşa mevzuu yapmıştır. (*un Traite Manicheen*, 211, n. 1. 789) da yaşamış olan Kagan için bu doğrudur. Çince metinden bunu tam mânâsile anlıyabiliyoruz. Fakat bu vaziyet 789 dan evvel de mevcut mu idi? Yani mevzubahs kaganın da ünvanının baş karakteri “ai” sözüyle mi başlıyordu? Metinlerin foto ve estampajlarını iyiden iyiye tetkik eden Pelliot böyle bir ilâvenin imkânsız olduğuna işaret ediyor. Tarihî metinlerde de Bugu Kagan’ın ünvanının başında bir “ai” eki mevcut değildir (Chiu T’ang-shu, 195: 3601d-3602a). Lacoste’un estampaj ve fotolarında “ai”dan ziyade “kün” olabilecek bir söz varmış (*Traité Manichéen*, 211, n. 1).

lardı⁸². Bugu Kagan'ın Shih Ch'ao-i'nin teşviklerine uyarak 762 de Çin'i yağmaladığını ve sonra da merkeze gelerek dostluk temin ettiğini yukarıda söylemiştik. Karabalgasun kitabesi 762 de vukubulan bütün Çin aleyhindeki olayları görmemezlikten gelmektedir⁸³. Kagan Lo-yang'da kaldığı bu müddet zarfında Maniheizt din adamlarile münasebet imkânlarını aramış ve onları kendi memleketine celbetmek istemişti. Karabalgasun kitabesi şöyle diyor:

“Uygurların örf ve âdetlerinin kötü oluşu ve halkın artık icra kuvvetini dinlemeyişi sebebiyle Kagan'ın Jui-Hsi gibi dört tane din adamını memleketine sokarak⁸⁴ iki kudsiyeti⁸⁵ inkişaf ettirerek

Mou-yü Kagan'ın Türkçe aslı üzerinde ihtilâf mevcuttur. F. W. K. Müller Karabalgasun yazıtının Soğdça kısmında bu ismi Bögü olarak tesbit etmiştir (Ein Iranisches Sprachenkmal, 728). Bögü kelimesi Uygurcada “sihir” demektir: Uigurica, II, 44, 33; Radlof, Suvarnaprabhasa, 89, 9; 166, 7; 174, 8; Şark lehçesinde de böyledir. Bk. Kaşgarî, III, 173. “Alim, hekim” mânasına da gelir: Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler, 269. Bu kökten çıkmış kelimeler de vardır. Bögülenmek: itikat ve itimat etmek demektir: Le Coq, Manichaica, II, 4, 5; III, 15, 6; Radloff, Kuangsi im pusu, 66; Moğolca da da Böge (sage) demektir. Le Coq mevzubahs kaganın isminin Bugug olduğu fikrindedir (Ein manischäisches Buch - fragment, Festschrift V. Thomsen, 147 - 149 ve 196, n. 1). Cüveyni de bu kaganı Bugu olarak adlandırmaktadır (Cihanküşa, I, 40). Bunu başka bir görüşle Marquart da tetkik etmişti (Guwaini's Bericht über die Bekehrung der Uiguren, S P A W, 1912, 485-502). Biz burada genel olarak Cüveyni'nin kullandığı Bugu şeklini tercih ettik. Çünkü bu mesele henüz daha halledilmiş değildir. Esasen Bugu şeklini kullanmakla eserimizde bu şeklin doğruluğuna inanmış değiliz. İddialarında Le Coq kadar diğerleri de haklıdır. Bu kelime âlim ve sihir mânasına geldiği gibi geyik anlamına da kullanılmaktaydı. Belki de bu kökten gelmektedir. (Rahmeti, Die Legende von Oghuz Kagan, 6, 29). Bu mesele şimdilik çok şüphelidir.

⁸² Von le Coq, Hoço'da bulunmuş Mani metinlerine dayanarak Bugu Kagan ile Ulug Moçak arasında münasebetler tespit ediyor (Thomsen Festschrift, 147 v.d.). Bu zat 719 da Çin'e geliyor. 762 ile 763 arasında da Kagan ile Lo-yang'da tanışıyor. 719 da büyük bir Mani rahibi olarak Çin'e gelen bir kimsenin 762 ye kadar yaşaması Pelliot'nun işaret ettiği gibi oldukça şüphelidir (Un Traité Manichéen, 221, n. 1). XIII. asra kadar devam eden bu an'nenin tarihi tenkidi için maalesef elimizde malzeme hemen hemen hiç yoktur.

⁸³ Bu hususu yukarıda söylemiştik bk. s. 353 Pelliot da bu siyasî sözlere işaret etmekte ve “Nous montre qu'elle eut d'autres conséquences” (Traité Manichéen 214).

⁸⁴ Nimetullah Ma, aslı “Yui-hsi” olan bu ismi dzui-sik gibi Sinoloji ilminde yeri olmayan bir transkripsiyonla yazıyor (Eski Türk Yazıtları, 41, 8). Bu adamın kim olduğunu tanımıyoruz. İsim tam mânasile Çince ve Budist

vaz ettirdiğini ⁸⁶ ve üç an'a derin olarak nüfuz edildiğini¹⁷ kaydediyor. Bu din allâmeleri ⁸⁸ Nura ait (hakikaten) ⁸⁹ doktrinleri mükemmelen incelemiş

oldukları gibi, yedi kitabı da ⁹⁰ tam olarak anlıyabiliyorlardı. Onların kapasitesi denizler kadar derin, natıkları da çağlayanlar gibi (akıcı) idi ⁹¹. Bu sebeple Uygurları bu hak dinine girmeye sevkdebilirdi.(i) kaide olarak (kabul) etti ⁹². Bütün faziletlerin bir araya gelmesini gerçekleştirdi. Bundan başka⁹³ fazileti kâmile. Bu Tu-tu ve Tse-shih'ler, iç dış ve nazırlar dediler ki: ⁹⁴ "Biz eski günahlarım z

isimlerin karakterini taşımaktadır. Bununla beraber Pelliot Hsi-an-fu'daki Nestûri kitabesinde de bu mahiyette isimler bulunduğuna işaret etmektedir (aynı yer, 214, n. 1).

⁸⁶ İki kutsiyet, Nimetullah Ma'nın izahına göre dinî bayramlarmış. İslâmlardaki iki dinî bayram gibi diye ilâve ederek ilim adamına yakışmayan bir demagoji de yapmaktadır. Esasen bu karakteri Schlegel tam mânasile okuyamamıştır. Bunu kurban olarak da okumak mümkündür. Bununla beraber Pelliot, bilhassa Chen yani "kök" üzerinde daha fazla durmaktadır (Un Trait é Manichéen, 214, n. 2).

⁸⁷ Üç an için bk. Un Trait é Manichéen, 133.

⁸⁸ Metin vazih değildir.

⁸⁹ Çincesi Fa-shih olan bu ünvan biraz evvel mevzubahs olan zata ait olsa gerektir. Bu ünvanı da Mani mezhebine sahip olan zata olanlar gene Budizmden almışlardır. Nestûrilerde de böyle yapılmıştır. Bu hususta Pelliot'nun bir etüdü de vardır: Deux titres Bouddhiques portés par des religieux nestoriens, T' P', II, XII, 664-670. Uygurlarda bu ünvan Wapşı şeklindedir: F. W. K. Müller, Uigurica, II, 81.

⁹⁰ Çincesi Ming-Men'dir. Bu dinin esaslarından bir unsurdur.

⁹¹ Biri fars, altısı Süryanice olan bu kitaplar Maniheizmin ana kitaplarıdır. Türk Yazıtlarında Maniheizmin mevcudiyetinden dahi bahsedilmektedir. Halbuki bu, ayrıca akademik bir münakaşa mevzuu olmuştur. Nimetullah Ma ise bunu Budizm olarak kabul etmişti.

⁹² Pelliot, bu kelimeyi "cascade" olarak tercüme ediyor. Aynı kelime "fleuve suspendu" olarak da tercüme edilebilir. N. Ma'nın tercümesi çok şüphelidir.

⁹³ Schlegel, boş ve okunmayan yerleri doldurmuşsa da Pelliot bunu kabul etmemektedir. N. Ma ise "hayvanî gıdaların yenmesi ve ağır içkilerin içilmesi yasaktır" demektedir ki, bu orijinale uyan bir tercüme değildir.

⁹⁴ Cümlelerin başında bir Hsi kelimesi vardır ki, bunu cümle ile birleştirmek imkânsızdır. Buna Pelliot da işaret etmektedir.

⁹⁵ Schlegel boş yerlere birer memur ünvanı koyuyor. Pelliot bunun imkânsızlığından bahsetmektedir (Un Trait é Manichéen, 216, n. 5).

için istiğfarda bulunuyor ve hak dinine hizmeti arzu ediyoruz ⁹⁵. (Kagan tarafından) şöyle bir buyrultuda (bulunuldu):

”— Bu din nâfız (nüfuz edici) ve harikulâdedir. Bununla beraber ona ihtida ve riayet güçtür. Onu iki veya üç defa hülûsla tetkik ettim. Bazan anlıyamıyor şeytanı Buda olarak tesmiye ediyordum ⁹⁶. Halbuki şimdi hakikatı çoktan anlamış bulunuyorum. (Artık bundan sonra) (batıl dinlere) ibadet edemeyeceğim. Ve bilhassa ümit ederiz ki diyordu:

“—Madem ki, azimsiz ve hulûs sahibisiniz ona derhal ihtida eder ve evamirini koruyabilirsiniz ⁹⁷. Kabartma ve resmetmek suretile yapılmış şeytan tasvirlerini tamamen yakınız. Cinlere dua ve şeytanlar önünde secdeden tamamen (hidayet) ışık dinini kabul ediniz ⁹⁸. Bu memleket, sıcak kan içicilik (gibi) Barbar âdetlerini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönsün. Bir cinayet (katl) devleti, iyiliklere teşvik kiralığı haline gelsin.

Bunun için insanda bulunmaktadır. Sema güç ve (kuvvet) verir, tâbiler ise onu taklit ederler. Din emiri ⁹⁹ hak dininin kabul edildiğini işitince (onların) bu sadakatini methetti. Kadın ve erkek din adamlarını ¹⁰⁰, (bu dini) vazederek yaymak için Çin’e ¹⁰¹ soktu. Bundan sonra Mu-she ve müridleri kalabalık olarak dolaşırlar. Doğudan batıya kadar dini yaymakla (meşgul oldular).”

Bu metin Maniheizmin Uygurlar arasında nasıl yayıldığını çok güzel ifade etmektedir. Et yiyip yememe meselesi epey münakaşa edilmişti. Marquart’ın da bu mezhebin Uygurlar arasında yayılışı hakkında Arap kaynaklarına dayanarak ileri sürdüğü daha ente-

⁹⁵ Wasilyef ve Schlegel’in aksine olarak yüan olarak transkripsiyonunu yaptığı kelimeyi kullanarak Pelliot “Nous desirons” diye tercüme etmektedir (Aynı esr. 217, 1).

⁹⁶ Schlegel’in Fei okuduğu kelimeyi Pelliot shih olarak okumaktadır. Şunu da ilâve etmektedir ki, Budizmin Maniheizmden evvel Uygurlara nüfuzu çok şüphelidir. Burada zikri geçen Buda Şaman ulûhiyetinden Burhan olmalıdır denmektedir.

⁹⁷ Pelliot ile Wasilyef’in okuyuşları aynı, Schlegel’inki ise biraz farklıdır.

⁹⁸ Ming-chiao tâbiri münakaşalıdır.

⁹⁹ Fa-wang tâbirile ifade edilen bu emir Mezopotamya’da idi.

¹⁰⁰ Pelliot, bu tâbirin Budizmden alındığını söylemektedir. Un Trait é Manich éen, 219.

¹⁰¹ Bu husus için aşağıdaki nota bk. 139-40

resan fikirleri vardır ¹⁰². Cüveyni'nin cihanküşasında bahis mevzuu olmuştur. Bu hususta şimdiye kadar hiç kullanılmamış ve yeni bulunmuş vesikalara dayanılarak Pelliot tarafından verilen izahat çok dikkate şayandır. Chin Tai Pi Shu'dan yapılan bir iktibasta Uygurların devlet işlerini idarede daima Mani mezhebine salık insanlarla müşaverede bulundukları kaydedilmektedir. Bunun için merkeze büyük bir Mani mâbedi kuruluyor. Maniheizm yalnız akşamdan başka yemek yemeğe müsaade etmiyordu. Suya hürmet ediyorlardı, sebze yiyorlardı. Süt katıyen içmiyorlardı. Ve tereyağı da yemiyorlardı deniyor. Mani dinin büyük rahipleri birkaç sene yerlerinden kılmamıyorlardı. Küçükleri ise mütemadiyen geziyorlardı v.s. diye birçok izahat verilmektedir. Akşamdan başka yemek Maniheizmin esaslarındandır. Bu hususu. Pelliot mufassalen incelemiştir. Arap ve Fars kaynakları Maniheizmin Uygurları gevşettiğini ve cesaretlerini körlettiğini yazmaktadırlar ¹⁰³. Maniheizmi almakla *Uygurlar cesaret ve faallığı yerine çekingenlik; idarecilik ve hakim olabilme vasıflarının yerine de ilim ve sanat kabiliyetine sahip oldular* Maniheizm bir tüccar ve şehirli dinidir. Birincisi menfi ikincisi ise müspet bir faktördür. Uygurların Moğollara bile kâtiplik yapmaları ancak Maniheizmin mistik sahasına girmek ve ilimle iştigal vaktini bulmakla mümkün olmuştur.

HANEDAN DEĞİŞİMİ VE OYMAKLAR İSYANI

Tun Baga Tarkan, Bugu Kagan'ı öldürerek yerine geçtikten sonra derhal Çin ile siyasî münasebetlerini iyileştirdi. Kendini Kagan

¹⁰² Arap ve Fars kaynaklarının ilmî bir surette tahlili için bk. Marquart, Guwaini's Bericht über die Bekehrung der Uiguren, SPAW 1912, 186 v.d. gene Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, 92. Marquart'ın aldığı iktibasta şöyle deniyor: "Nur weil sie (Uygurlar) sich zindiqs muss. (Manicheismus) bekannten, nahm ihre Tapferkeit ab und schwand ihre Kühnheit". Tonyukuk Budizmin Türkler arasına girmesine şiddetle muhalefet etmiş ve Türkleri zayıflatacağını, dolayısıyla istiklallerini kaybettireceğini ileri sürmüştü. bk. Franke, Geschichte II, 442. Bu durum karşısında bu gibi dinlerin Türkler arasına sokulması Çinlilerin bir maksadı mahsus suretile miydi? Bu ayrı bir meseledir.

¹⁰³ Bk. not. 112.

ilân ederek Alp Kutlug Bilge Kagan ünvanını aldı ¹⁰⁴. 780 senesinde vukua gelen bu önemli hâdise Çin sarayında gayet müsait bir tesir bıraktı. Uygur devletinin iç durumu çok karışık bir vaziyette idi. Bunun sebebi de Tun Baga Tarkan'ı Dokuz Boy Uygurlarının hâkimiyetini meşru saymamalarından ve onu tanımamalarından ileri geliyordu. Hattâ bu sırada Chên-wu valisinin Çin sarayına verdiği rapor çok enteresan ve tetkike şayandır. Bu raporda Hui-ho'ların bu zamanda zayıf bulundukları, zira kudretlerini Dokuz Boylar üzerinde dağıtmak mecburiyetinde ve bu sebeple İmparatorluklarının karışıklık içinde bulunduğu; birbirleriyle çok çetin muharebeler yaptıkları kaydedilmektedir ¹⁰⁵. İlâveten Çin'deki Uygurların kendi memleketlerine gitmelerine mâni olunması ve bu suretle Uygurların, Çin'de bulunanların hizmetinden mahrum edilmeleri tavsiye edilmektedir ¹⁰⁶. Bunlar Çin sarayı civarında yerleşmiş ve mal mülk sahibi olmuş ve aralarından birçok âlimler yetişmişti. Bunlar, şefleri Tudun ¹⁰⁷, büyük İ-mi-shih, küçük Pei-lo (Boyla) idaresinde Orhon kıyılarına doğru yola çıkıyorlar. Chen-wu şehrinden geçiyorlar. Fakat vali Uygurların battal bagajlarından şüpheleniyor ve bunun tetkik edilmesini istiyor. Nihayet bu bagajların içerisinde Çinli kadınlar bulunduğu anlaşıyor ve derhal tutuluyor. İşte yukarıda mevzubahs rapor bu hâdiseden sonra verilmiştir. Yola çıkan Uygurlar Tun Baga Tarkan'ın Kagan olduğunu işitince bu teşebbüslerinden vazgeçtiler. Çin'e dönmek istediler. Bir kısmı da dağılıp kaçtı. Fakat Tudun'un böyle kritik bir zamanda bile ne kadar basiretli bir insan olduğunu Çin kaynakları da takdirle anmaktadır ¹⁰⁸. Başsız ve istinatsız kalmış olan bu küçük Uygur kitlesi Çinliler tarafından kolaylıkla dağıtılmıştı. T'ang-shu sonradan öldürülen bu Tudun'un Kagan'ın amcası olduğunu kaydediyor.

¹⁰⁴ Uygur tarihi ve ünvanları üzerinde uğraşanlar için meçhul kalmış olan bu ünvanın Çince transkripsiyonu Ho Ku-tu-lo Pi-chia Kagandır. "Ho" karakteri Türkçede Alp karşılığıdır.

¹⁰⁵ T'ang-shu'ların bildirdiğine göre Tun Baga Tarkan iktidarı ele alırmaz, Çin'deki Dokuz boy Uygurlarının hepsi memleketlerine dönmek için hazırlık yapmağa başlamışlardı.

¹⁰⁶ Chiu T'ang-shu, 195: 3602c.

¹⁰⁷ Çince transkripsiyonu T'u-t'un olan bu ünvan için bk. Chavannes Documents, 263 vd.

¹⁰⁸ Chiu T'ang-shu: 195: 6302c-d. Mevzubahs Tudun için bk. Parker, A thousand years, of the Tartars, 202.

Bu sebeple Çin'den giden ilk sefaret heyetine sual açılmış ve Tudun'u öldürenin cezalandırılması istenmişti. Çin elçileri bu cinayetin Çin İmparatoru'nun emrile olmadığını temin etmeğe çalışmışlarsa da Kagan'ın baş vezirini ikna edememişler ve Çin elçisi korku içinde hayatının sona erdiğini zannetmiş ise de canı zor kurtulmuş ve aylarca Kaganın huzuruna kabul edilmemişlerdi. Ve nihayet bu heyet haysiyet bakımından çok fena bir akibete duçar oldu. Bu yüzden Çin ile Uygurların arası fena halde açıldı. Uygur Kaganı bir prensesle evlenmek arzusunu Çin'e elçisile bildirdiği zaman İmparator kendi prenseslerinin ancak Çinlilerle evlenebileceğini ve başkalarına verecek kızları bulunmadığını bildirdi. Bunun üzerine Uygur elçisi İmparatora Çinlilerin Uygur Tudun'unu haksız olarak nasıl öldürdüklerini hatırlattı. Buna mukabil kendi heyetlerinin her şeye rağmen sağ ve salim döndüğünü de unutmamalarını bildirdi. Bunun üzerine imparator yumuşamış ve bir prenses verilmesini emretmişti. Sonradan yapılan münakaşalar neticesinde bu prensesin İmparatorun öz kızı olması karar altına alındı. Çin tarihinde pen ender vukua gelen bir izdivaca rıza gösterildi. Kutluk Bilge Konçuy ünvanı verilerek Kagan'ın bir veziri refakatında büyük bir Çin heyetile birlikte gönderilmek üzere hazırlıklara başlandı ¹⁰⁹.

Karabalgasun yazıtında Tun Baga Tarkan'ın ¹¹⁰ kuvvetle hâkimiyetini tanıttığından; meharetle ve cesaretle haricî ve dahilî işleri düzene koyduğundan bahsedilir.

Tun Baga Tarkan'ın iktidarı ele geçişi Uygur hükümdar sülâlesinde bir değişiklik meydana getirmiştir. Bundan sonra Tun Baga Tarkan'ın soyundan gelenler Kagan olmağa başladılar ¹¹¹.

¹⁰⁹ Parker, Aynı eser. 203-4. Çok muhtasardır.

¹¹⁰ Schlegel, Kagan kelimesinin evveline Tun Mo - ho karakterlerini koyarak okunamayan yerleri doldurmuşsa da Baga Tarkan bir üvandır. Esasen vezirlik devirlerinde kullanılan ismin sonuna Karabalgasun gibi resmî dille yazılmış bir kitabede Kagan kelimesinin ilâve edilmesi imkânsızdır. Bununla beraber üç karakterlik yerin boş bulunması Schlegel'i fikrinde haklı göstermekte isede mâna ve formalite itibarile böyle bir doldurma çok güç kabul edilebilir.

¹¹¹ Bk. s. 362

GENİŞLEME DEVRİ

1. *Tibet seferi:*

Tun Baga Tarkan'ın yerine oğlu To-lo-szu geçti. Ve Ay Tengride Kut bulmuş külüg Bilge Kagan ünvanını aldı. Karabalgasun yazıtı bunun en mühim icraatını memleketinin âdetlerini islâh etmesinde görmektedir. Orta-Asya ve Doğu-Türkistan'ın resmî muhaberatı da Uygurlar ülkesinden yapıyordu. Çünkü burada hem asayiş yerinde ve hem de vasıta boldu. Bu sırada Karluklar ve Göktürk bakiyeleri Uygur'ların hâkimiyetinde bulunuyorlardı; Pei-t'ing de —yani Orta asya merkez Çin garnizonu civarında— bulunan Sha-t'o'lar Çinlilere isyan ederek Tibetlilerle anlaşıyorlar¹¹². Ve Çin garnizonlarını yağmaya başlayan Şato ve Tibetlilere karşı taarruza geçen Uygurlar birçok yerde muvaffakiyet elde ediyorlarsa da neticede müthiş bir mağlûbiyete duçar oluyorlar. Tam bu sırada Kagan, karılarından birisi tarafından zehirleniyor. Bu kadın Pu-ku Huai-ên'in küçük kızıdır. Bu zehirlenme üzerine taht boş kaldı. Ölen Kagan'ın küçük kardeşi onun yerine geçti ise de Uygur büyükleri bu vaziyete göz yummadılar Yeni Kaganı ve etrafindakilerini döldürdüler¹¹³. Küçük oğlunu tahta çıkardılar. Bu sırada Uygur'ların ordusu hâlâ Tibet hududunda meşgul bulunuyordu. Ordu komutanları yeni Kagan'ın tahta çıkışını tasvip ettiler ve sadık olduklarını beyan ettiler. Bu cülûstan biraz sonra Tibet ordusu müthiş bir mağlûbiyete uğratılır. Zincire vurulan Tibetliler Çin sarayına gönderilir. 794 sıralarında Yaglakar kabilesinden bir elçi Çin'e gönderilir. İmparator ailesinden olduğu için çok izaz ve ikram görür¹¹⁴. 795 te hiçbir halef bırakmadan ölen Kaganın yerine nazırı Kutluk geçer. Çin kaynakları bu Kagana verilen ünvandan bahsetmemektedirler. T'ang-shu'lar da ünvan meselesini sükûtle geçmektedirler. Karabalgasun yazıtı bunu Kutlug Bilge diye adlandırmaktadır¹¹⁵. Bu kaganın siyasî hayatı önemsiz olduğundan kaynaklar bu hususta bize pek az bilgi vermektedirler.

¹¹² Bk. Prof. Eberhard, Belleten, XI (1947), S. 15-26.

¹¹³ Hsin T'ang-shu, 217.

¹¹⁴ Çünkü bu adam aslen Çinlidir. Uygurlar nezdinde kazandığı itibarın mükâfatı idi.

¹¹⁵ Bk. Schlegel, aynı esr. II.

2. *Yeni bir reform:*

Ölen kaganların yerine nazırların geçmesi, kaganla nazırın ak-raba olup olmadıkları veya aynı kabileye mensubiyetleri meselesi bizi düşündürmektedir. Bu hususu tetkik için maalesef elimizde yetecek kadar malzeme yoktur. Tun Baga Tarkan'la kagan neslinin değiştiğini ve yerine Tun Baga'nın çocuklarının geçtiğini biliyoruz. Bu vaziyette kaganın ailesi olması hasebile imtiyazı haiz bulunan Yaglakar kabilesinin durumu ne olmuştu. Bu, çok mühim bir sualdir. Buna mukabil Tun Baga'nın torunu Kutluk Bilge'nin evlâtları, isminin başında Yaglakar'ı taşıyor. T'ang-shu: "Kagan'ın evlâtlığı olduğundan, Kagan ailesinin adını taşı-yordu"¹¹⁶ diyor. Acaba her kagan zımnen Yaglakar'lardan mı sayılıyordu?

795 de tahta çıkan bu Kagan'ın ünvanı Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kagan'dır¹¹⁷. Asıl adı Kutlug idi. Chiu T'ang-shu bu kaganın yalnız ismini zikretmekle iktifa ediy-or¹¹⁸. T'ang-shu biraz daha mufassal bilgi vermektedir. Kut-lug bir Töles ailesinden imiş. Çok küçük yaşta iken yetim kalıyor. Uygur büyüklerinden birisi tarafından alınarak büyütülen bu ço-cuk çok natık, aktif, mahir ve cesur imiş. Bu sebeple birçok ordu-ların başına geçmiş ve büyük hizmetlerde bulunmuştu. T'ang-shu diyor ki :

"— Kendisi gibi ailesi de hükümdar ailesi Yaglakar'ın em-rinde parlak hizmetlerde bulundu"¹¹⁹.

Bunu Türk içtimaî teşkilâtı bakımından kıymetlendirmiştik¹²⁰. T'ang-shu, bu zata Uygur ülkesinde hürmet besleyenler kadar husumet sahibi olanların da mevcut olduğunu kaydediyor. Nitekim hâkimiyeti ele alınca Kagan'ın yeğenlerini ve oğullarını Çin'e gön-deriyor.

¹¹⁶ Hsin T'ang-shu, 217.

¹¹⁷ N. Ma tercümesinde Ülüg yerine Ulug yazılmıştır. Halbuki Çin trau-skripsiyonuna bir göz gezdirilecek olunursa ikisi arasında bir fark bulunduğu kolay-lıkla anlaşılır. Bizim okuyuşumuz Müller'inkine göredir (Uigurische Glossen, Hirthfestschrift, 314).

¹¹⁸ Chiu T'ang-shu, 195: 6303a.

¹¹⁹ Hsin T'ang-shu, 217:

¹²⁰ Bk. s. 368-71

Karabalgasun kitabesi bunun hakkında enteresan bilgi vermektedir. Kutluk bütün prensler arasında en yaşlı olanı idi. Genel valiler, iç ve dış vezirler, ordu komutanları, hudut valileriyle diğer memurlar birleşerek onun tahta çıkması için ricada bulunuyorlar. Kagan'ın idaresi müddetince kendisinin daima bir fevkalâdelik gösterdiği ve dünyaya geldiği günden beri Uygurlara saadet bahşettiği; küçüklüğünden son demine kadar harikulâde bir savaşçı olduğu; çadırında oturarak yaptığı plânlarla binlerce li uzaklıktaki harpleri kazandığı; esirgeyici koruyucu, kendi halkını müdafaa ettiği; dünya düzeni için kanunlar yaptığı söylenmektedir ¹²¹.

Tibet ve Karluk'ların Uygurlara karşı teşkil ettikleri çeteleri bertaraf ediyor. Karlukları tamamen kendine kattıktan sonra Turfan bölgesine iniyor. Bu bahiste mevzubahs kagandan Gök Kagan olarak bahsedilmektedir ¹²². Burada da çete başlarını ortadan kaldırıyor; şehirleri geri alıyor ve topraklarında rahat duran asayişî bozmayan halkı iltifatlara boğuyor. Karşı gelenleri ise şiddetle cezalandırıyor.

3. *Kırgız seferi* :

Çin kaynaklarında Uygurlara ait bahisler Uygur-Kırgız münasebetlerinden bahsetmezler. Bu münasebetlere dair bazı vesikaları Kırgız'lara ait metinlerden iktibas ederek verdik. Uygur'ların bu zamanda Turfan bölgesine kadar hâkim bulunduklarını biliyoruz. Bu sebeple Kırgızların güney ile münasebetleri hemen hemen kesilmişti. Karluk, Tibet ve Arap âlemi gibi Uygurlara düşman olan milletlerle Kırgızların gayet iyi geçindiklerini ve alış verişte bulunduklarını biliyoruz ¹²³. Hattâ T'ang-shu, Tibetlilerle Kırgızlar arasında siyasî ve iktisadî münasebetleri tesis eden kervanların Uygur'ların hücumuna uğramaktan çok çekindiklerini de kaydediyor. Karluk'lar nezdinde gidenlerin Kırgız muhafızlar nezaretinde seyahat ettirildikleri de ilâve ediliyor ¹²⁴. Karabalgasun yazıtı Kutluk devrinde kuzeyde bulunan milletler arasında Kırgız'ların 400.000 den fazla okçularile başta geldiklerini kaydediyor

¹²¹ Schlegel, Karabalgasun, 13.

¹²² Asıl Gök Kagan 808 ile 821 arasında hüküm süren kagandır. Bu mesele için bk. Pelliot, *Traitée Manichéen*, 223.

¹²³ Hsin T'ang-shu, 217; ; Wen Hsien T'ung K'ao, 2724c.

¹²⁴ Wen Hsien T'ung K'ao, aynı yer.

zeki, hakikî bir savaşçı ve otoriter olması; her atışı hedefine isabet ettirmesi sebebiyle Kırgız kaganını bir okla ölü olarak yere serdiğini söylüyor. Terkedilen at ve sığırların sayısı vadiler dolduruyormuş; elde edilen silâhlar ise bir dağ yüksekliğinde imiş. Kırgızların devleti parçalanmış ve yok olmuş mukim hiç kimse kalmamış imiş ¹²⁵. Tabiidir ki, bunda epey bir mübalâğa payı mevcuttur. Gerek Kırgızlara ve gerekse Uygurlara ait metinlerde rastlayamadığımız tarihî olayları Karabalgasun yazıtı dolayısıyla öğreniyoruz.

Kutlug 805 te ölür.

UYGUR DEVLETİNİN EN YÜKSEK DEVRİ

Kutlug Bilge Kagan

1. *Siyasî rolü* :

Çin Kaynakları Kutlug'dan sonra iktidara gelen kaganın menşei ve kim olduğu hakkında bir bilgi vermiyorlar. Mathias Chang bunu listesine ithal ediyor ¹²⁶. T'ang-shu, bu Kagan'ın ismini Tengride Alp Külüg Bilge Kagan olarak kaydediyorsa da bu ünvanda bir eksiklik olsa gerektir ¹²⁷. Schlegel de tarihî metinlere dayanarak silinmiş yerleri böyle doldurmuştur ¹²⁸.

Karabalgasun yazıtı Tibetlilerin Ch'iu-tzu (Kuça)'yı ¹²⁹ kuşattıklarını ve Gök Kagan'ın da Kuça'nın imdadına yetiştiğini ve Tibetli'leri müthiş bir mağlûbiyete uğrattığını; insan lâşelerinin kokusundan durulamaz olduğunu kaydediyor. Şu halde bu zamanda

Uygur devletinin hudutları Kuça'ya kadar uzanmıştı.

¹²⁵ Schlegel, aynı esr. Text, XVI.

¹²⁶ Synchronismes Chinois, 296; Tengri Bilge adile adlandırmaktadır.

¹²⁷ Tengride sözünden sonra bazı mütemmimlerin bulunması lâzımdır.

N. Ma Tengriye gibi tuhaf bir transkripsiyonla okuyor.

¹²⁸ Bk. Schlegel, aynı esr. XV.

¹²⁹ N. Ma bunu Kuli-ze gibi fevkalâde garip bir transkripsiyonla okumaktadır. Bu meşhur Kuça'nın Çin karşılığıdır. O kadar işlenmiş ve bilinen şehir isimlerindendir ki, Hermann'ın atlasının 97 nci sayfasındaki Kuça maddesine bakmak kâfidir. Keza bk. De Groot, Westland china's in der vorchristlichen Zeit, Berlin-Leipzig 1926, 142 v.d.

2. *Manevi rolü :*

Bu Kagan'ın zamanında Uygur sarayında Maniheizmin yayılışını daha kuvvetlenmiş olarak görüyoruz. T'ang-shu'nun bu Kagan devrine ait verdiği haberlerin en mühimmi Mani rahiplerine aittir. Mo-ni yani Mani rahiplerinin 806 da geldiklerinden bahseden kaynağımız akşamdan başka bir zamanda yemek yemediklerini; sudan başka birşey içmediklerini; sebze ile iktifa ettiklerini hayvanî gıda olarak süt içmekten bile çekindiklerini yazıyor. Ve Kagan'ın memleket idaresini onlarla istişare etmek suretile yaptığını ve bunların her sene Çin merkezine gittiklerini de söylemektedir ¹³⁰.

Pelliot'nun verdiği nadir vesikalardan bazıları da 806 da Çin Mani rahiplerinin geldiğini kaydediyor ¹³¹. Bunlardan Chin Tai Pi Shu Uygurların devlet işlerinde daima Maniheistlerle müşavere bulunduklarını ve bunun için de devlet merkezlerinde bir Mani mâbedi kurulduğunu, suya hürmet ettiklerini, akşamdan başka bir zamanda yemek yemediklerini, sebze ile iktifa edip ne süt ne de tereyağı yemek istemediklerini v.s. yazmaktadır ¹³². Bu kaynakların ekserisi T'ang-shu'nun verdiği bilgileri tekrar edip durmaktadır. Sebze ve et meselesini Bugu Kagan zamanındaki Maniheizmi tetkik ederken ele almıştık. Ho-nan ve T'ai-yüan da birer Mani mâbedi kurulması için Uygurlar tarafından bir müracaat bile olmuştur ¹³³. Lo-yang, Ho-nan'la aynı şehirdir. T'ang sülâlesinin Doğu merkezidir. Lo-yang'da Mani mâbetlerinin kurulması imtiyazı ancak 807 den sonra başlar ¹³⁴. Her ne suretle olursa olsun, bu zamanda ve Kaganlarının —yani Kutluk'un— küçükten itibaren kahraman,

¹³⁰ Hsin T'ang-shu, 217:

¹³¹ Pelliot, Un Traité Manichéen, 230. 722-846 da yaşamış olan Budist şair Pei Chü-i Uygur Maniheizmi hakkında enteresan bilgiler veriyor. Mâbetler kurulurken Uygurların mütehassıs sustalarının da nezaret ettiğini kaydediyor. Bunlardan Wu Shih-yen Tarkan'ın isminin Türkçe olmadığı Pelliot tarafından ileri sürülmüştür (Un Traité Manichéen, 240). Te-lan isimli bir Uygurla 2500 at gönderildiği bildiriliyor ve bunun karşılığı olarak 250.000 parça ipeğin gönderilmesi de Uygur Kaganı tarafından yazılıyor. Çinlilerin vereceği bu ipekler, mevzubahs atların fiatlarının birkaç misli idi.

¹³² Pelliot, Un Traité Manichéen, 320.

¹³³ Bk. Pelliot, Aynı esr. 227 v.d.

¹³⁴ Çünkü bundan evvel imtiyaz alındığına dair hiçbir emare yoktur. İmtiyaz almış olsalardı, 807 de ayrı bir heyet göndererek imtiyaz istemezlerdi.

Çin'in en mühim yerlerinde Mani mâbetlerinin kurulması imtiyazının Uygurlarda olduğu şüphesizdir. Zaten bu zamanlarda Çin devleti Uygurlara ağır vergiler veriyordu¹³⁵. Sonraki devirlerde de Çin'de pek bol olarak rastlanan Uygur kolonilerinin¹³⁶ temeli bu zamandan itibaren atılmıştı.

DEVLETİN KUVVETLENİŞİNE MUVAZİ OLARAK MANİHEİZMİN YÜKSELİŞİ

808 de tahta çıkan Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan'nın da nes'ebi hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. T'ang-shu bunu tamamen sükûtle geçmektedir. Karabalgasun yazıtı bu zat namına yazılmıştır. 813 de büyük memurlardan İ-nan-ch'u (İnançur)? yu bir konçuy temini için Çin'e gönderdi. Bu teklifi cevapsız kalınca üç bin kişi ile Çin hududuna yürüdü. Chen-wu'da bulunan generaller bu baskını önlemek için Karadağ'da tertibat aldılar. Fakat İmparatorun askerî müşavirine göre Çin piyadesi ve tahkimatı Uygurların önünde mukavemet edecek kuvvette değildi. Eğer bir taarruz başlayacak olsaydı bütün Çin şehirleri hakikî bir felâkete sahne olacaktı. Tehlike karşısında hazırlanmağa vakit bulabilmek için prensesin gelin olarak verilmesi teklif edildi. Fakat İmparator bunu şiddetle reddetti. Uygurlar yeniden Alp Tarkan'ın riyasetinde bir elçi heyeti göndererek¹³⁷ kat'i olarak bir konçuy gönderilmesini istiyorlardı. İmparator da buna razı oluyor. Fakat bu sırada (M.s.821) İmparator ölmüş olduğundan Hsin T'ang-shu artık bu kaganın devrine ait başka bir bilgi vermiyor.

Bu Kagan zamanında Maniheist rahiplerin rolü çok büyüktür. Hattâ Mani papazlarının Kaganı Çin konçuyu almaktan caydırmak

¹³⁵ 2.500 ata 250.000 parça ipek istemeleri bunun açık delilidir.

¹³⁶ Bu hususta Profesör Eberhard tarafından yapılmış bir etüd çok enteresandır. Bilhassa Mogol devrindeki Uygur kolonilerini ve rollerini tetkikle işe başlayan küçük makale 920 isyanlarının sebebini Mani cereyanlarında ve Maniheist din adamlarının tahriklerinde arar. Çin'de Maniheistlere Beyaz Bulut veya Beyaz Lotus mezhebinden olan kimse gözü ile bakılıyormuş, bk. Mazdeizm ve Maniheizm hakkında notlar, Ülkü, 295-301.

¹³⁷ Hsin T'ang-shu, 217; Bu sırada Çin'in dahili vaziyeti fevkalâde bozuktı. Eğer kagan bir taarruz teşebbüsünde bulunsaydı belki de Çin'in istikbali başka olurdu. Kaynaklarımızın kullandığı dile göre Uygur Kaganı da ciddî bir taarruz niyetinde değildi.

için faaliyet sarfettikleri de olmuştu. Çin İmparatoru düğün için fevkalâde büyük bir masraf edeceğini, karışılık içinde bulunan Çin'in ise bu masrafa asla tahammül edemeyeceğini, Çin'i gezmekte olan sekiz Mani rahibine açmış ve bu rahiplerden tavassutta bulunmalarını rica etmişti. Rahipler Uygur ülkesine dönünce Kagan'ı bu fikrinden vazgeçirmeğe çalışıyorlar. Chiu T'ang-shu'nun anlattığı bu olay Mani papazlarının devlet idaresinde ne kadar radikal rolleri olduğunu açık olarak göstermektedir.

Maniheizm bu zamanda en yüksek ve yaygın devirlerini yaşıyordu. Uygur'lar nezdine o kadar büyük bir nüfuzla giren bu din nedense Çin'e daha az nüfuz etmişti. Çin'de Budizm Maniheizm'in yayılışına mâni olmuştu. Hattâ Pelliot'ya göre bütün Çin'deki Mani mâbetleri yalnız bir şehirdeki Budist tapınakları kadar tutmazdı ¹³⁸. Gene bu büyük Fransız sinoloğunun fikrine göre, Maniheizmi Çin'de yayan rahipler değil, Uygurların siyasî kuvvet ve nüfuzları idi. Bu sebeple Uygur devleti zayıfladıkça Maniheizmin de Çin'deki rolü azaldı. Bununla beraber bu an'ane Çin'de o kadar büyük bir yer bıraktı ki, Çin'de yapılan bir câmi kitabesinde bile Uygurların ve Uygur Mani rahiplerinin Çin'e gelerek mâbetler yaptıklarından bahsedilmektedir ¹³⁹. Maniheizmi Çin'den alan Uygurlar daha kuvvetlendirerek Çin'e verdiler ve yayılmasına vasıta oldular ¹⁴⁰.

821 Tarihi bu Dinin ve Uygur nüfusunun en yüksek devridir Uygur maniheizminin kuvvetlenme ve bilhassa hamle devirleri 763 ve 805 tarihleridir.

UYGUR BOYLARI VE AKRABALARI HAKKINDA NOTLAR

Dokuz Boylardan birincisinin, yani Yaglakar'ların ¹⁴¹ asıl hükümdar ailesi olduklarını biliyoruz. Diğer sekiz oymak ikinci

¹³⁸ *Traité Manichéen*, 246.

¹³⁹ *Deveria, Musulmans et Manichéen Chinois*, JA, 1897 449 ve not 1.

¹⁴⁰ Fikirleri oldukça eskimiş olmasına rağmen Chavannes'ın bu husustaki fikirleri de bunu teyit etmektedir. Zaten Schlegel'e ilk taarruz Chavannes tarafından yapılmıştı. Chavannes Karabalgasun yazıtındaki Maniheist fikirleri Nesturilikle karıştırdı. Bununla beraber Pelliot'nun tamamladığı çıkışı ilk açan Chavannes'dır bk. *Le Nestorianisme, et l'inscription de Kara-Balgassoun*, JA, 1897, bilhassa s. 84.

¹⁴¹ Artık Yaglakar kelimesinin tespiti kat'ileşmiş gibidir. Ramstedt'in

derecede ve Yaglakar'lara bir nevi tabi bulunan Unagan Bogol'lardı. Mo-yun-ch'u'nun Şine Usu yazıtında bir defa Dokuz Oğuz kendi kavminden bahsetmektedir. Ondan sonra da Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar mevzubahis edilmektedir. Bu Sekiz Oğuzların 8 tabi Uygur oymağı olması muhtemeldir. Moyunçur'un Oğuzlara karşı yaptıkları seferleri Moyunçura ait bahiste inceledik Aynı yazıtta bir de Üçoğuz'lar mevzubahs edilmektedir ki, biz bunların Tahta atlı Göktürklerin üç oymağı ile aynı olduğunu zannediyoruz¹⁴².

Dokuz oymağın transkripsiyonlarını eski telâffuz şekillerile Hirth ve Schlegel şöyle tespit ediyorlar¹⁴³ :

HIRTH (Kanton'a göre)	SCHEGEL (Chiang-chiu'ya göre)
1. euk-lo-kot (Jolgor)	iak-lo-kat (yarakar)
2. u-tut-kot (utgor?)	u-tut-kat (uturkar?) ¹⁴⁴
3. hut-lo-mat	kut-lo-but-kat (Kalmukar)
4. mak-ko-sik-kat	Mak-ka-sit-git (makkasirgir?) ¹⁴⁵
5. a-mat-tschak	a-but-tik (amutik?) ¹⁴⁶
6. kot-sat (khazar?)	Kat-sat (karsar?) ¹⁴⁷
7. huk-ut-su	hak-ut-su (aguz?)

bulduğu Göktürk harflerile yazılmış yazıtta geçen bu kelimenin ayniyetini, hemen hemen herkes kabul etmiş gibidir. Bk. W. K. F. Müller, *Uigurische Glossen Hirth Festschrift*, 311. Müller el yazma ve neşredilmemiş Mani metinlerinde de bulmuştur. Çok sonra Henning evvelki çalışmalardan habersiz görünerek bu birleştirme şerefini Prof. Bailey'in şifahi izahatına atfediyor: *Argi and "Tokharians"*, BSOS, 1938, 55.

¹⁴² T'ang-shu'nun Kırgız bahsinde bunlardan bahis vardır. Bk. Wên-hsien-t'ung-k'ao, 2724c.

¹⁴³ Bk. Hirth, *Nachworte*, (Radloff, *Alttürkische Inschriften*, 1899,) 36; Schlegel, *Die Chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Karabalgasun*, 1896, 8.

¹⁴⁴ Bu hususta, en iyi izahat Müller'in makalesindedir (Hirth *Festschrift*, s. 311.)

¹⁴⁵ Müller, bunu Buga sığır kelimesile birleştiriyor aynı makale: s. 312. Henning, Toharcadaki *Yabuttikari* ile birleştirmektedir. *Argi and the "Tokharian"*, BSOS, 1938, s. 557.

¹⁴⁶ Müller, bu boyun ismini Abur-Çik olarak transkripsiyon yapmak istiyor. Bk. Aynı esr., s. 312, zu 5.

¹⁴⁷ Müller, Quasar veya Xasâr'la birleştiriyor: s. 312, zu 6. Hazar devletile birleştirmek fazla cesaretli olacaktır. Bu sebeple Müller'in ihtiyatı yerindedir.

8. Yeuk-mat-kot

iak-but-kat (yamukar?)¹⁴⁸

9. Hai-se-mat

he-ya-but (Eyamur?)

Oturdukları yerler :

Bunların ikamet ettikleri yerleri bulmak oldukça müşküldür. Cüveyni ve Reşüdidin Uygur oymaklarının Orhun kenarında oturduklarını ve bu nehrin de Karakurum denen dağdan çıktığını, sonradan Oktay Han'ın sarayının burada bulunduğunu kaydetmektedirler. Bu dağlardan otuz nehir çıkarmış ve her nehrin kenarında da bir oymak oturmuş. Orhon kenarında oturan Uygurlar iki oymağa ayrılıyorlarmış. Orhon'da eski bir şehrin harabeleri varmış ve bu şehrin adı da Ordu balıkmış. Reşidüddin'in kaydına göre Bukratu Buzluk ile Uskunluk Tangrin dağ silsilelerinin arasında Karakurum varmış. Bunların aralarında da iki ırmaklar havzası bulunuyormuş: Birisi Dokuz ırmak bölgesi ki, burada Dokuz boylar otururlarmış. Diğer on ırmak boyu, burada da On Uygur'lar otururlarmış. Bundan sonra boyları saymaktadırlar. Bunların her birinin ayrı ayrı birleştirilmesi oldukça önemli fakat aynı zamanda şaşırtıcı ve güç bir iştir. Bu sebeple bunlar hakkındaki fikirlerimizi istikbale tehir ediyoruz.

Âsil kabileler :

Uygur devletinin kuruluşunda Bayırku, Bugu gibi oymakların oynadıkları rol büyüktür. Esasen bunlar Uygur devletinin kuruluşundan sonra da daima imtiyazlarını muhafaza etmiş ve Uygur devletinin hanedanile kız alıp vermişler. Uygur Kagani'nın Pu-ku Huai-ên'in kızı ile evlenmesi bunun iyi bir delilidir. Moço Kapagan zamanında ise Uygur boylarile birlikte diğer oymakların Bayırku hâkimiyetinde bulundukları ileri sürülebilir. Tam mânasile bir hâkimiyet mevzubahis olmasa dahi zımnem bir kabileyi imtiyazlı tanıdıkları muhakkaktır. 605 den sonra da bu Töles boyları Sir Tarduşlara zımnem tabi olmuşlardı. Mao-tun devletinde görülen bu imtiyazlı kabileler Uygur devletinde de vardı. Ch'i-pi'ler de bu meyanda sayılabilir. Sui-shu'nun Töles bahsi M. s. 600 sıralarında Tula nehrinin kuzeyindeki Töles boylarının Pu-ku, T'ung-lo, Pa-yeh-ku ve Uygurlar olduğunu kaydediyor. Bunlar

¹⁴⁸ Henning, Toharcadaki *Yabüttikari* ile birleştiriyor: Argi and Tokharianhas, BSOS, 1938, s. 557; Müller *Tagmur-qar* yapar: aynı makale, s. 311, zu 8.

büyük oymaklardır. Hun, Szu-chieh, Hu-hsieh'lerin ise aile olduğunu söylüyor. Sonradan T'ang vakayinâmeleri, bunları da oymak olarak göstermişti. Aynı bahiste, Ch'i-pi'ler Hami'nin batısında ve Yarkend'in kuzeyinde boylar arasında sayılmaktadır ¹⁴⁹. Bu boyların yerlerini Sekel'ler hakkındaki bir makalemizde birbirilerine nisbet suretile göstermek istemiştik ¹⁵⁰. Bu meselenin fevkalâde karanlık ve önemli olması hasebile kat'i bir fikir ileri sürmek bizim için çok tehlikeli görülmektedir. Bu sebeple her etüdümüzde birbirini tamamlıyan yeni bir fikir vermekle iktifa edeceğiz. Bu boyların yerleri hakkındaki fikirlerimizi Uygurların menşe efsanesini incelerken ileri sürdük ¹⁵¹. Uygurlar ve onların akrabaları olan bu boyların Şine Usu yazıtına göre Selenga boylarında olmaları gerekmektedir ¹⁵².

N E T İ C E

(Oymaklar federasyonu ve Uygur devleti)

İslâmdan önceki Türk tarihinin gösterdiği hususiyetler, kendimize yeni bir çalışma sistemi bulma ihtiyacını kuvvetle hissettirmektedir. Orta-Asya tarihinde büyük devletlerin sık sık kurulup dağılması ve Orta-Asya'dan gelen göçler neticesinde anî olarak büyük devletlerin meydana gelmesi, herhangi bir tesadüf eseri olmasa gerektir. Hususile bu devletlerin hepsinin birbirine benzeyen özellikler göstermesi, Orta-Asya Türk kitlelerinin bazı içtimaî prensiplere sahip olduklarını bize ima eder. Bu içtimaî prensiplerin başında organizasyon dinamizmi gelir. Bu olayları müşahede eden sayın profesörüm W. Eberhard, 1943—44 senesinde Hıtay devletinin teşekkülünün tetkikini bana vazife olarak verdiler. Bu suretle bazı sosyal prensiplerin ve bünye hususiyetlerinin ortaya çıkacaklarına işaret ettiler. Mesut bir hâdisedir ki, Uygur devletinin teşekkülü üzerinde yaptığımız tetkiklerde elde ettiğimiz sonuçlarla, dört sene evvel başka bir devletin kuruluşu üzerinde müşahede edebildiğimiz prensipler arasında benzerliklere rastlayabildik. Bu sebeple derinlemesine ve

¹⁴⁹ Wên-hsien-t'ung-k'ao, 2698a.

¹⁵⁰ B. Ögel, Sekellerin ataları hakkında, Belleten. IX (1945), 469 vd.

¹⁵¹ Uygurların menşe efsanesi, D. T. C. F. Dergisi, 1948, 17-26

¹⁵² Ramstedt, Zwei uigurische Runeninschriften, 12 (XXX, 3) No. (2); keza not 2, -1-6, 3, 1-2, s. 44.

mukayeseli metoda bağlı kalmadan İslâm'dan önceki Türk tarihini ilmî olarak incelemenin imkânsızlığına bir daha inandık.

Bilindiği üzere, İslâm'dan önceki Türk tarihinin esas konusunu göçebe ve yerleşik olmayan Türk kitleleri teşkil eder. Burada bir noktayı bilhassa belirtmek istiyoruz. Göçebelik, bilhassa Orta-Asya Atlı nomad denen Türk kitlelerinin göçebeligi, iptidâilikle damgalanmamalıdır. *Orta-Asya atlı nomadları kültür ve sosyal seviye bakımından iptidai olduklarından dolayı göçebe kalmış değildirler. Bilâkis burada bir tercih mevzubahistir. Muhit icabı, göçebe yaşamağa mecburdurlar. Daha doğrusu göçebelik bir sosyal seviye değil; bir vasıta dır. Etraflarındaki yerleşik halklarla mütemadi münasebetlerde ve yer değiştirmede inanılmıyacak derecede yüksek bir sürate sahip olan bu halklar, sosyal seviye bakımından şehirlerden aşağı olmadıkları gibi, organizatör olarak onlara nazaran daha üstün meziyetler gösteriyorlardı. Başlangıçta göçebelere müteşekkil bir devlet olan Uygurların Maniheizmi süratle benimsemeleri ve 840 göçünden sonrada¹⁵³ anî bir yerleşme ve şehirlileşme ile muazzam bir edebiyat ve san'atın yaratıcısı olarak karşımıza çıkmaları, bir tesadüf eseri sayılmamalıdır. Bu, içtimâî şuurun sahip olduğu temerit'e'nin bir şahididir. Aksi takdirde Osmanlı devletini kuran bir Kayı kabilesi, kendi göçebe seviyesile devrin en yüksek medeniyet ve içtimâî prensiplerine sahip Bizans tebaasını nasıl tanzim ve memnun edebilirdi?*

Bir devletin teşekkülünü incelerken zaman ve zeminle birlikte birçok şartları da gözönünde tutmak lâzımdır. İspanya'da Got devletinin kuruluşu ile bir Mukaddes Roma - Germen hegemonyasının meydana gelişi veya Rus devletinin tekevvünü arasında büyük farklar mevcuttur. İslâm tarihinde Fatimî devleti ile yeni ve kuvvetli bir ırkın Anadolu'yu istilâsile meydana getirdiği Anadolu Selçuk devletinin sosyal bünye ve dinamizmi birbirinden tamamiyle farklıdır. Orta-Asya Türk devletlerinin kuruluş âmilleri ve teşekkül tarzları birbirlerine müşabih hususiyetler göstermektedirler. Daha sonra Çin'de, Hint'de ve İslâm âleminde kurulan ve dağılan Chou, Yüeci v.s. gibi devletlerde de benzer hususiyetleri müşahade edebiliyoruz. Çünkü bu devletler Türk veya akrabaü zümreler tarafından kurulmuştu.

¹⁵³ Bu tarihte Uygur devleti Kırgızlar tarafından yıkılmış ve Uygur kitleleri Beşbalıkla Kansu'ye göç etmişlerdi.

“Uygur devletinin teşekkülü” denince bizim bu teşekkülden anladığımız şudur: Dokuz oymaktan biri olan Yağlakar oymağının etrafında diğer sekiz oymak ve akraba Töles oymaklarının siyasî bir vahdet teşkil etmek üzere toplanmasıdır. “Bu siyasî vahdet ne tarzda teşekkül etmişti?” sualine cevap vermek lâzımdır. Uygur devletinin resmen teşekkülü 744 tarihindedir. Fakat bu seneye takaddüm eden senelerde vukubulan hadiseleri tetkikle yukarıdaki suale cevap vermek imkânsızdır. Bu teşekkülü izah edebilmek için “Uygur devleti 744 de nasıl kuruldu?” sualine değil; “Uygur devletini kuran boyların sosyal hususiyetleri ve siyasî tarihleri nasıldı?” sualine cevap bulmak lâzımdır. Uygur Oymağı diye tek bir oymağa rastlıyamıyoruz. Uygur kelimesi daha ziyade oymaklar birliğini ifade eden bir kelimedir. Bu oymaklar, biri asil olmak üzere dokuz tane idi. Göktürk yazıtları Uygur Eltebir’inden bahsetmektedirler. Bu Eltebir, muayyen ve bilinen bir oymağın değil, Uygur adlı oymaklar birliğinin reisidir. Biz bu kaydı, Çin kaynaklarının Hui-ho Sih-li-fa’sı ile aynı mahiyette görüyoruz. 744 e kadar Uygur siyasî birliği iki ve hattâ üç defa teşkilâtlanmıştı. Bu safhalar, eserimizde kısım kısım incelenmiştir.

Büyük Hun devleti zamanında olduğu gibi, Toba devrinde de doğu ve batı hudutlarıyla birlikte Orta-Asya, Töles boylarıyla dolu idi. Orhon ve Selenga arasındaki boylar da Töleslerden sayılıyordu. Akraba sayılan bu boyların, bu kadar dağınık bulunması ne ile izah edilebilir? Kansu’daki Ch’i-pi’ler ve Selenga’daki Uygurlar Töles grubundandırılar ve akrabadırlar. Bu problemin halli için, Töles boylarının menşee ve dağılıklarını derin olarak gözden geçirdik ¹⁵⁴.

Hun-yü, Ch’ü-she, Ting-ling, Ko-k’un (Kırgız) ve Hsin-li ¹⁵⁵ gibi ekserisinin bugün hangi boylara tekabül ettiğini bilmediğimiz oymaklar hakkında şimdiye kadar ileri sürülmüş birçok fikirlerinin tenkidi yapılmış, Çin kaynaklarının müsaadesi nisbetinde bazı neticelere varılmıştır. Bu suretle meselâ Hun-yü oymağının yeri Selenga havzasında olduğu ve bu havzanın biraz doğuya yayıldığı tesbit edilmiştir. Ch’ü-she meselesinde Kuça nazariyesi reddedilmiş, bu günkü Altay’la Tanu-Ola arasında bulunmaları kanaatine varılmıştır. Kok’un yani Kırgızlar hakkındaki bilgilerimizin teferruatı

¹⁵⁴ Belleten, 48, s. 801.

¹⁵⁵ Belleten, 48, s. 795.

gözden geçirilmiş ve Kırgızlar'la Tin-ling'lerin münasebeti üzerinde durularak, De Groot'un nazariyesi reddedilmiştir¹⁵⁶. Li Ling'in takip ettiği sefer yoluna göre Kırgız'lar, Kem ırmağı kenarına yerleştirilmiştir. Ting-ling'ler de onların batısına konmuştur. Şimdiye kadar kronolojik bir sıra takip etmeyen bilginler, bu boyların sonraki yerlerle ilk yerlerini birbirine karıştırmışlar ve onları daima İli boylarında göstermişlerdir. M. ö. 49 dan itibaren göç ettikleri tespit edilmiş, bu tarihten evvel ve sonra olmak üzere iki yerleri bulunduğu kabul ve ispat edilmiştir. Ting-ling'ler de Hangai kuzeyile Kosogöl arasındaki Selenga havzasında oturuyorlardı. Sonradan Kao-ch'e oymakları arasında ismi geçen Ho-chieh oymağı da bütün teferruat ile incelenerek, De Groot'un Uygur nazariyesi reddedilmiş, bunun yerine —gur'la niheyetlenen Ugor grubuna mensup boylarla aynı olması ihtimali bazı delillerle ileri sürülmüştür. Bu bahsin ikinci kısmında M. ö. 49 dan sonraki tarihleri gözden geçirilmiş, Ting-ling'ler Balkan gölünün kuzeylerine yerleştirilmişlerdir. Bundan başka Altay ve Çin hududundaki Ting-ling'ler de kaynakların müsaadesi nisbetinde tetkik edilmiştir¹⁵⁷.

Pei-shih ve Wei-shu, Kao-ch'e'ların Ting'ling'lerle aynı nesilden olduğunu söyler¹⁵⁸. Kuzey bölgelerde bulunurken adlarının Töles olduğunu da kaydederler. Hakikaten Orta ve Batı-Asya'daki bütün eski Türk boyları Töles adile adlandırılırlardı. Burada Türk tarihi bakımından çok önemli bir noktaya dokunmak istiyoruz. Ting-ling ve Kao-ch'e'ların atalarının Orhon ve Selenga kenarlarında oturmalarına rağmen, Hunlarla daima akraba, fakat ayrı bir boy oldukları Çin kaynaklarında ısrarla gösterilmektedir. Bu husus, kendine ait bahiste Çin belgelerile gösterilmiştir. Aynı mahiyette bir ayrılığa, Göktürklerle Uygurlar arasında da rastlıyoruz.

İlk Kao-ch'e'lar daima Turfan taraflarında görülmektedirler. Uygur devletinin kuruluş zamanlarında büyük bir rol oynayan Ch'i-pi oymağı bir müddet için Kao-ch'e'ların başına geçti. Bu oymak sonradan Toba hâkimiyetine girince başa gene (Kao-ch'e'ların) beş oymağından biri olan Hu-lü oymağı geçti. Bu oymağın bir zaman için Juan-juan'lar nezdinde Unagan Bogol yani kabilece

¹⁵⁶ Belleten, 48, s. 801-811.

¹⁵⁷ Belleten, 48, aynı yer.

¹⁵⁸ Belleten, 48, s. 182.

köle olması da çok muhtemeldir. Uygur adlı bir oymağa da rastlamaktayız. Yüan-ho şeklinde yazılan bu oymak¹⁵⁹, Kao-ch'e'ların ne beş aile oymağına ve ne de oniki boyuna bağlıdır. Tamamen müstakildir. Daha sonra, gene beş asil aileden olan Piao-ho'lar¹⁶⁰ Kao-ch'e oymaklarına reislik ettiler. Nihayet Fu-fu-lo¹⁶¹ oymağının reisliği kat'i bir siyasî birlik meydana getirebilmiştir. Bir devlet ve hatta İmparatorluk manzarası gösteren bu Kao-ch'e birliği, sonradan kuzey ve güney diye iki kısma ayrılarak, Hun ve Göktürk devletlerinin teşkilâtile müşabehet arzemiştir. Turfan ve civarına hâkim olan Kao-ch'e'lar Asya transit ticaretinin kontrolünü uzun müddet ellerinde tutmuşlardı¹⁶². Bu husus bir makalemizde deerin olarak incelenmiştir. Akhun devleti, Kao-ch'e hegemonyasına nüfuz ederek kendine doğru çekmiş, bu sayede Orta-Asya bir zaman için Akhun hâkimiyeti altına girmişti¹⁶³. Bazı Kao-ch'e boyları da Çin'e, yani Toba devletine, iltica etmiş ve Toba boylarının bir nevi Unagan Bogol'u olmuşlardı. Bu devletin hâkimiyet sembollerinden birisi komşu devletlere ok göndermektir.

Gerek Kao-ch'e ve gerekse Töles boyları arasında Uygur adına rastlıyabiliyoruz. *Bayırku, Pu-ku, Tongra, Uygur v.s. oymakları daima bir birlikte görünüyörlar. Bunlardan birisi zaman zaman kuvvetleniyor ve diğerlerine öncülük ediyordu. Göktürk kaganı Moço zamanında Bayırku'lar önde bulunuyorlardı.* Uygurlara ait Çin kaynakları, ilk "Uygurlar" tabiri altında Tölesleri kasdetmekte ve eski kaynaklardan Töles bahislerini aynen iktibas etmektedirler. Bu sebeple Göktürk devleti zamanında ve Ch'u-lo'nun saltanatı sırasında mevzubahs olan Uygur birliğini Oymaklar Federasyonu olarak adlandırıyoruz. Göktürkler zamanında, iki büyük Töles grubu vardı. Bunlardan birincisi Tarduş'lar; diğeri ise Ch'i-pi'lerdi. 605 ile 628 arasında Uygur, Ediz, Tongra, Pu-ku v.s. oymakları, az çok istiklâllerine sahip idiler. Bu oymaklar arasında federasyon halinde bir birliğin siyasî bakımdan mevcut olup olmadığını kat'i olarak bilmiyor isek de her oymağın kendi inisyativine sahip olduğunu kuvvetle kabul edebiliriz. Çünkü "siyasî" bağların rolleri pek belli değilse de; örfi bağların mevcud-

¹⁵⁹ Belleten, 48, s. 808.

¹⁶⁰ Aynı eser, s. 823.

¹⁶¹ Aynieser. s. 824.

¹⁶² Aynı eser, s. 827.

¹⁶³ Aynı eser, s. 828.

yeti muhakkaktır. Chiu T'ang-shu'ya göre beş büyük Töles boyu Hui-ho adile adlandırılıyorlardı. Her birinin reisi Hsi-chin'dir. Yani Uygurların diğerlerine nazaran zahiri avantajları yoktur. Bu durumda boyların genel isminin Uygur olması nasıl mümkün olabilmisti. Bu Uygurlaşma ismen mi yoksa siyaset ve kuvvet bakımından mı meydana gelmişti? Esasen 744 den sonra da mevzubahis Töles boyları Uygur devletinin toprağında yaşamalarına rağmen hâkimiyet altına girmiş değillerdi. Hükümdar ailesile kız alıp verdiklerine bakılırsa bunların asil oymaklar oldukları açık olarak görülür. Her ne olursa olsun bu suretle Uygur Oymaklar federasyonunun birinci teşkilâtlanması meydana gelmişti.

Uygurlar, Göktürklerle karşı 627—649 yılları arasında elde ettikleri zaferden sonra bir derece terfi etmeğe nail oldular. Reisleri Huo Sih-li-fa ünvanını aldı. Uygur devletinin hakikî kurucusu P'u-sa'dır Uygur devletinin hür ve müstakil olarak teşkilâtlanması ve kuvvetini bulması ancak bu reis zamanında mümkün olmuştu. Tarduş'lara nisbî bir şekilde bağlı idiler. Tarduşların yıkılmasından sonraki durumları fecidir. Çünkü bundan sonra Çin hâkimiyeti başlamıştır. Çinliler Uygurlara zahiri olarak müstakil görünen bir idare bahşetmişlerse de hakikatte onları istedikleri gibi tam bir hâkimiyet altında idare etmişlerdi. Çinliler tarafından gönderilen T'u-mi-tu adlı bir reis devletini bir Çin kuklası haline sokmuştu. Esasen bu zamanda Çin'de kudret ve kuvvetinin en yüksek seviyesine çıkmış ve bu sırada iktidarda bulunan T'ang sülâlesi hemen hemen bütün Asya'yı hâkimiyeti altına almıştı. Daha sonra Uygur reisi Po-jun da Ch'i-pi Ho-li ile birlikte Çin menfaati için Göktürklerle çarpışmıştı. Bu devreden sonra Uygurlar, Çin'e sık sık isyan etmek suretile kafa tutmağa başlarlar. Bunlar, yeniden kuvvetlenme ve teşkilâtlanmanın yeni emareleridir. Bu devreye de Uygur oymaklarının ikinci teşkilâtlanma devri diyoruz. Bu zamanın en mühim şahsiyeti Pi-su-t'u'dur.

Devletin resmen kuruluşu 744 de olmuştur. Yabgu Chieh-li Tu-fa, Dokuz boy ve Karluklarla Basmılları birleştirerek Uygur devletinin kuruluşunu resmen ilân etti.

DEVELİ ÂBİDELERİ

TAHSİN ÖZGÜÇ ve MAHMUT AKOK

I

1947 yılının Kasım ayında Develi ve çevresinde yaptığımız tetkik ve kazılardan bahsederken, Develi'deki Türk anıtları üstünde durmuş ve bunları ileride, ayrıca, neşredebileceğimizi yazmıştık¹. Develi kaza merkezine (eski Everek) hakim dağın zirvesini taçlandıran kalenin aşağı - şehrini temsil eden asıl Develi, bugünkü kaza merkezinin bir mahallesi halindedir². Tabiatın müstahkem bir yere kurulmuş olan Develi kasabası, çok defa, Kayseri - Niğde yolu üzerindeki Develi - Karahisar³ ile karıştırılmıştır⁴. Bugün Develi'de Anadolu'daki Selçuklu âbidelerinin güzel ve mühim örnekleri muhafaza edilmiş olmasına rağmen, henüz, bunların hiçbirisi esaslı bir şekilde neşredilmemiştir. İşte biz bu makalede, 1954 yılının Ekim ayında Develi âbideleri üstünde yaptığımız tetkiklerin neticelerini takdim edeceğiz. Bu suretle, Anadolu'da henüz işlenmiyen Selçuklu âbidelerini tanıtmak konusundaki çalışmalarımızın üçüncüsünü meydana getirmiş bulunuyoruz. Burada neşrettiğimiz dört kitabeyi Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü, Arşiv Şefi sayın M. ZEKİ ORAL fotoğraftan okumuş ve metinleri bu maksat için kopye etmiştir. Arkadaşımızın bu kıymetli yardımına teşekkür ederiz.

Kasabanın batısında sarp, zaptı çok güç bir kaya kitlesinin üstüne oturtulan kalenin plânını, yerinde korunan son izlerine göre, tamamladık (Plân 1; Res. 1). Bugün kale, fazlasiyle, harap durumda olduğundan yalnız ayakda durabilen parçalara dayanarak tam ölçülü bir plân elde etmek ve yapı karakteri hakkında kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Kale, esas itibariyle, üç kısımdan iba-

¹ *Belleken* 45, s. 261-262.

² R. Kiepert hartası, C IV. *Kaisarije*.

³ A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie I*, s. 100.

⁴ Bunun için bk. Develi maddesi: *İslâm Ansiklopedisi*, s. 283.

rettir: asıl kale sahasının kuzey - doğu ucunu teşkil eden birinci kısmın etrafı yarım - yuvarlak burçlarla çevrilmiştir (Res. 2). Burası kalenin en hâkim yeri, sitadelidir. Aşağı - yukarı 900 m² lik bir sahayı ihtiva eden bu kısımda parça halindeki etraf ve müdafaa duvarlarından başka, bir kenarda da daire plânlı, horasan harçlı sarnıcın temeli görülmektedir (Res. 3). Sur ve burçların üst kısmı, tamamen tahrip edilmiştir. Yuvarlak burçların temelleri harçsız taş duvarlar halinde ise de (Res. 2), yukarı kısımları kireç harçlı, dış yüzleri de bol kireç - harç sıvalıdır. Esasen, iç - kalenin bu kısmı son zamanlara kadar kullanıldığından, şeklini değiştirmiştir. İçinde başka bir yapı kalıntısına raslanmamıştır. İç - kaleye nazaran, güneye doğru genişliyen ikinci kısmın etrafında harçsız, iri taşlarla örülmüş basit sur duvarlariyle (Res. 4), dört köşe plânlı burç izleri vardır. Bu sahanın bazı kısımlarında mesken bakiyelerine ait duvar parçaları da görülmektedir. Güney ve batıya doğru genişliyen ve iskâna müsait bir sahayı ihtiva eden üçüncü kısımda pek az kale bakiyeleri görülebilmekte ve hattâ *Kale kapısı* denilen yerde hiçbir iz kalmamıştır. Arazinin topoğrafyasına göre, kale kapısının burada bulunacağı gayet tabiidir. Kitabe yoktur. Kalenin eteğindeki Develi kasabasında, oldukça, iyi muhafaza edilmiş durumda kalan âbideler, çok tamir gören bu kalenin Osmanlılardan önce ve bilhassa, Selçuklu devrinde mühim bir askerî merkez olduğunu tahmin ettirmektedir. Bugünkü Develi kasabasının yapı malzemesini temin eden bu kale tetkik ettiğimiz günlerde dahi meçhul bir istikbale doğru yönelmiş ve tamamen yok olmağa mahkûm bir hale girmişti.

II

Ulu Cami veya Sivasî Hatun Camii:

Develi'de bir Ulu-cami, bir medrese harabesi ve üç türbe vardır. Ulu-cami kare plân üzerine inşa edilmiş metin bir âbidedir (Plân 2; Res. 5). İçi mihrap istikametinde, dört sıra halinde tertiplenmiş taş ayaklarla, birbirine muvazi beş tulanî sahına (nef'e) bölünmüştür (Res. 6-7). Mihrap duvarına amut veya muvazi olan her sırada dört ayak vardır; bununla 16 tane kâgir direğin mevcudiyetini ifade etmiş oluyoruz. Kalınlıkları birbirinin aynı olan bu ayaklar, muntazam sıralar halindedir. Merkezî sahindaki mihrabın üstü kubbe ile örtülüdür. Kapıyı takip eden ilk direklerden sonraki mahallin

üstü de, fener kubbesi şeklinde, dört köşeli olarak yapılmıştır ⁵. Mihrap duvarı boyunca ve kubbenin iki tarafına yanlamasına yapılmış iki tonoz görüldüğü gibi, mihraba amut gelen sahinlerin üstleri de yine uzun ve sivri tonozlarla örtülmüştür. Bunlar, orta ayaklarla duvarlar arasına yapılmış olan takviye kemerleriyle parçalı bir hale konulmak suretiyle, camiin tavanında mütevazın bir siklet tanzimini mümkün kılmış, ayrıca güzelliği de temin etmiştir. Camiin kare plânını cümle kapısı, mihrap duvarı dışındaki mihrap arkası ile, güney - doğu köşesinde dayanak (*contrefort*) mahiyetinde çıkıntı teşkil eden bazı duvar parçaları, bozmaktadır. Bina haricen çok sade bir yapı halindedir. Üstü, Ulu-camilerde olduğu gibi, *kara-dam* şeklinde toprakla örtülmüş, kenarlarına çörtlenler yerleştirilmiştir. Kapının sol tarafındaki minare çok muahhar bir ektir. Camiin içi sıvalıdır; sıva altında kalan kemer ve ayak taşlarının yonu taşıyle yapıldığını zannediyoruz. Cami mihrap tarafından dört, doğudan üç pencere ile aydınlanmaktadır. Zemini ahşap kaplamalıdır. Camiin sanat değerini artıran iki unsurdan birincisi cümle kapısı, ikincisi de, bilhassa, mihrabıdır. İyi işlenmiş andezit taşlariyle yapılmış olan cümle kapısı (Res. 8-9) iç-içe iki sivri kemerlidir. Alt kemerin dış kenar zıhı ve giriş kapısı basık kemerinin dış zıhı dışlıdır. Büyük kapı kemerinin üzengileri stlaktitli korniş şeklinde işlenmiştir. Bu kemerlerin iki yan duvarlarında sivri kemerli birer niş vardır. Kapının dış çerçevesi alınlığında ve üç parça mermer blok üzerinde iki satırlık bir kitabe ile, kapı kemerinin içinde ve giriş kapısının alınlığında dört satırlık ikinci bir kitabe daha mevcuttur.

Birinci Kitabe :

1 — انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر واقام الصلوة وآتى

الزكوة ولم يخش الا الله فعسى اولئك ان يكونوا من المهتدين ⁶

2 — امر بعماره هذا الجامع فى ايام دولة السلطان الاعظم مالك رقاب

الامم ⁷ غياث الدنيا والدين ابو الفتح كيخسرو بن قلج ارسلان

خلد الله ملكه

⁵ Kayseri Ulu - camiinin merkezî sahinündeki fener penceresinin sonradan açıldığı hk. A. Gabriel, yukarıda zikredilen eserinde s. 34, Res. 16.

⁶ Süre 9, âyet 18 (Z. Oral).

⁷ Burada iki kelime olduğu söylenmekte ise de, fotoğrafı silik olduğu için görülemedi (Z. Oral).

İkinci Kitabe :

- 1 — العبد الضعيف المحتاج الى رحمة ربه اللطيف
- 2 — نصر الله بن كوجرسلان* والجارية الضعيفه
- 3 — المحتاجه الى رحمة الله ورضوانه سواستى* بنت سعد*
- 4 — احسن الله توفيقها وجعل هذا الخير رفيقها في سنة ثمانين وستايه

Bu kitabeye göre Develi Ulu - camii veya Sivasî Hatun camii H. 680'de IV. Kılıç Arslan oğlu III. Keyhusrev zamanında bina olunmuştur.

Mihrap, orta aksden bir miktar doğuya doğru kaymış vaziyettedir. Bu suretle orta sahına bir de minber sıkıştırmak imkânı hasıl olmuştur. Mihrap da mahallî taş nevi olan andezitle oymalı bir şekilde inşa edilmiştir (Res. 10-11). Orta nişin kemer üzengilerindeki başlıklı mermer sütunlar zikzak silmeleriyle fevkalâde bir tesir yaratmaktadır. Niş içinde, ayrıca, küçük bir mihrap şekli de mevcuttur. Nişin üst başı stlaktit kubbelidir. Kemer koltuklariyle, alınlıkları nebatî motiflerle müzeyyendir. Mihrabın esas çerçevesi de kabartma halindeki hendesî, nebatî motifler ve yazılarla bezelidir. Niş duvarlarında mahallî yapı taşı içine gömülmüş, madalyonlar şeklinde, somaki taşından plâklar vardır. Mihrap nişi müstatil plânlıdır. Nişin kemer çerçevesi de kabartma yazılarla bezelidir. Sivri kemerin başı üstünde meharetle yapılmış oymalı, müzeyyen bir tuğ yer almıştır. Başlı başına bir sanat eseri olan bu mihrap yapısı Develi Ulu - camiini mümtaz bir yapı haline getirmiş bulunmaktadır⁸. Teferruata münhasır ayrılıklardan sarfı nazar, Selçukluların malûm Ulu - camileri tipine giren bu âbide Sivas⁹, Kayseri¹⁰ ve Niksar¹¹ gibi, büyük Selçuklu merkezlerindeki ünlü Ulu - camilerin yanında dahi mimarlık kıymetini muhafaza etmektedir.

⁸ Camiin fevkalâde bir işçilik gösteren minberi, Ankara Etnoğrafya Müzesine naklolunmuştur.

⁹ A. Gabriel II, s. 145 v.d.

¹⁰ A. Gabriel I, s. 32 v.d.

¹¹ A. Gabriel II, s. 121 v.d.

* Bu isimlerin okunuşları şüphelidir. Kitabe fotoğrafında iyi görünmüyor. Mamafiğ, Kâzım Özdoğan, kitabeyi neşretmemiş olmasına rağmen, fotoğrafımızda iyi görülmeyen yalnız bu isimleri "Göcer Aslan,, ve "Sivas-ı bin-tü Sait,, olarak okumuştur (K. Özdoğan, *Kayseri Tarihi I, Kayseri 1948*, s. 43).

Çok harap vaziyette bulunmasına rağmen, üslûbundan, kesme taşlarının tekniği ile inşâî bünyesinden, Selçuklu eseri olduğu kolayca anlaşılan medresenin tetkikini ikmal edemedik. 30-40 sene öncesine kadar kullanılmış olan ve Ulu - camiin yakınında bulunan bu küçük, fakat plânı hususiyet gösteren medreseyi ileride, ayrıca, neşredeceğiz.

III

Dev Ali türbesi :

Develi türbeleri müstakildir, yani, herhangi bir yapıya bağlanmamıştır. Kasabanın kuzey kısmına inşa edilmiş olan Dev Ali türbesinin her tarafı ikametgâhlarla çevrilmiştir. Bunun için türbenin sanduka odasına güneyindeki bir evden, lâhit odasına da kuzeyindeki ayrı bir binadan girilebilmektedir. Muntazam kesme taşlarla inşa edilmiş olan türbe sekiz köşeli bir kaideye sahip olup, üstündeki külâhı da yine sekiz satırlı bir ehram şeklindedir (Plân 3; Res. 12). Kare plânlı lâhit odasının üstü sivri bir tonozla örtülüdür. Zeminde, orta kısma yakın bir yerde, bir lâhit durmaktadır. Dört köşeli odanın her tarafı kesme taşla işlenmemiştir. Tonozun dört köşesinde, meyilli surette açılmış, küçük hava delikleri vardır. Ayrıca, üstündeki başka bir delik ile de sanduka odasından hava almaktadır. Sanduka odasının plânı sekiz köşelidir. Basit bir niş halinde yapılmış mihrabı güney cihetindedir. Bu kısmın duvarları, lâhit odasının aksine, tamamen kesme taşla örülmüştür. Kubbe de taş örgülüdür. Sekiz köşe duvarlardan kubbeye geçilirken, köşeler arasına yarım daire *trompe* kemerleri konulmuştur. Dört cihette, mazgal biçiminde, küçük pencereleri vardır. Bu odaya merdivenle çıkılan bir kapıdan girilir. Kapının dış kenarı çerçevesini teşkil eden taşın üzerinde kabartılmış bir yazı mevcutsa da, fazlasiyle hırpalanmış olduğundan, okunamaz bir hale gelmiştir. Yalnız üst başındaki sövede bir satırdan ibaret olan ifade okunabilmektedir. Dev Ali türbesi, iç ifadesi itibarıyla, sade bir yapı tarzı tesirini bırakmaktadır. Onda, bir taş yapı sanatında sadelik ve metanet mânalarının mezcedilmiş hali müşahade olunabilmektedir. Dış yüzü de metin bir bünyeye sahiptir; şakulî duvarlarıyla külâhı arasında sade bir kornişi vardır. Külâhın müşterek satır fasıllarında, bir nevi, korniş teşkil eden lâmbalı taşlar bulunur. Türbenin yalnız külâh sivrisi kopmuştur. Pencerelerinden bazıları bozulmuş, bakımsızlık yüzünden, külâhını otlar kaplamıştır. Türbe kitabesiz olmasına rağmen, inşâî bünyesi ve üslûbu onun tipik bir Selçuklu eseri olduğundan şüphe ettirtmez.

Seyyid-i Şerif türbesi :

Develi'nin bir kenarına, bugünkü ilk okulun hemen arkasına inşa edilen türbe, dört köşeli bir plâna sahiptir (Plân 4; Res. 13). Kuzey duvarındaki muhteşem kapısı kesme taşlarla bina edilmiştir. Bunun kenar çerçeveleri oyma olarak yapılan zarif ve hendesî girift kabartma süsleri ihtiva etmektedir (Res. 15). Bina, dahilen olduğu gibi, haricen de kesme taşla yapılmıştır. Duvarların üstünde sade bir şekilde hazırlanmış bir saçak kornişî vardır. Dört duvar üzerinde sivrice bir şekil arzeden ve yine kesme taşla yapılmış olan kubbe bulunur. Muayyen bir irtifada da hendesî motifli kubbe kuşağı yer almaktadır. Kubbenin üst sağ köşesinden başlamak üzere, kubbe alemine kadar yükselen 12 tane taş basamaklı merdiven, dikkata şayan bir mimarî hususiyet arz etmektedir (Res. 14). Kubbe ortasındaki küçük mermer alem, aynı zamanda, kubbe örtüsünün kilit taşını teşkil etmektedir. Kubbe kuşağının hemen altına, mazgal şeklinde, küçük ışık pencereleri açılmıştır. Türbenin içi kare plânlıdır. Kapının karşısındaki duvarda, zarif bir şekilde işlenmiş, küçük bir mihrap; iki karşılıklı duvarda da, bugün dolap gibi kullanılan, birer pencere vardır. Sivri kemerli pencerelerin alınlıkları dikkatli bir işçiliğin eseridir. Pencere üstlerinden itibaren, bir nevi müsellesî *trompe*'lar başlamaktadır. Salonun ortasında, kısmen ahşap, kısmen sıvalı bir yapı halinde görülen Rufâ'î şeyhi Seyyid-i Şerif'e ait alel-âde bir sanduka vardır. Bunun baş ucuna tesadüf eden kısımdaki kurs biçimli taşın üstünde şu kitabe okunmaktadır :

1 — الله

2 — هذا مشهد الشيخ

3 — اكبر الشيخ المحققين سيد الابدال

4 — سيد شريف الرفاعي

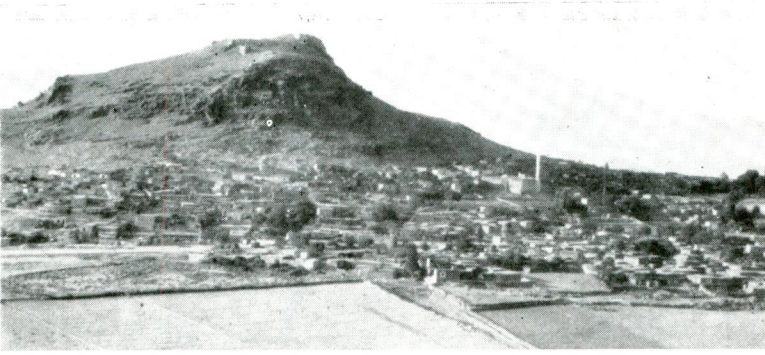
5 — نور الله ضريحه

Kapı alınlığındaki şu üç satırlık mermer kitabe,

1 — القبر دار كل الناس داخله و الموت كاس كل الناس شاربه

2 — عمر هذا المشهد الشيخ الزاهد سيد شريف نور الله قبره

T. Özgüç - M. Akok

Res. 1

Res. 2

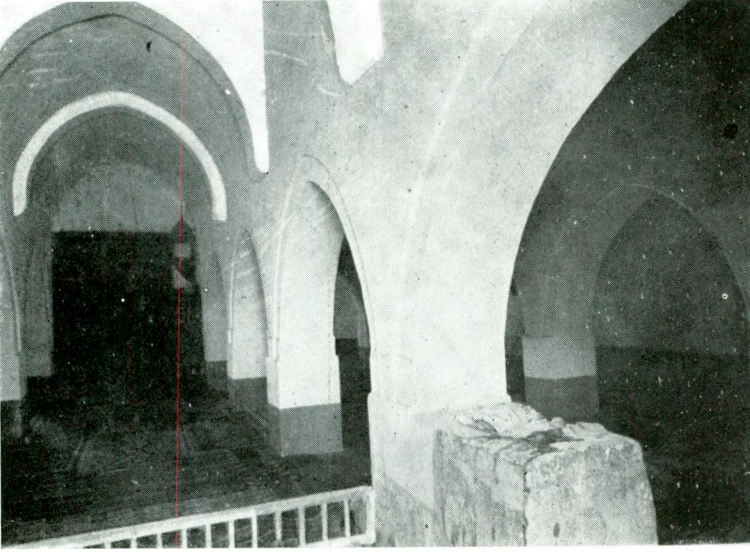
Res. 3

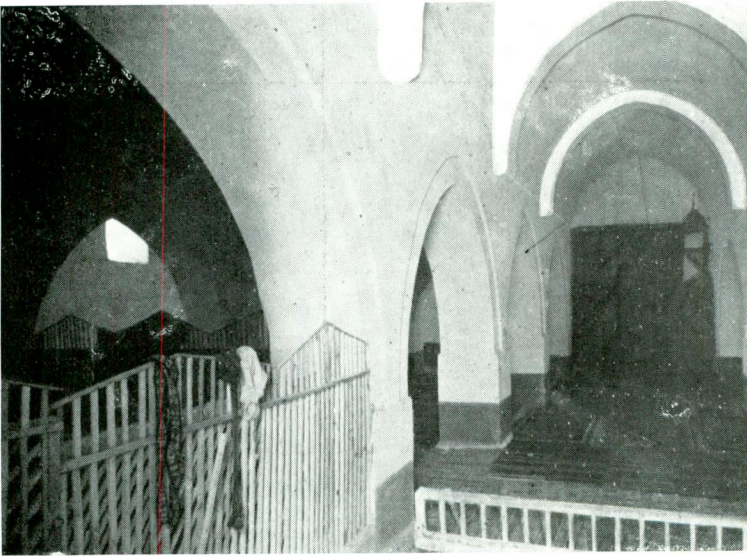
Res. 4

Res. 5

Res. 6

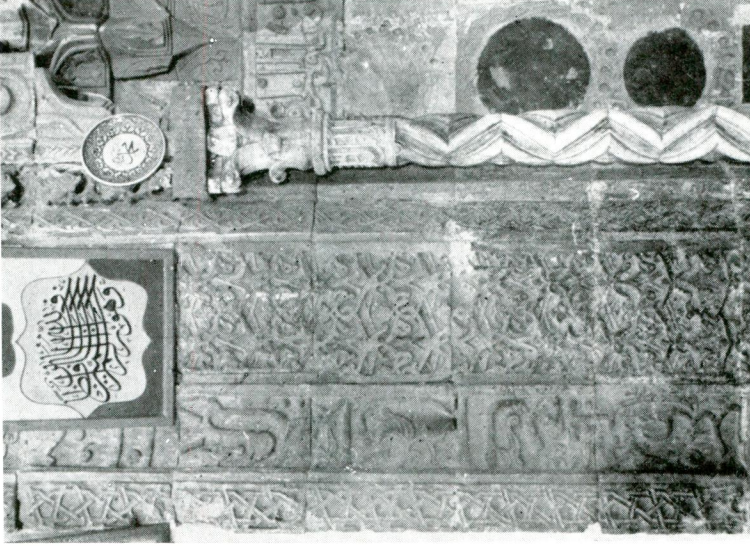
Res. 7

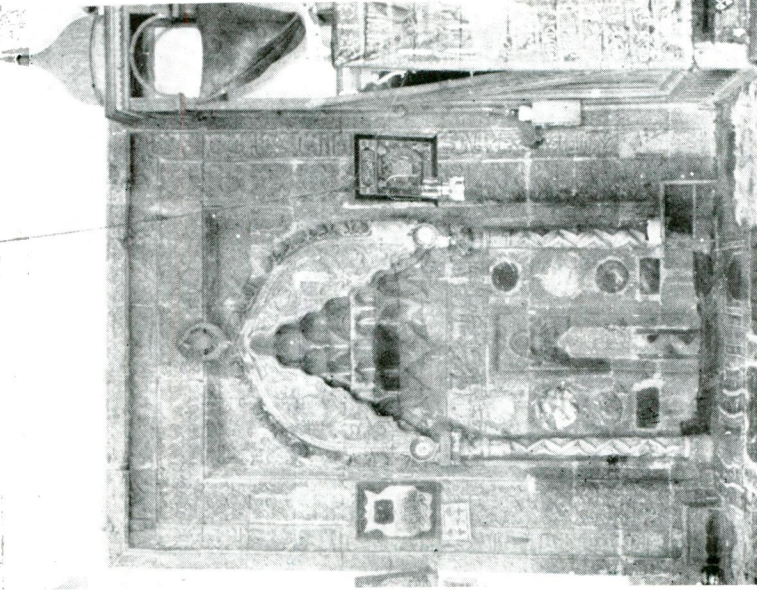
Res. 8

Res. 9

Res. 11

Res. 10

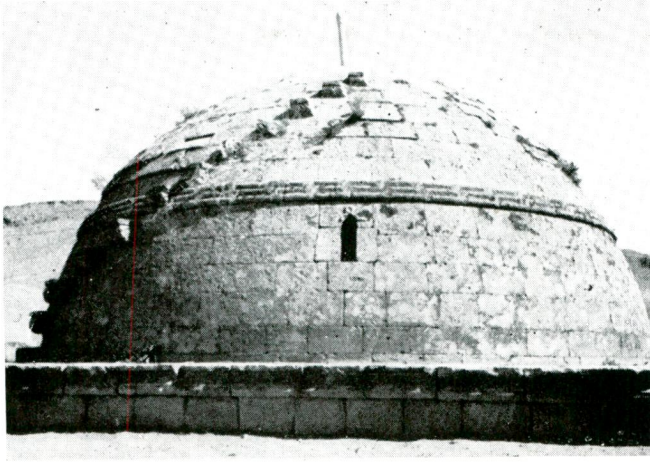
T. Özgüç - M. Akok

Res. 12

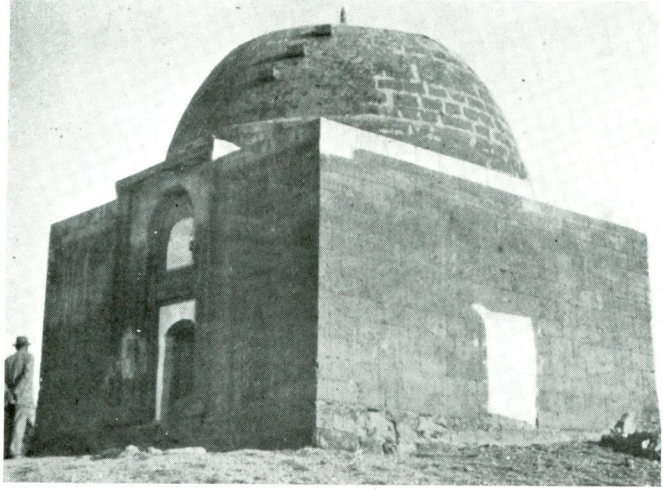
Res. 13

Res. 14

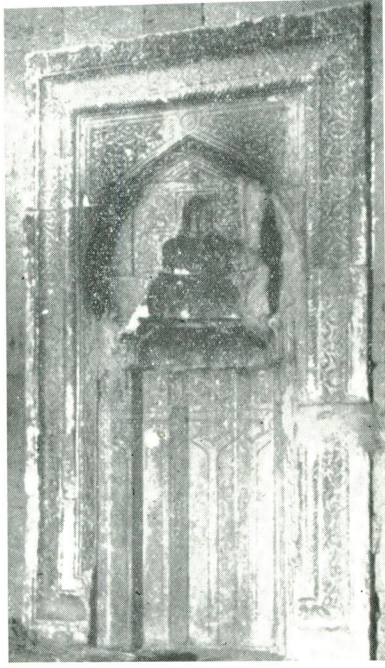
Res. 15

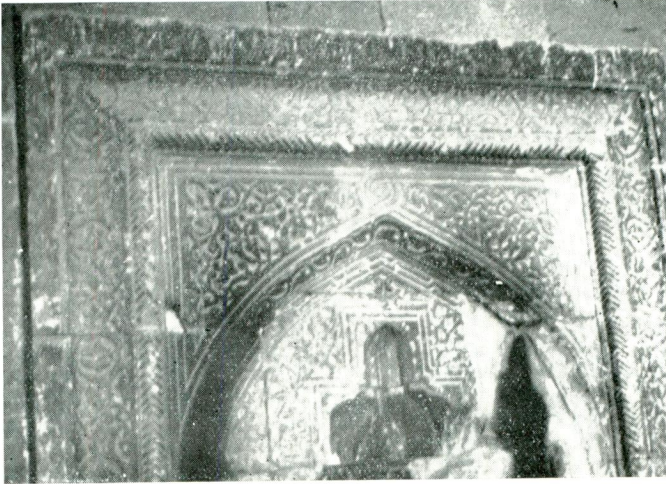
Res. 16

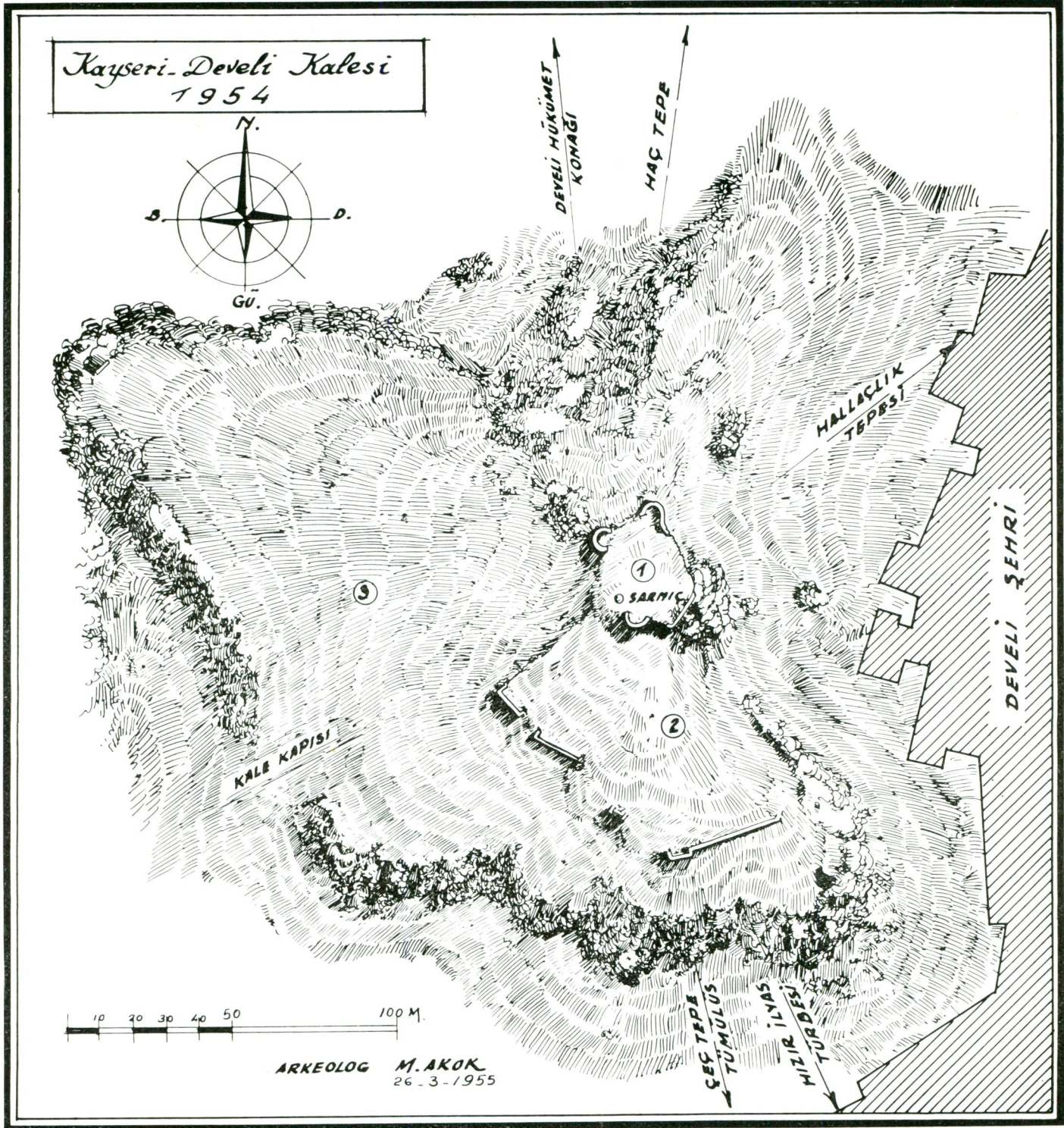
Res. 17

Res. 18

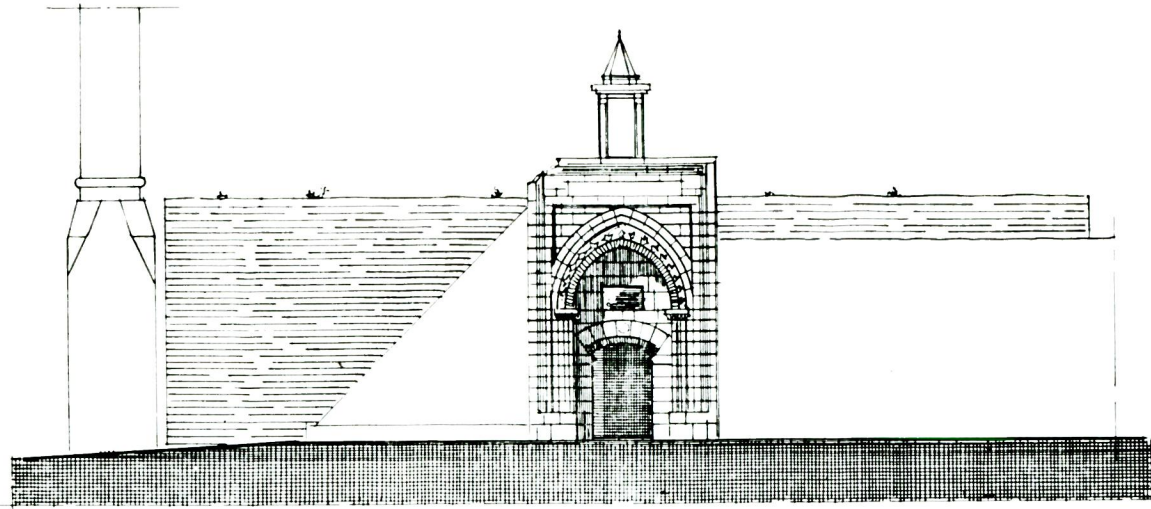

Res. 19

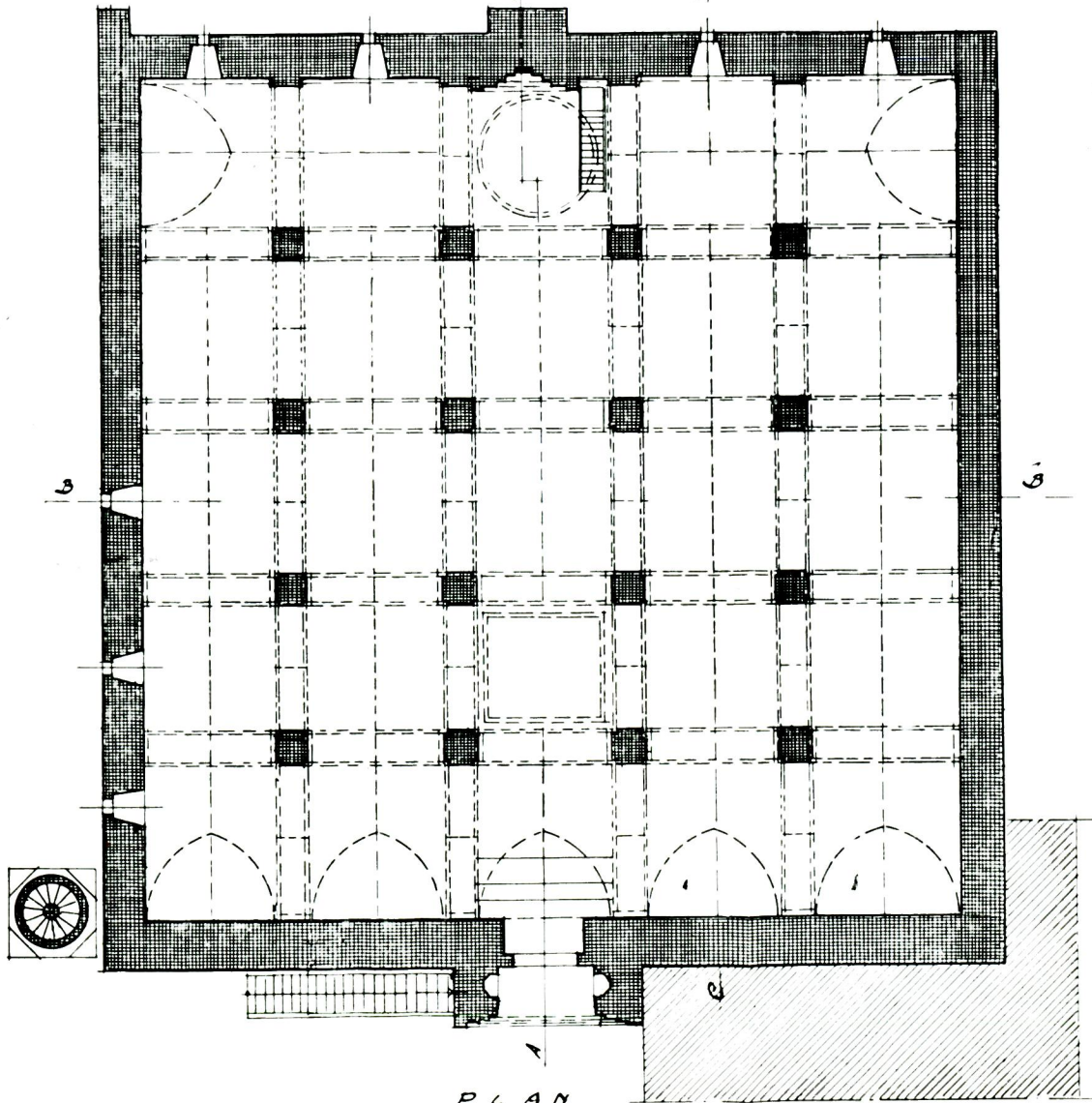

Plan 1

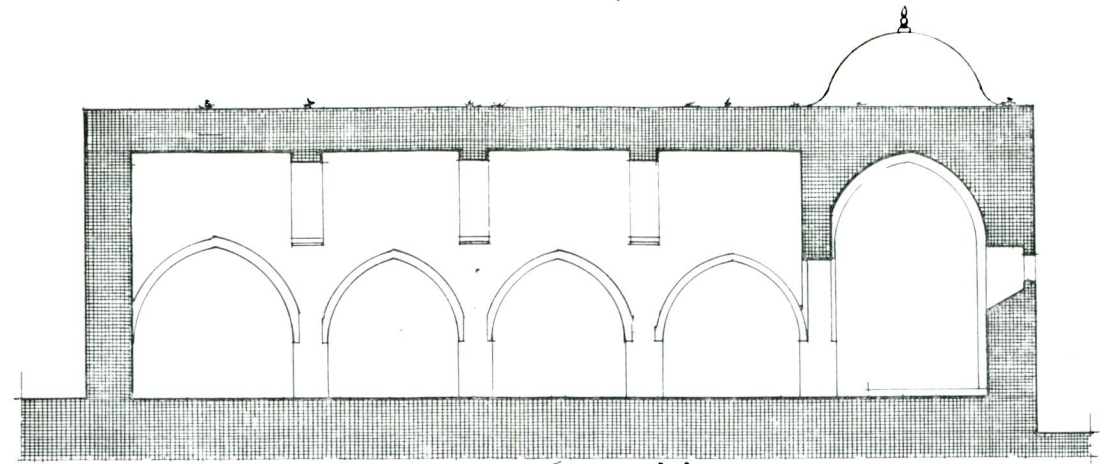
Kayseri - Develi Ulu Camii "Sivasi Hatun Camii"
Ölçü; 1: 100

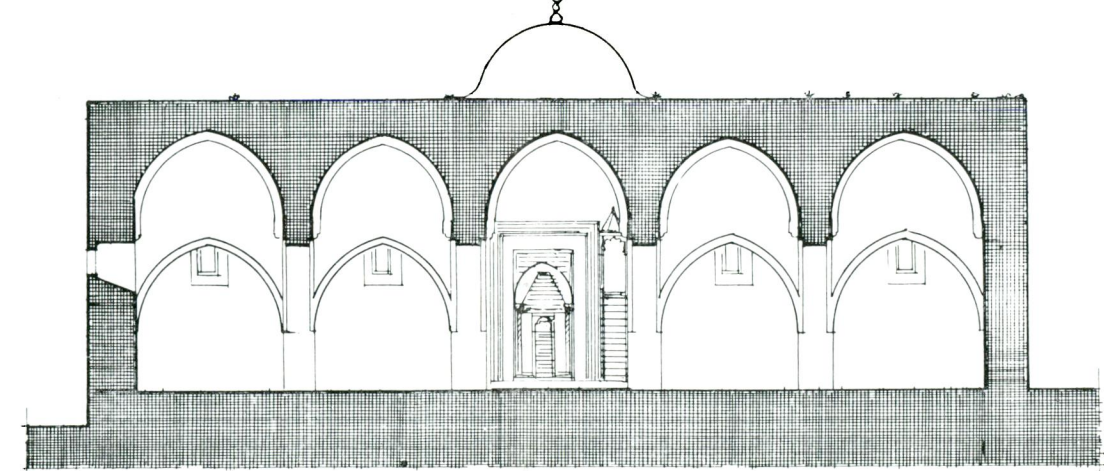
CEPHE

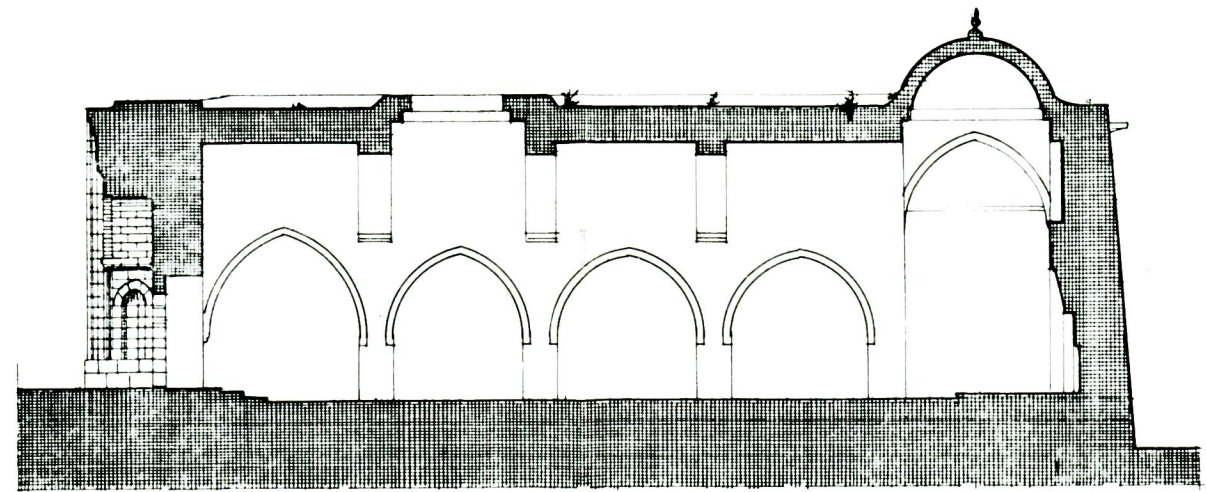
PLAN

C, C KESİTİ

B, B KESİTİ

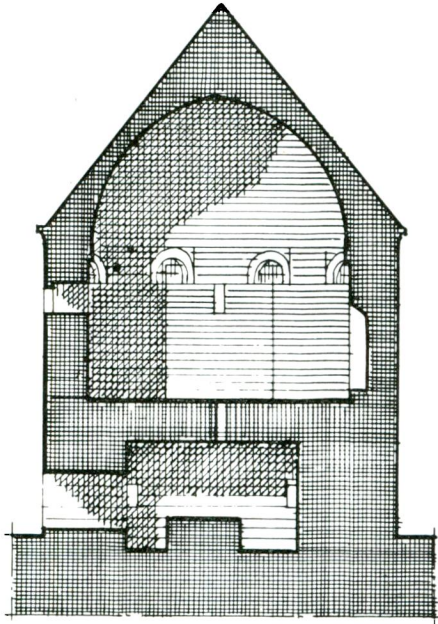

A, A KESİTİ

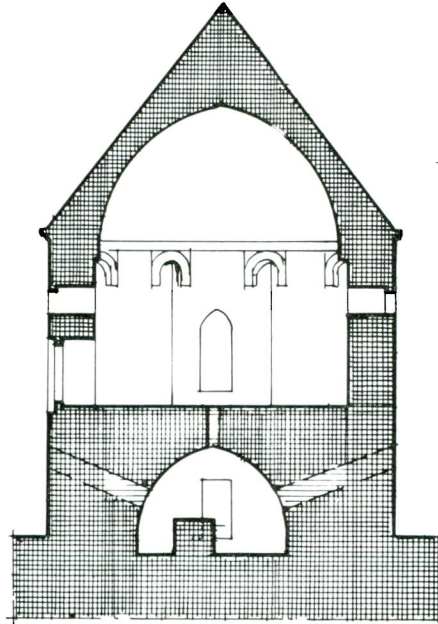
0 1 2 3 4 5 10 m 20 m 30 m 35 m

Arkeolog: M. Akok 1955

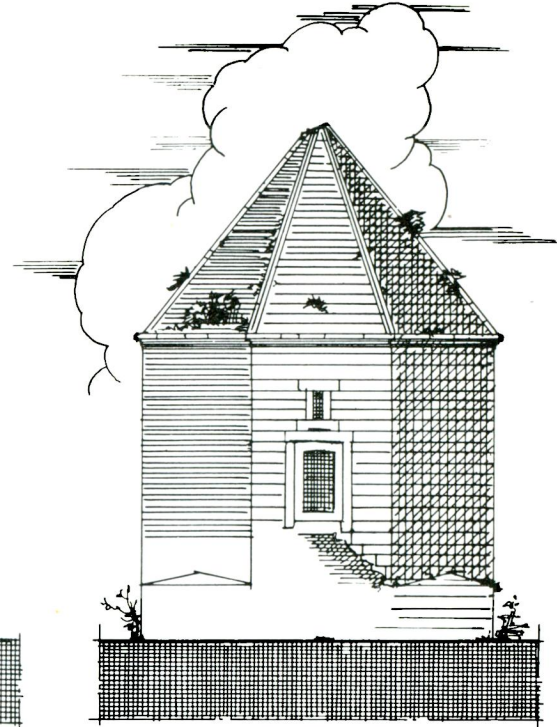
Kayseri - Develi Dev Ali Türbesi
ÖLÇÜ; 1:100

A.A KESİTİ

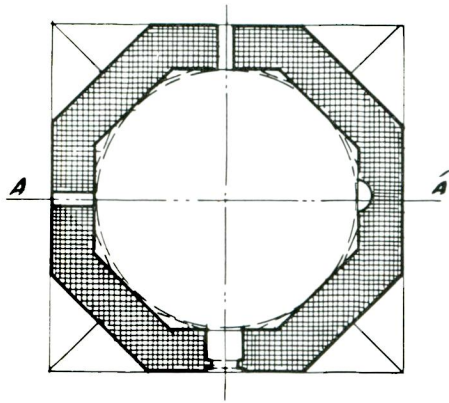
B.B KESİTİ

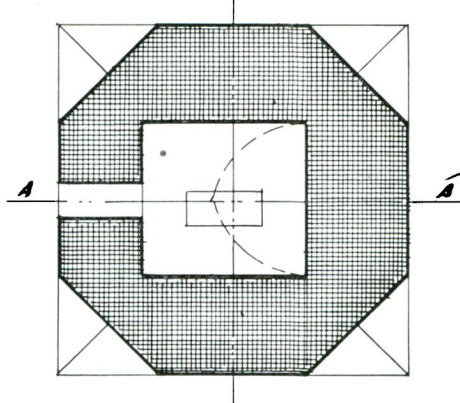
CEPHE
KISIMAN RESTORE

Arkeolog M. AKOK
22.3.1955 ANKARA

SANDUKA ODASI

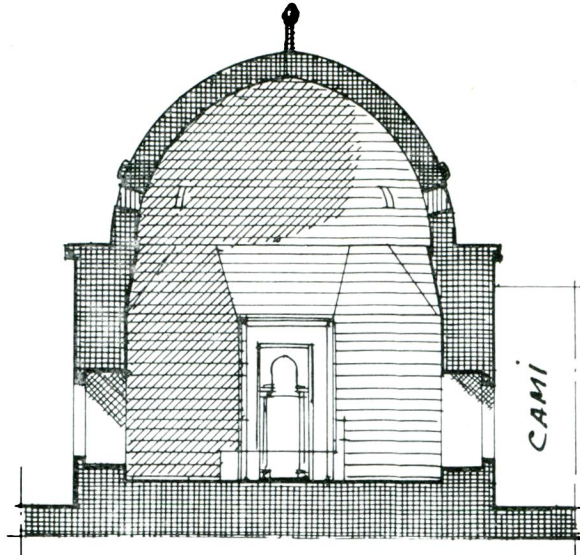

LAHİT ODASI

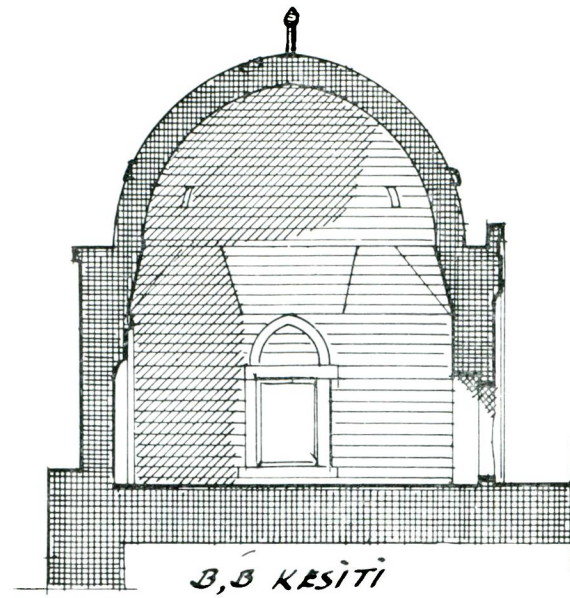
PLANLAR

Kayseri - Develi Seyidi Şerif Türbesi

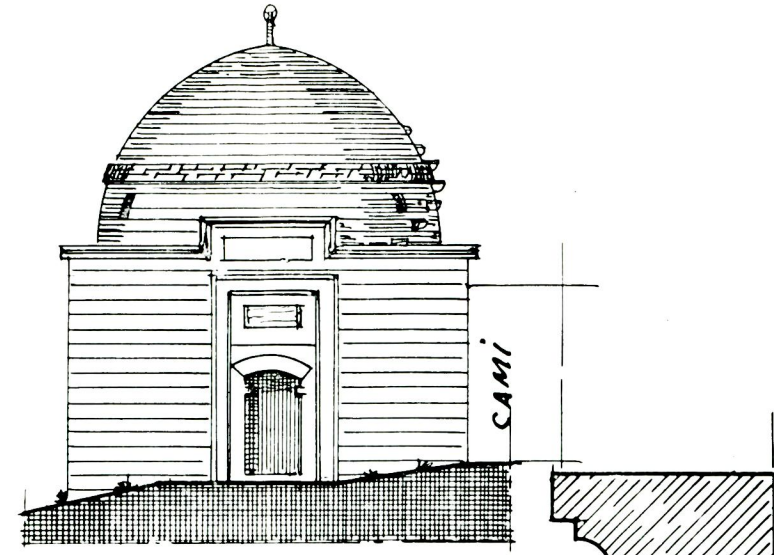
ÖLÇÜ = 1:100

A-A KESİTİ

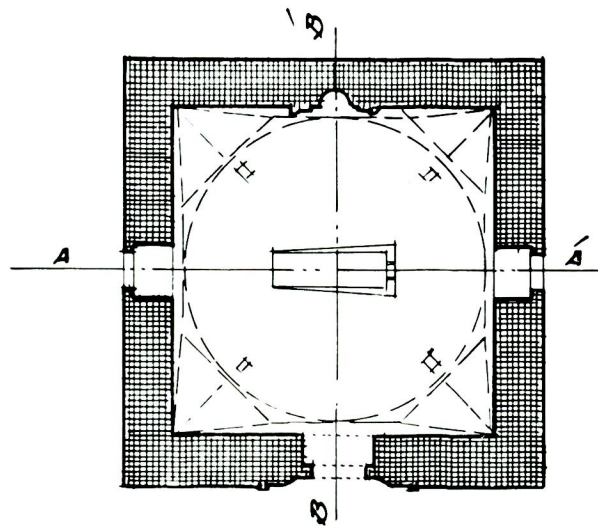

B-B KESİTİ

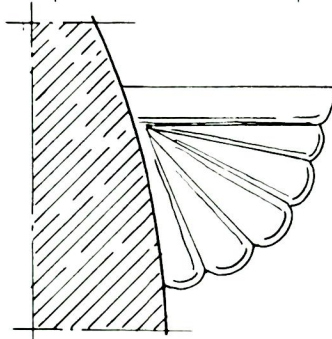

CEPHE

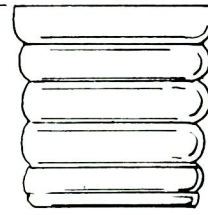
0 1 2 3 4 5 10 15 m.

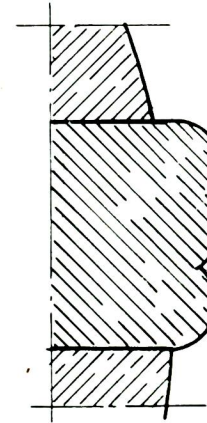
PLAN

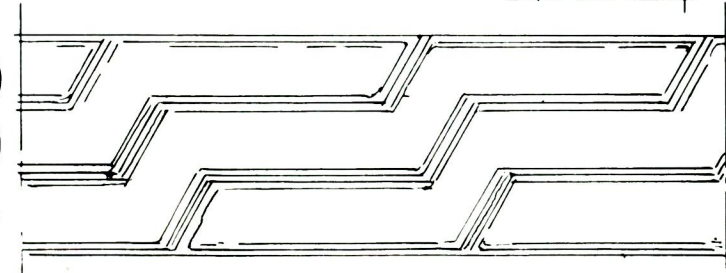
KÜBBE BASAMAKLARI

0 5 10 15 20 25 30 35 40 45 50 cm.

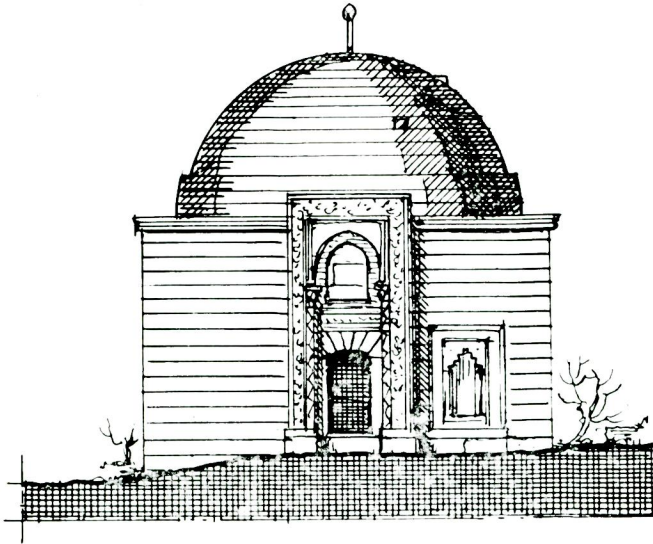
DIVAR ÜSTÜ KORNİŞİ

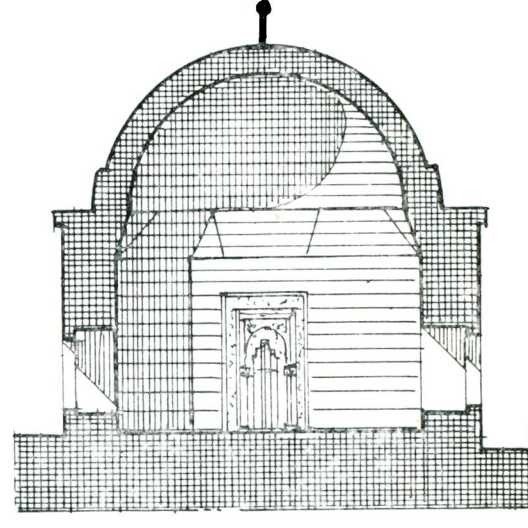
KÜBBE KUŞAĞI

ARKEOLOG M. AKOK
23. 3. 1955

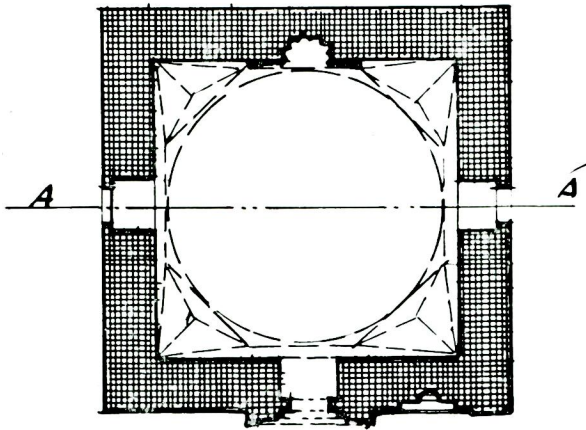
Kayseri - Develi Hızır İlyas Türbesi
ölçü; 1:100

CEPHE

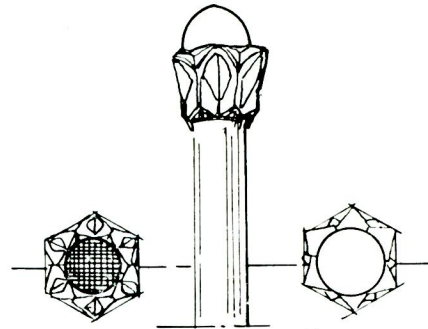
A, A KESİTİ

PLAN

TAM M.
Arkeolog M. AKOK
1955. ANKARA

ALT TAN

ÜST TEN

MERMER ALEM

3 — على يد العبد الضعيف شيخ محمد احسن الله عاقبته في التاريخ سه
خمس تسعين ستايه

türbenin H. 695'de inşa edilmiş olduğunu gösterir. Bundan başka kapının üstüne kitabe için yerleştirilmiş taş şeklinde bir mermer daha mevcuttur ki, bu nedense, yazılmadan bırakılmıştır¹².

Hızır-İlyas türbesi :

Develi'nin aşağı - yukarı 4 kilometre güneyindeki mezarlığın hâkim bir noktasındadır. İçi - dışı tamamen kesme taşla inşa edilmiş olup, kare plânlıdır (Plân 5; Res. 16). Monümental bir ifadesi olan kapısı, kuzey duvarındadır (Res. 17). Andezit kapının yüksek ve geniş çerçevesi oyma olarak yapılan nebatî motiflerle süslüdür. Küçük giriş kapısı beyaz mermerdendir. Kapı kemeri alınlığına yerleştirilen iki mermerin kitabe için hazırlanmış olması muhtemel ise de, bunların üzerinde ne süs, ne de yazı vardır. Kapının sağına küçük bir mihrap nişi yapılmıştır. Duvar üstlerinin korniş taşları bozulmuş olduğundan son zamanlarda, fotoğrafta görüldüğü şekilde, tamir edilmiştir. Kubbenin taş örgüsü ve aleme doğru sıralanan taş basamaklar, Seyyid-i Şerif türbesindeki aynıdır. Bunun da kubbesinin tanbur hattında, diğerinden farklı olmakla beraber, kuşak mahiyetinde bir kalınlık vardır. İçi dört köşe plânlıdır. Kapının karşısına itina ile yapılmış küçük mihrabın nişi dilimlidir. Mihrap çerçevesi ve alınlığı nebatî motiflerle müzeyyendir. Duvarların diğer ikisinde, bugün kapatılmış olarak görülen, birer pencere vardır. Her iki pencerenin de üst kemerleri, basık kemer, tarzındadır. Kubbe ile duvarlar arasında müsellesî *trompe*'lar bulunmaktadır. Kubbenin ortasındaki mermer kilit taşı, aslında pek güzel stlaktit püskül tarzında hazırlanmış ise de, zamanla, tahrip edilmiştir. Kubbenin içinde bir sıra kırmızı, bir sıra kül rengindeki taşlar kullanılmak suretiyle, seyirciyi hayran bırakan bir örgü güzelliği temin edilmiştir. Bina, yapılış şekli itibariyle, bir türbe binası ise de, içinde herhangi bir sandukaya tesadüf edilmemesi, buranın bir makam türbesi olması ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Mamafih aslında var olması icabeden ahşap sandukanın, herhangi bir sebeple, oradan alınmış

¹² Develi'de medfun Rufâ'î şeyhi Seyyid-i Şerif hakkında tetkikte bulunmak, bu makalenin çerçevesi dışında kalmaktadır.

olması da hatıra gelebilir. Bugün, türbede yatması icabeden kim-
senin dışarıdaki mezarlıkta bulunduğuna inanıldığından, başka bir
mezara kudsiyet izafe edilmektedir. Şimdi türbe bir mescit gibi kul-
lanılmaktadır. Hızır - İlyas türbesi, tezyinî unsurları farklı olmakla
beraber, inşaî bünyesi ve plânı bakımından, Rufâ'î şeyhi Seyyid-i
Şerif türbesinin benzeridir. Bu bakımdan bu iki türbenin birbirine
yakın bir zamanda inşa edilmiş olması, gerçeğe en yakın bir ihtimal-
dir. Görüldüğü gibi, Ulu - cami, Seyyid-i Şerif ve Hızır - İlyas tür-
beleri Selçuklu devrinin son safhalarında bina edilmiştir. Kitabesi
olmamakla beraber, plânı ve üslûbu bakımından diğerlerinden ayrılan
Dev Ali türbesinin de onlardan biraz daha eski olduğunu kabul et-
mek lâzımdır.

SULTAN HATUN SENEDİ

M. ZEKİ ORAL

Türkiye Selçuklu devri mahkemelerinden alınmış olan, iki senet ele geçmiş, türlü bakımlardan incelenerek neşredilmişti¹. Bunlar Türk Tarih Kurumu Belleten'inde tekrar yayınlandı². Senetlerin hukukî yönlerden tahlilleri de yapıldı³. Sultan Hatun senedi bunların üçüncüsüdür. Selçukî tarihinde bir hükümdar kızının adını tesbit etmesi bakımından bunun diğerlerinden üstün bir değeri vardır. Bu da Selçuklu mahkemelerinden alınmıştır. Hususî ellerde kalmış olmasına rağmen bugüne kadar yaşayabilmiştir⁴. Samanî âharlı bir kağıt üzerine Selçukî neshi (el yazısı) ile yazılmıştır. Baş tarafında kalınca harflerle "Sultan Hatun" adı ve sol yukarısında dört satırlık tevki' yazısı vardır. Metni 14 satırdır. Sonunda 9 tane şahit adı vardır (Resim 1). 2 Cm. genişlikte, katlanarak küçük bir tomar şekline sokulmuş olan vesikada —resimde görüldüğü gibi— kırıklar hasıl olmuş, kenarları ıslanmış, kâğıdın, yazıların rengi solmuştur. Vesikanın sol tarafı baştanbaşa aşınmış ise de, kelimelerde fazla eksilme olmamıştır.

Metin emsali ile de karşılaştırılarak okunmuş ve aşağıya yazılmıştır :

¹ Anıt Dergisi, sayı 16-19.

² Sayı 62 s. 251-260.

³ İlâhiyat Fakültesi Dergisi sayı 1951-1 s. 41.

⁴ Yaptığımız geziler esnasında Anadolu'nun kaza ve köylerinde ve bilhassa müteveli, tekkenişin, zaviyedar, imam, hatip gibi vakıflarla ilgili, vazifeli kimseler elinde vakfiye, ferman, berat senetler, yazma kitaplar gibi birçok tarihî vesikalar görülmektedir. Artık sahiplerine bir hak ve menfaat temin etmekten uzak kalmış olan bu evrak —sahipleri nazarında— kıymetten düşmekte, sağa sola atılmakta ölümler, yangınlar, zelzeleler dolayısıyla de mahvolup gitmektedirler. Üniversitelerimizden birinde, yahut Müzeler Umum Müdürlüğü emrinde bir Selçuk Enstitüsü kurulmalı, bu gibi vesikalar da orada toplanarak muhafaza altına alınmalıdır. Bu işin millî tarihimiz için bir vazife olduğuna inanarak teklif ediyorum.

سلطان خاتون

- 1 — ثبت مضمونه عندی [وانی حکمت بصحته *]
- 2 — المذبور کتبه اسمعیل بن [*.....]
- 3 — الحاکم بدار النصر توقاد .
- 4 — حماها الله تعالى فی [تاریخه]
- 1 — لما ثبت وکالته شجاع الدین اغرلو بن عبدالله عن ملکه المعظمه [.....]
- 2 — بیحه السعادات فاتحه الخیرات سلطان خاتون بنت سلطان المغفور
- 3 — رکن الدین قلنج ارسلان بن کیخسرو بالاقرار علیها بالبیع [بما یأتی ذکره]
- 4 — بشهادة تاج الدین ابو بکر بن احمد الفونی و صارم الدین یحیی بن عبدالله
- 5 — عتیق سعد الدین مبارک فاقر الوکیل المذكور اقراراً صحیحاً شرعياً
- 6 — انه باع من الامیر الکبیر مفخر الامرا حسام الدین کسندغدی بن [عبدالله؟ ***]
- 7 — دام علوه ما کان ملک موکله و فی یدها و تحت تصرفها و ذلك جملة المزرعة
- 8 — المعروفه بارقین الکائنة بقربه تُدعى عیسی مشهد من اعمال توقاد
- 9 — المتصلة حدودها باراضی القرية المذكوره و اراضی قریه قیزلوقیاسی و مزرعه [.....]
- 10 — يعرف بسکردجک و باراضی قریه قاسن بجملة حدودها و حقوقها
- 11 — بیوتها و اراضیها مراحها و سایر حقوقها الداخله و الخارجه
- 12 — ثمن مبلغ ثلثایه درهم فضی رایج الثلث من ذلك مایه درهم من [المذاکر]

* [] işareti içine yazılmış kelimeler emsali vesikalarla mukayese edilerek ilâve edilmişlerdir.

** [.....] işaretli olanlar vesikada hiç görülmiyecek kadar silinmiş kelime ve cümleleri gösterir.

*** [...?—] işaretli kelimeler kısmen silik olup okunuşları şüpheli olanlardır.

13 — شرا صحيحاً شرعياً مقروناً بجملة شرايطه المعتبرة والمراعات (؟)

14 — بحق الايجاب والقبول وامر بوصول الثمن اليه جرى [وحرر؟]
في الثامن والعشرين

15 — من ذى الحججه سنه اثنين وسبعماية

يشهد بما فيه	يشهد بما فيه	يشهد بما فيه	يشهد بما فيه
محمد بن اسمعيل	سراج ابن محمود	اغلبك بن عمر	رسول بن محمد
المتنفقه	المخضر		

از [....] كواهى
ارسلان

بكواهى
تمای بن احمد

بكواهى
آلى بن ابو بكر

بكواهى
محمد بن احمد شاه
[اريد؟]
بكواهى
[جر....؟]

VESİKANIN MEALEN TERCÜMESİ

Maksat anlaşıldı (vesikanın mazmunu yanımda sabit oldu). Doğruluğuna hükmettim. Bu tarihte Darün'-Nasr (دارالنصر) Tokat - Ulu Tanrı esirgesin - hâkimi olan (Bir kelime siliktir.) oğlu İsmail onu yazdı.

Keyhusrev oğlu esirgenmiş, mağfîret olunmuş, Rüknuddin Kılıç Arslan'ın kızı, yüksek talihli, hayırların başı (fâtıhası) büyük Kırâlice (Melike) Sultan Hatun'un vekili Abdullah oğlu Şüca üd-Din Uğurlu'nun satış hakkındaki ifadesi (ikrarı) ve Ahmet Foni oğlu Tac üd-din Ebubekir ile Sa'd üd-din mubarek'in azatlı kölesi Abdullah oğlu Sârim üd-din, Yahya'nın şahitlikleriyle Abdullah oğlu ve beylerin iftihar ettiği büyük bey Hüsam üd-din Gündoğdu —yüceliği devamlı olsun— dan adı geçen Şüca üd-din Uğurlu vekâleti hesabıyla aşağıda yazılı mezraayı satın aldı. Bu suretle Sultan Hatun'un eline ve tasarrufu altına geçmiş olan, Tokat'ın İsa Meşhet köyünde kâin Arkin mezraası ki bir tarafı adı geçen İsa Meşhet köyü arazisi, diğer tarafı Kızlukayası köyü arazisi, üçüncü tarafı Seğirdicek mezraası, dördüncü tarafı Kasım köyü arazisi ile hudutlanmıştır. İşte bu mezraa bütün

hudutları, hakları, evleri, arazisi, gezinti yerleri ve başka içten, dıştan hakları ile ve rayice göre 300 dirhem gümüş mukabilinde —ki bunun üçte biri 100 dirhemdir— cümle muteber şartlara, din esaslarına uygun ve doğru olarak alındı, verildi. Bedeli ödendi. Satış muamelesi 702 Hicret yılı Zilhicce ayının 28 inci (13 Ağustos 1303 salı) günü cereyan etti ve yazıldı.

* * *

Senedin yazıldığı 13 Ağustos 1303 tarihinde Anadolu Selçuklu devleti yaşıyordu. Moğollar'ın Anadolu'ya şiddet ve zulümle idareye çalıştıkları o yıllarda Alâ üd-din Keykubat III. İsfahan'a davet olunarak idam olunmuş, yerine Gurra-i Şevval 702 de ⁵ Mes'ut II. ikinci defa olarak hükümdar tayin edilmişti. Vesikamız Sultan Mesud'un bu ikinci culûsundan iki ay kadar sonra yazılmıştır. Mes'ud II. vesikada adı geçen Kılıç Arslan IV. ün kardeşi Keykâvus II. nin oğlu, Sultan Hatun'un da amcazâdesidir.

Şu umumî mütalâadan sonra vesikada adı geçen kimselere gelelim. Mezraayı satın alan Sultan Hatun'un babası Kılıç Arslan IV. ile dedesi II. Keyhusrev Anadolu Selçukluları devletinin hükümdarlarındandır. Haklarında birçok yazılar yazılmıştır. Selçuklularla ilgili kitaplarda malûmat vardır. Onları tekrara lüzum görmüyorum. Bu devletin son yıllarında geçmiş vukuata dair geniş bilgilere sahip değiliz. Hükümdar kızları ve aileleri şöyle dursun erkek evlâtlar, içtimaî ve siyasî olaylar bile hakkiyle tesbit olunamamıştır. Şayanı şükrandır ki, Kılıç Arslan IV. ün aile ve kızları bazı vak'alar dolayısıyla tarihe geçmişlerdir. Önce bu tarihî malûmatı, sonra Sultan Hatun'u meydana çıkarmaya çalışalım.

Gömeç Hatun :

Kılıç Arslan IV. ün ailesi Gömeç Hatun'un adı Selçuklu devrine ait metinlerde geçmektedir.

a) Tokat (Danışmend ili) kadısı olan Kemal üd-din Kâbi 656 H. ⁶ yılında Keykâvus II. ile devlet işlerini görüşmek üzere Konya'ya

⁵ Düvel-i İslâmiye s. 212.

⁶ Tokatda Kâbî camii vardır. Cami Osmanlı devrinde tamir görmüş ve eski üslubu bozulmuştur. Bundan başka Tokaddın Kâblî mahallesinde Mehmet paşa camii, yanında zaviyesi vardır. Zaviyenin üç satıklık ve 934 H. tarihli kitabesi bulunmaktadır İsmail Hakkı Uzunçarşılı, (Kitabeler. s. 34). Zaviyenin güney tarafındaki bahçe içinde kâblizâdelere aid aile mezarlığı da vardır.

gelmişti. Konya âlimlerinden birkaç tanesi ona Hazret-i Mevlâna ile de görüşmesini tavsiye etti. Kendisi bu vazifeyi bazı sebepler yüzünden ihmal eylemişti. Bu sefer dostları ile birlikte Hazret-i Pîr'in ziyaretine gittiler. Hazret kendilerini iyi karşıladı. Dinin büyükleri olduklarını söyleyerek iltifatta bulundu. Kadı Kemal üd-din Hazret-i Mevlâna ile görüşürken duyduğu hakikatların hayranı oldu. Bu kadar bilgileri başka kimseden duymamış bir kitapta okumamıştı. Oğullarını mürid yaptı. Hazretin şerefine ziyafet vermek, kendisi de mürit olmak istedi. Karatay medresesinde verilecek olan ziyafet esnasında ve sonunda misafirlere sunulmak üzere şeker şerbeti hazırlanacaktı. O zamanlar halk zengindi. Evlerde böyle sık sık verilen ziyafetlerde çok sarfedildiği için memlekette şeker darlığı baş göstermişti. Bakkallarda ancak 30 zenbil şeker bulabildiler. Bu miktarın kâfi gelemeyeceğini düşünerek Kılıç Arslan'ın aslen Tokatlı olan ailesi Gömeç (Anadolu halk dilinde gömeç) hatuna⁷ başvurdu. Ondan da 10 zenbil şeker aldı. Bunlar kâfi gelir mi, biraz da bal şerbeti hazırlatayım mı?.. diye düşünürken Hazreti Mevlâna görünmüş :

— Şerbet kâfi gelmezse su ilâve ediniz, demiş gitmişti. Tecrübe ettiler. Su döktükçe şerbetin tadı artıyordu. Bu hal Hazreti Mevlâna'nın kerameti ve himmeti berakâtı ile olduğu Kemal üd-din'in aklına geldi. Bağlılığı kat kat oldu. Hülâsa edelim. Ziyafete Sultanlar devlet adamları, zamanın bilginleri geldiler. Emsalsiz bir toplantı ve sema oldu.

Bu hikâye Gömeç Hatun'un IV. Kılıç Arslan'ın ailes ve aslen Tokatlı olduğunu anlatması bakımından çok değerlidir. Hikâye Gömeç Hatun'un kadı Kemal üd-din Kâbi'nin akrabası olması ihtimalini de hatıra getirmektedir. Zira Kadı'nın servet ve nüfuzu oğullarının kadı ve bahusus Atabey olmasında Gömeç Hatun'un delâlet ve tesiri olduğu düşünülebilir⁸.

Vilâyeti Rum tahrir defterinde (S. 42) kâblu oğlu hankahî'nın adı geçer ayrıca kâbluoğlu zaviyesine Kazovada Bandıraz, Vazya, Boğra, Çayköyleri ve Derbend Borucan mezraası Mardos oba, Venk köyleri vakfolunmuştur. (Aynı defter S. 31. 32. 37. 38. 49. 50).

Kâblu soyu hakkında bazı malumat ve bir şecere yayınlanmıştı. Türk Tarihi kongresi zabıtları S. 439.

Tokadda bu aileye Kâbilizadeler derlerdi. Bende öyle bellemiştim. Bu tarihi incelemeler gösterdiki bu tarihî sulâle Kâbilideğil Kâbi, Kâblu, Kâblu zadelerdirdi.

⁷ Tokat'ın Kazova bölgesinde Gömeç köyü, Ayrıca Sinop ve Kastamonu köylerine bağlı Gömeç mahalleleri de vardır. *Meskûn yerler kılavuzu* s. 424.

⁸ Menaki bül - Ârifin tercümesi, matbu nüsha, C. I, s. 193-195.

b) Sultan Rûkn üd-din Kılıç Arslan IV. ailesi Gömeç Hatun anlatırdı ki, birgün sultanlara mahsus olan eski sarayda akrabaımız ve diğer kadınlarla oturuyorduk. Hazret-i Mevlâna ansızın içeri girdi :

— Çabuk, çabuk dışarı çıkınız...! dedi. Baş açık, yalınayak dışarı fırladık. Hepimiz dışarı çıkınca sarayın sofası çökuverdi. Hayretler içinde kaldık. Bizi bu felâketten kurtardığı için Hazret-i Mevlâna'nın ayaklarına kapandık ⁹.

c) Gömeç Hatun'un yüksek vasıfları hakkında Sultan Velet divanında bir kaside vardır¹⁰. Bütün bu mehazlarda Gömeç Hatun'un çocuğu, dolayısıyla Sultan Hatun adında bir kızı olup olmadığına dair bir kayıt yoktur.

Fatma Hatun :

IV. Kılıç Arslan'ın Fatma Hatun adında başka bir ailesi olduğunu kızı meşhur Selçuk Hatun münasebetiyle yine Sultan Veled divanından öğreniyoruz. Sultan Velet Hazretleri Selçuk Hatun'un maddî ve mânevî güzelliklerini, asaletini, tatlı tatlı anlatırken¹¹ anası Fatma Hatun'dan da bahsetmektedir. Fatma Hatun hakkında sitayişkâr mısrağlar varsa da hal tercümesine dair malûmat yoktur. Bütün mehazlar Selçuk Hatun'un güzelliğini, yüksek talihini öğmekte mütefiktirler. Kendisi, kardeşi Keyhusrev III ün hükümdarlığı zamanında İlhan Abakın oğlu ve ilhanîlerin IV. hükümdarı Argun Han için Tebriz'e gelin getirilmiş düğünü orada yapılmıştı ¹². 10 Mart 1291 tarihinde ¹³ Argun Han'ın ölümü üzerine tekrar Anadolu'ya gelerek Tokat ve Niğde'de şahane bir hayat sürmüş, nihayet 732 H. yılında vefat eylemiştir. 712 H. yılında yani sağlığında yaptırmış olduğu ve Türk sanatının şaheserlerinden olan Niğde'deki türbesine defno-

⁹ Aynı eser cilt: I. s. 396, Sipehsâlâr menakibi. Mithat Baharî tercümesi, s. 125, Ahmet Avni tercümesi s. 9.

¹⁰ Sultan Veled Divanı, matbu nüsha s. 252. Bu kasidenin tercümesi aynı eserin mukaddimesi s. 85 de yazılıdır. Diğer bir tercümesini Akpınar Dergisi s. 41-43, s. 2 de neşretmiştim.

¹¹ Sultan Veled Divanı s. 253. Bu manzumenin bir tercümesi aynı divanın mukaddimesi s. 90, başka bir tercümesi Akpınar sayı 41-42, s. 2 de neşredilmişti.

¹² Düvel-i İslâmiye s. 213, Yazıcı Ali Selçuknâmesi s. 772, 774, 777, Hayrullah Ef. tarihi cilt: I, s. 107, Aksarayî tercümesi s. 181, Münecim başıya göre Anadolu Selçukluları s. 77, Münecimbaşı, Gelinin Azerbaycan'a götürüldüğünü yazar.

¹³ İslâm Ansiklopedisi Cilt: I, s. 561. Argun Han hakkında burada pek kısa bilgi verilmiş, Selçuklularla münasebetinden hiç bahsedilmemiştir.

Sultan Hatun senedi.

lunmuştur ¹⁴. Bazı mehazlar bu hatunun 665 H. yılında Argun Han'a gelin gittiğini yazarlar ¹⁵. Diğer bazılarında ise bu hâdisenin 675 te cereyan ettiği kayıtlıdır ¹⁶. Bu hususta yaptığım son incelemeler ikincilerin haklı olduklarını göstermektedir. Şöyle ki: 664 H. yılı Cemazi ül-âhîrinde IV. Kılıç Aslan şehit edilmiş, oğlu Keyhusrev III. iki buçuk yahut dört yahut altı yaşlarında olarak tahta çıkarılmıştır. İlhan'ın talebi üzerine kız kardeşi Selçukî Hüdavend Hatun ¹⁷ Abakahan'ın oğlu Argun Han'a namzet kılınmış, gelen yarlıg gereğince sahip Fahr üd-din Ali, Muin üd-din Süleyman Pervane gibi beylerin muhafazasında olarak gelin alayı Tebriz'e hareket etmiştir. Bunlar gitmekte olsunlar, Muin üd-din Süleyman Pervane'nin emriyle adamlarının tahrikleri yüzünden Selçuk beylerinden ordular kumandanı Hatır oğlu Şeref üd-din Mesut ve kardeşi Ziya üd-din Kayseri'de isyan ettiler. Hükümdarı alarak Niğde'ye getirdiler. O zaman Niğde ordu merkezi idi ¹⁸. Adına Dar ül-Pehlivaniye de derlerdi. Bu isyanın teferruatı kitaplarda uzun uzadıya yazılmıştır. Bize lâzım olan burada hâdisenin dolayısıyla Selçuk Hatun'un gelin gitme tarihinin tesbitidir. Gelini getirenler emanetleri teslim ettikten ve birçok iltifatlar gördükten sonra avdet ettiler. Anadolu hudutlarına geldikleri vakit isyandan haberdar oldular. İlhan'dan yardım istediler. Şehzade Gongurtay kumandasında kuvvetli bir ordu ile Anadolu'ya geldiler. Muin üd-din Pervane bu ordunun kumandanlarına Keyhusrev III.ü takdim etti. İsyanda parmağı olmadığını iddia ve hükümdarı müdafaa etti. Kumandanlar kabul ve Keyhusrev'i teselli ettiler.

Keyhusrev'in 664 yılında ve 6 yaşında olduğu halde tahta çıkarıldığı bir sene sonra yani —birinci gurup mehazların ifadelerine göre— 665. H. yılında kız kardeşinin gelin gittiği kabul edilse, gelinin

¹⁴ Selçukî Hüdavent hatun hakkında yaptığım etütler Niğde Akpınar Dergisinin 39 ncu sayısında ve ayrıca bir broşür halinde neşredilmişti.

¹⁵ Yazıcı Ali Selçuknâmesi s. 777; İsmail Hakkı, Kitabeler, s. 97; Halil Ethem, Kayseriye şehri, s. 99.

¹⁶ Münecim başıya göre, Anadolu Selçukluları s. 77, Sultan Veled Divanı mukaddimesi, s. 58.

¹⁷ Aksarayî tercümesi, s. 181 de kızın adı Sultan Hatun yazılmış ise de diğer mehazlardaki sarahate göre (Sultan)ın burada isim değil sıfat olarak kullanılmış olduğunu kabul ediyoruz. Esasen Aksarayî metninde isim yoktur. Türk Tarih Kurumu tab'ı s. 100.

¹⁸ Aksarayî tercümesi s. 179.

gitmesi, gelin alayının avdeti en çok 5-6 ay içinde ¹⁹ vukua geldiği düşünülse o zaman Keyhusrev'in 7 yaşında olması icabeder ki 7 yaşındaki çocuğun Hatiroğlu isyanında medhaldar olmadığını Moğol kumandanlarına söylemek ve onların teselli etmeleri mânasız kardı. Bununla beraber Hatiroğlu isyanını müteakkip Konya'da zuhura gelen cimri hâdisesinin sonlarına doğru Keyhusrev III.ün Cimri ile harp edip muzaffer olduğunda bütün me hazlar müttefik-tirler. Gelin alayının 665 H. yılında gittiğini yazan kitapların noktai nazarlarına uyulsa bu birbiri ardınca cereyan eden vukuatın 665—667 yıllarında olmuş bulunduğunu kabul etmek icabederdi ki, o zaman 7-9 yaşlarında bulunan hükümdarın Cimri askeri ile harp ettiği kabul edilmiş olurdu. Baybars tarihi gibi yabancı kaynaklar bu hâdisenin 674—676 H. yıllarında olduğunu göstermekte son yıllarda ele geçen Cimri meskükâtı bunları teyit etmektedir. Şu hakikatlere dayanarak Selçuk Hatun'un 674 yılı sonlarında yahut 675 yılı başlarında gelin gitmiş olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Herhalde Yazıcı Ali Selçuknâmesinde ve *خمس وستين و ستايه* şeklindeki yazılı bulunan tarihte bir istinsah hatası olduğu doğrusunu *خمس و سبعين* bulacağı olacağı kanaatı hasıl olmaktadır.

Gazâlîye Hatun: Karaman oğlu Mehmet Bey, 676 H. yılı Zilhicce ayının 10 ncu günü Selçuk tahtına çıkardığı Gıyas üd-din Siyavuş (Cimri) namına hutbe okuttu. Para bastırdı. Selçuk sultanlarından bir kız ile de evlendirmek suretiyle Cimri'nin hükümarlığını takviye etmek istedi. Kılıç Arslan'ın ailelerinden Gazaliye Hatun'dan kızı Sultan Hanım'ı istediler. Gazaliye Hatun cihaz tedariki bahanesiyle dört ay mühlet istedi²⁰. Ancak bir ay kadar süren Cimri hâdiseleri neticesinde Karamanoğulları tenkil, Cimri de malûm şekilde katledilmiş olduğundan bu evlenme bittabi vaki olamadı. Ancak bu vesile ile Gazaliye Hatun'un adı ve Kılıç Arslan'ın bu kadından doğma bir kızı bulunduğu tarihlere geçmiş oldu. Yukarıda ve Selçuk Hatun münasebetiyle yazıldığı gibi Selçuk Hatun'un henüz gelin gittiği yani Anadolu'da bulunmadığı yıllarda zuhura gelen Cimri vak'asında Gazaliye Hatun'dan istenilen kızın Selçuki Hüdavent Hatun'dan başka birisi olduğu şüphesizdir.

¹⁹ Konya'dan Tebriz'e bir ayda gidiliyormuş. Aksarayî tercümesi s. 176.

²⁰ Hayrullah Ef. tarihi cilt: I, s. 111, Yazıcı Ali Selçuknâmesi s. 809, İbni Bibi Muhtasarı Tercümesi s. 293.

Şu halde şimdiye kadar Kılıç Arslan IV.ün iki kızı bilinmiş oluyor. Birisi meşhur ve mezkûr Selçuk Hatun ²¹ diğeri vesikamızla meydana çıkan Sultan Hatun'dur.

Cimri için istenilen kızın —aksi sabit oluncaya kadar— bu Sultan Hatun olduğunu kabul etmek mümkündür.

Vesikada adı geçen diğer şahıslar :

Buraya kadar vesikada adları yazılı hükümdar ve mensuplarını görmüş olduk. Bunlardan başka muhtelif vesilelerle isimleri yazılmış kimseler de vardır.

1— Vesikayı tanzim ve doğruluğuna hükmetmiş olan Tokat kadısı İsmail'dir. Vesikada İsmail'in babası adı silinmiştir. Kitaplara Sad üd-din İsmail-El Rumiki olarak adı geçen zatın bu olması ihtimali vardır ²².

2— Şüca üd-din Uğurlu.

Satış işlerinde Sultan Hatun'un vekilidir. Mehazlarda Uğurlu adında bazı zevat varsa da senelere ve tarihi olaylara uygunluğu bakımından buna yakışan bir kimse bulunamamıştır.

3— Tac üd-din Ebubekir, Bin Ahmet-ül Foni :

Vesikada şahit olarak adı geçer. Karaman'ın 20 km. doğusunda ve Sıdırova köyünün karşısında 2628 dönüm bir arazi vardır. Buraya Foni çiftliği derler. Bu çiftlik 22 Cemaziülahir 660 tarihinde Kılıç Arslan IV. tarafından Ahmet oğlu Abd ül-Muhsin'e temlik edilmiştir. Eski kayıtlarda Sıdırova köyü sınırları içinde bir mezraa olarak yazılan bu arazi de bir köy kurulmuş olmalı ki, sonraları Foni karyesi adı ile de anılmaya başlanmıştır. Bu arazi Mehmet oğlu Hazinedar Yusuf oğlu Mehmet Bey tarafından Rebi ül-evvel 896 H. tarihinde vakfolunmuş, Mehmet Bey'in oğlu Ali zamanında ve 912 H. yılında yapılan tahrirde tekrar bu ailenin üzerine kayıtlanmıştır. Ahmet Foni oğlu Tac üd-din Ebubekir'in bu köy ile bir alâkası olmak ihtimali de vardır.

4— Abdullah oğlu Sârim üd-din Yahya, Sad üd-din Mubarek'in azatlı kölesidir.

5— Hüsam üd-din Gündoğdu. Vesikada Elkabı (beylerin iftihar ettiği Büyük bey) diye yazılan bu zatın Seyf üd-din Yusuf adında

²¹ Birinci Kılıç Arslan'ın kızı ile birinci Keykâvus'un ailesi ve Erzincan Meliki Fahrüd üd-din Behram şahın kızı adları ada Selçuk Hatun'dur.

²² Amasya tarihi cilt: II, s. 422.

bir oğlu olduğunu biliyoruz. Seyf üd-din Yusuf Zile'nin Öltene köyünü 747 tarihinde Şeyh Nusret zaviyesine vakfetmiştir.

Vesikanın sonunda adları yazılı şahitler arasında mehazlarda adı geçen kimse bulunamadı.

Topografik durum :

Vesikamızda geçen yer adları şunlardır :

- 1— Tokat.
- 2— Arkın.
- 3— İsa Meşhet.
- 4— Kızıl kayası.
- 5— Seğirdicek.
- 6— Kasın.

Bunlardan İsa Meşhet, Seğirdicek, Kasın isimlerinin okunuşlarında tereddüt yoktur.

İsa Meşhet bugün Zile'nin İğdir nahiyesine bağlı Maşat, İsa-kebir, İsa sağır köylerine verilen eski isimdir. Tabiri diğerle eski İsa Meşhet köyü etrafında zamanla iki köy teşekkül etmiştir. Bugün Seğirdicek adında bir köy yoktur. Bu adın değişmiş olması gerekir. Kasın, Zile'nin İğdir nahiyesine bağlı bir köydür. Harfleri noktasız, mürekkebi silik olması yüzünden okunuşu şüpheli olan yer adları ise satış yapılan ve İsa Meşhet köyüne bağlı (Arkın) mezraası ile bunun hudutları arasında adı yazılan (Kızılukayası) köyü idi. Bunları mahallinde incelemek müyesser olmadı ²³. Fakat umumî olarak denilebilir ki, bahse konu olan çiftlik bugün malûm olan Kasın, Maşat ve İsa köyleri civarında bulunan bir arazi parçasıdır.

²³ Mahalli ile yapılan muhabere neticesine göre :

1— Vesikada adı geçen Arkın mezrası Küçükisa köyünün doğusundadır. Halen bu köy halkı tarafından ekilmektedir.

2— Arkın mezreasına hudut gösterilen (Kızıl kayası) Küçükisa köyünün doğusunda bir mevki olarak bilinmektedir.

3— Seğirdicek şeklinde okuduğumuz isim de bugün (Sivricek) diye söylenmekte imiş. Bu bilgileri gönderen Maşat=Meşhet köyü baş öğretmeni Rıza Öztaş'a teşekkürler ederim.

1955 YILININ İLK YARISINDA TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİNE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

- AHMED EMİN, PROF. DR.: *Die Türkei*. Gotha: 1918, Verlag Andreas Perthes A. - G. VIII, 95 s., I hr. 8° (A. I—9534).
- AKINCI, DR. GÜNDÜZ : *Abdülhak Hâmit Tarhan, hayatı, eserleri ve sanatı*. Ankara: 1954, T. T. K. Basimevi. XII, 302 s.=A.Ü.D.T.C. Fakültesi yayınları: 93, Türk Edebiyatı Serisi: 3. 8° (A. I—9565).
- AKKAYA, DOÇ. DR. ŞÜKRÜ: *Kitab-i Melik Danişmend Gazi. Ein türkisch-historischer Heldenroman aus der Mitte des 13. Jahrhunderts*. Ankara: 1954, T. T. K. Basimevi. 10 s. 8° (A. I—9555).
- AKTAN, DR. REŞAT: *Türkiye'de ziraat mahsulleri fiyatları*. Ankara: 1955, Yeni Matbaa. XVI, 365 s. 8.=A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 44-26. 8° (A. I—9580).
- ANSAY, ORD. PROF. SABRİ ŞAKİR : *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*. Ankara: 1954, İstiklâl Matbaacılık ve Gazetecilik Koll. Ort. 208 s.=A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: IV. 8. (A. I—9585).
- ARMSTRONG, CAPITAINE H. C.: *Le Maitre de l'Arabie Ibn Séoud*. Paris: 1935, Payot. 279 s. 8° (A. I—9535).
- ATALAY, MUSTAFA : *Türk Millî Bankacılığı (Bankacılık ve Tarihçesi)*. Ankara: 1954, Yıldız Matbaası. 210 s. 8. (A. I—9561).
- BAEDECKER, KARL : *Ägypten und der Sudan. Handbuch für Reisende. 7. Auflage*. Leipzig: 1913, Verlag von Karl Baedeker. CXC, 438 s. 21 hr., 84 plân. 8° (A. I—9537).
- BANDİ, H. G. - C. LÜDİN, W. MAMBER : *Die Brügglihöhle an der Kohlholzhalde bei Nenzlingen (Kt. Bern), eine neue Fundstelle des Spätmagdalenien im unteren Birstal*. Archaeologia Helvetica 4, s. 45-76'dan ayrışım (A. I—9574).
- BEBEL, AUGUST : *Die Mohammedanisch-Arabische Kulturperiode*. Stuttgart: 1884, Verlag von Dietz. 144 s. 8. (A. I—9531).
- BENZ, ERNST : *Augustins Lehre von der Kirche*. (Wiesbaden: 1954), s. 19-63.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 2 (A. I—9550).
- BENZLER, HARTWIG : *Zur Zustandsgleichung reiner fluider Stoffe, insbesondere bei überkritischen Dichten*. (Wiesbaden: 1954), s. 1-76=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. I (A. I—9548).
- BÉRARD, VICTOR : *La Mort de Stamboul*. Paris: 1913, Armand Colin. XIII, 418 s. 8. (A. I—9538).
- BİRAND, DOÇ. DR. KÂMİRAN : *Dilthey ve Rickert'te manevî ilimlerin temellendirilmesi*. Ankara: 1954, Örnek Matbaası, 96 s.=A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından. 8. (A. I—9584).

- BROCKELMANN, C.: *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi. Çev. Doç. Dr. Neşet Çağatay*. Ankara: 1954, Örnek Matbaası. XIV, 441 s., 8 hr.=A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından VI. 8° (A. I—9586).
- BUCHTA, RICHARD: *Der Sudan und der Mahdi. Das Land, die Bewohner und der Aufstand des falschen Propheten*. Stuttgart: 1884, Verlag der Cotta'schen Buchhandlung. 86 s. 2 hr. 8° (A. I—9539).
- CONRAY, HILARY: *The Japanese Frontier in Hawari, 1868—1898*. (California: 1953), VIII, 175 s.=UCP in History vol. 46 (A. I—7727).
- CUSCOY, L. DIEGO: *Nuevas Excavaciones Arqueologicas en las Canarias Occidentales*. Madrid: 1953, 156 s., 29 pl.=Informes y Memorias No. 28. 4° (—3454).
- DAHLMANN, HELLEFRIED: *Der Bienenstaat in Vergils Georgica*. (Wiesbaden: 1955), s. 547-562.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und der Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 10 (A. I—9550).
- DEICHGRÄBER, KARL: *Natura varie ludens*. (Wiesbaden: 1954), s. 67-86.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 3 (A. I—9550).
- DEURING, MAX: *Zur Transformationstheorie der elliptischen Funktionen*. (Wiesbaden: 1954), s. 95-104.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 3 (A. I—9548).
- DEVELLİOĞLU, FERİT: *Türk Argosu, genişletilmiş 3. baskı*. Ankara: 1955, T. T. K. Basımevi. 170 s.=T. T. C. I. 21. 8. (A. I—9566).
- DİMOCK, PROF. MARSHALL E.: *Amme İdaresinin Prensipleri. Çev. Nermin Abadan*. Ankara: 1954, Yeni Matbaa. 149. s.=A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 40-22. 8° (A. I—9581).
- DİNO, GÜZİN: *Tanzimattan sonra edebiyatta gerçekçiliğe doğru*. Ankara: 1954, T. T. K. Basımevi. 55 s.=A. Ü. D. T. C. Fakültesi Yayınları No. 94. 8° (A. I—9557).
- DRIAULT, E.: *Selim-i Salis ve Napolyon, Sebastiani ve Gardan*. İstanbul: 1331. 411 s. 8° (A. I—9525).
- DÜNDAR, TEMEL: *Dünya Matbuatında Gazi Mustafa Kemal Atatürk. Yazan ve derleyen Temel DüNDAR*. Ankara: 1954, Desen Matbaası. 167 s. 8° (A. I—9593).
- EBERHARD, PROF. WOLFRAM: *Notes on the Population of the Tun-huang Area*. Sinologica IV, 2 (1954), s. 69-90'dan ayırabım (A. I—9567).
- EGLİ, ERNST: *Sinan, der Baumeister osmanischer Glanzzeit. Mit 120 Abbildungen und Plänen*. Stuttgart: 1954, Verlag für Architektur A. G. Erlenbach. 140 s. 8° (A. I—9563).
- ELMAN, AHMET ŞEVKET: *Dr. Reşit Galip 1892—1934*. Ankara: 1955. Yeni Matbaa. 438 s. 8° (A. I—9523).
- EMGE, CARL AUGUST: *Einheitsmomente am einheitlichen Europa*. (Wiesbaden: 1954), s. 529-544.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954 Nr. 9. 8° (A. I—9550).

- EMGE, CARL AUGUST : *Recht und Psychologie*. (Wiesbaden: 1954), s. 1-16. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. I (A. I—9550).
- ENGİN, DR. ARIN : *Atatürk'te Dil ve Din*. İstanbul: 1955. 68 s. 8° (A. I—9524).
- ERDOĞAN, MUZAFFER : *Onsekizinci asır sonlarında bir Türk san'atkârı Hassa Başmimarı Mehmet Tahir Ağa, Hayatı ve meslekî faaliyetleri*. Tarih Dergisi VII, 10 (1954), s. 157-180'den ayırması (A. I—9552).
- ERICHSEN, W. - DR. SIEGFRIED SCHOTT : *Fragmente memphitischer Schrift. (Pap. demot. Berlin 13603)*. (Wiesbaden: 1954), s. 301-394, 6 pl. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 7 (A. I—9550).
- FELLMANN, RUDOLF : *Die Grabungen im Legionslager Vindonissa im Jahre 1953*. Archaeologia Helvetica 3, s. 5-67'den ayırması (A. I—9573).
- FERMANN, DR. CUMHUR : *Fiat hareketlerinin muhasebe prensipleri üzerine tesiri ve Bilanço Teorileri*. Ankara: 1954, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O. VIII, 220 s. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 41-23. 8° (A. I—9578).
- FITZNER, R.: *Die Regentschaft Tunis*. Streifzüge und Studien. 2. Auflage. Berlin: 1895, Allgemeiner Verein für Deutsche Literatur. VIII, 360 s., 17 pl. 8° (A. I—9540).
- Fuad Köprülü Armağanı, 60. doğum yılı münasebiyle. *Mélanges Fuad Köprülü*. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi tarafından neşredilmiştir. İstanbul: 1953, Osman Yalçın Matbaası. LIII, 603 s., 1 rs. 8.° (A. I—9556).
- GERHARDT, DR. KURT : *Vom Reifungswandel der menschlichen Physiognomie*. (Wiesbaden: 1954), s. 109-193, 10 pl. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 4 (A. I—9548).
- GLASENAPP, HELMUTH : *Buddhismus and Gottesidee*. (Wiesbaden: 1954), s. 397-525 = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 8° (A. I—9550).
- GURLITT, WILIBALD : *Form in der Musik als Zeitgestaltung*. (Wiesbaden: 1954), s. 651-677. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 13. 8° (A. I—9550).
- GUYAN, WALTER ULRICH : *Das Jungsteinzeitliche Moordorf von Thayngen-Weier*. Sonderdruck aus der Publ. "Das Pfahlbauproblem" s. 119-272, 3 pl. 4° (B—3457).
- GÜTERBOCK, G. H : *Authority and Law in the Hittite Kingdom*. JAOS, Suppl. 17, s. 16-24'den ayırması. (A. I—9575).
- HAFEMANN, DR. DIETRICH : *Zur Frage der jungen Niveauveränderungen an den Küsten der britischen Inseln*. (Wiesbaden: 1955), s. 253-312. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 7. 8° (A. I—9548).
- HAMILTON, JAMES RUSSELL : *Les Ouighours à l'époque des cinq Dynasties*. Paris: 1955, Imprimerie Nationale. 201 s., 1 pl. = Bibliothèque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises vol. X. 8° (A. I—9569).

- HANSEN, DR. OLAF : *Berliner sogdische Texte II*. (Wiesbaden: 1955), s. 821-918, I rs.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes - und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 15. 8° (A. I—9550).
- HANSEN, DR. PHIL. KURT HEINRICH : *Das iranische Königsbuch Aufbau und Gestalt des Schahname von Firdosi*. (Wiesbaden: 1955), s. 65-217.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Klasse der Literatur, Jahrgang 1954, Nr. 3. 8° (A. I—9549).
- HEIZER, ROLERT F.: *The Archaeology of the Napa Region*. (California: 1953), V, s. 225-358, I hr.=UCP, Anthropological Records 12: 6. (B—3045).
- HEUSER - ŞEVKET : *Türkisch-Deutsches Wörterbuch. 3. Auflage*. Wiesbaden: 1953, Otto Harrassowitz. XVI, 618 s. 8° (A. I—9520).
- IMHOFF : *Die türkische Heeresmacht und ihre Entwicklung*. Halle: 1916, Gebauer - Schwetschke. 32 s. 8° (A. I—9530).
- İNALCIK, HALİL : *Fatih Devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*. Ankara: 1954, T. T. K. Basimevi. VII, 241 s.=T. T. K. Yayınları XI, Seri III, No. 6 (A. I—9591).
- İNALCIK, HALİL : *Hicri 835 tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*. Ankara: 1954, T. T. K. Basimevi. XXXVI, 158 s., 15 lev., I hr.=T. T. K. Yayınları XIV, Seri, No. I. (B—3463).
- İNAN, ABDÜLKADİR : *Tarihte ve bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: 1954, T. T. K. Basimevi. 229 s. 7 rs.=T. T. K. Yayınları VIII, Seri, No. 24. 8° (A. I—9527).
- İZBIRAK, DR. REŞAT: *Develi Ovası ve Ekonomik Gelişmesi*. Ankara: 1953, T. T. K. Basimevi. VIII, 44 s., 22 rs., I hr.=A. Ü. D. T. C. Fakültesi Yayınları No. 91, Coğrafya Enstitüsü No. 5. 8° (A. I—9558).
- JORDAN, PASCUAL - WERNER BÖGE : *Zur Theorie der Schrägverbände II*. (Wiesbaden: 1954), s. 79-92=Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 2. (A. I—9548).
- JUNG, EUGÈNE : *Les Puissances devant la Révolte Arabe. La Crise mondiale de demain*. Paris: 1906, Librairie Hachette. 232 s., I hr. 8° (A. I—9533).
- KAFESOĞLU, DR. İBRAHİM : *Selçuklu ailesinin menşei hakkında*. İstanbul 1955, Osman Yalçın Matbaası. 34 s.=Türk Tarihinin meseleleri: 2. (A. I—9551).
- KIRSTEN, PROF. DR. ERNST - PROF. DR. WILHELM KRAIKER : *Griechenlandkunde, ein Führer zu klassischen Stätten*. Heidelberg: 1955, Universitätsverlag. 590 s. 8° (A. I—9587).
- KİSTER, M. J.: *Kitab adab as-sühba*. Jerusalem: 1954, Central Press. 10, 92 s.=Oriental Notes and Studies publ. by the Israel Oriental Society. No. 6. 8° (A. I—9572).
- KLEEMANN, DR. OTTO : *Die dreiflügeligen Pfeilspitzen in Frankreich*. (Wiesbaden: 1954), s. 89-141, 2 pl.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes - und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 4. (A. I—9550).
- KÖNIG, FRIEDRICH WILHELM : *Handbuch der chaldischen Inschriften*. Graz: 1953, Ferdinand Berger. VIII, 80 s., 105 pl. Archiv für Orient forschung, Beiheft 8, Teil I. 4° (B—3456).

- KOWALSKI, KAZIMIERZ : *Jaskine Polski III*. Warszawa: 1954. Panstwowe Wydawnictwo Nankowe. 192 s., 2 pl. 4° (B—3373).
- KÖYMEN, DR. MEHMET ALTAY : *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt II. İkinci İmparatorluk devri*. Ankara: 1954, T. T. K. Basımevi. XI, 527 s., 3 hr., 1 cetvel, 1 pl.=T. T. K. Yayınları VII. Seri No. 23. (A. I—9526).
- KREMER, PROF. ALFRED : *Beiträge zur Geographie des nördlichen Syriens (Nach Ibn Schihne's Durr-el-Montacheb fi Tarih Haleb)*. Denkschriften der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien phil. - hist. Klasse (1850), s. 21-45'den ayırbasım. 2° (C—366).
- KREUTEL, RICHARD - OTTO SPIES : *Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga. Eine Autobiographie aus der Zeit der grossen Kriege gegen Österreich*. Bonn: Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität Bonn. XXX, 188 s., 1 hr. 8° (A. I—9522).
- KROCHER, A. L. : *Paracas Cavernas and Chavin*. (California: 1953), s. 313-347.=UCP in American Archaeology and Ethnology vol. 40. No. 8 (B—3046).
- KURAT, AKDES NİMET : *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*. 2 cilt. Ankara: 1951/53. T. T. K. Basımevi, 8, 4, 888 s., II pl.=A. Ü. D. T. C. Fakültesi Yayınları No. 85, Tarih Enstitüsü No. 9. (A. I—9560).
- KÜLÇE, SÜLEYMAN : *Mareşal Fevzi Çakmak. I. Kitap; Askerî, hususî hayatı; 2. kitap: Siyasî, hususî hayatı*. İstanbul: 1953, Cumhuriyet Matbaası. 304 s.+303 s. 8°— (A. I—9519).
- LANGER, WILLIAM L. : *An Encyclopedia of Word History*. Boston: 1952, Houghton Mifflin Company. XL, 1243 s., LXXXIX s. 8°. (A. I—9577).
- LENTZ, DR. WOLFGANG : *Yasna 28 Kommentierte Übersetzung und Kompositions-Analyse*. (Wiesbaden: 1955), s. 923-1009.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 16. 8°. (A. I—9550).
- LESSA, WILLIAM - MARVIN SPIEGELMAN : *Ullithian Personality as seen through Ethnological Metrials and Thematic Test Analysis*. (California: 1954), s. 243-301=UCP in Culture and Society (A. I—7726).
- LEWIS, BERNARD : *El Arab fi't-tarih*. Beyrout: 1954. 280 s. 8° (A. I—9547).
- LEWIS, BERNARD : *Islam. Orientalism and History*, s. 15-33'den ayırbasım (A. I—9545).
- LEWIS, BERNARD : *Studies in the Ottoman Archives I*. BSOAS XVI, 3 (1954), s. 469-501, (3 Lev.)'den ayırbasım (A. I—9544).
- LIEUWEN, EDWIN : *Petroleum in Venezuela*. (California: 1954). 160 s., 1 hr.=UCP in History vol. 47. (A. I—7727).
- LIPPERT, PROF. DR. JULIUS : *Ibn Al-Qifti's Tarih al-Hukama. Auf Grund der Vorarbeiten Aug. Müller's hrg. von Julius Lippert*. Leipzig 1903, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 22, 496, s. 8°. (A. I—9528).
- LOBRY, F. - X. : *La Palestine, le Caire, Damas et le Liban Souvenirs de Voyage*. Paris: 1907, Société Saint - Augustin. XVIII, 449 s., 1 hr. 8°. (A. I—9536).
- MALLAN, ALEXIS - ROBERT KOEPEL - RENÉ NEUVILLE : *Teleilat Ghassul. Compte Rendu des Fouilles de l'Institut Biblique Pontifical 1929—1936*. Rome: 1934—40, Institut Biblique Pontifical. XVIII, 139 s., 1 pl + VIII, 140 s., 116 pl. 4°. (B—3024).

- MEHMEDOVSKI, M. H. - A. SAİTİ : *Acte de Donation de Yahya Pacha de 1507*. Glasnik 1,5 (1954), s. 69-76'dan ayırbasım. 4°. (B—3450).
- MENGES, DR. KARL HEINRICH : *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan II*. (Wiesbaden: 1955), s. 681-817.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 14. 8°. (A. I—9550).
- MICKNAT, DR. GISELA : *Studien zur Kriegsgefangenschaft und zur Sklaverei in der griechischen Geschichte*. (Wiesbaden: 1955), s. 565-624.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 11. 8° (A. I—9550).
- Millî Sağlık Programı ve Sağlık Bankası hakkında Etüdlr (1954). 59 s., 1 hr.=T.C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatı No. 177 (A. I—9546).
- MINORSKY, V.: *The Qara-qoyunlu and the Qutb-shhas (Turkmenica, 10)*, BSOAS XVII, 1 (1955), s. 50-73'den ayırbasım (A. I—9588).
- OKTAY, CAN : *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları Bibliyografyası 1935—1945*. Ankara: 1946, Millî Eğitim Basımevi. 95 s.=A. Ü. D. T. C. Fakültesi Yayınları No. 49, Kütüphanecilik Kursu Çalışmaları No. 1. (A. I—9559).
- OPPEL, DR. HORST : *Shakespeares Tragödien und Romanzen: Kontinuität oder Umbruch?* (Wiesbaden: 1954), s. 19-62=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Klasse der Literatur, Jahrgang 1954, Nr. 2 (A. I—9549).
- OPPENHEIM, DR. FREIHERR VON : *Rabeh und das Tschadseegebiet*. Berlin: 1902, Dietrich Reimer. IX, 199 s., 1 hr. (A. I—9541).
- OPPENHEIM, MAX FREIHERR VON : *Tell Halaf. 3. Band: Die Bildwerke, bearbeitet und herausgegeben von Anton Moortgat*. Berlin: 1955, Walter de Gruyter und Co. 125 s., 160 pl. 4°. (B—3195).
- ÖGEL BAHAEDDİN : *Erzurum Anıtlarında eski Altay-Türk San'atının izleri. Les traces de l'art du style animal de l'Asie centrale ou d'Altay, dans les ornements des monuments turcs d'Erzurum*. Erzurum: 1947, İl Basımevi. 27 s. 8°. (A. I—9521).
- ÖZ, TAHSİN : *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanet-i Mukaddese*. 47 s., 35 rs. 8°. (A. I—9521).
- PATAT, FRANZ : *Quantentheoretische Betrachtungen über die makromolekulare Stoffwelt des organischen Lebens*. (Wiesbaden: 1955), s. 197-208.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 5. 8°. (A. I—9548).
- PAYNE, HUMFRIY - GERARD MACKWORTH-YOUNG : *Archaic Marble Sculpture from the Acropolis*. New York: 1950, William Morrow and Co. XIII, 79 s., 140 pl. 4°. (B—3451).
- REECK, DORIS : *Im Reiche des Islam*. Berlin: Hand Ludwig Thilo. 272 s. 8°. (A. I—9529).
- ROBE, STANLEY : *Coloquios de pastores from Jalisco, Maxico*. (California: 1954), 158 s.=UCP, Folklore Studies: 4. (B—3422).
- ROTHACKER, ERICH : *Die dogmatische Denkform in den Geisteswissenschaften und das Problem des Historismus*. (Wiesbaden: 1954), s. 241-298.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 6 (A. I—9550).

- SAYMEN, DR. FERİT H.: *Türk İş Hukuku*. İstanbul: 1954, İsmail Akgün Matbaası. XXXII, 648 s. 8°. (A. I—9564).
- SCHOTT, DR. SIEGFRIED : *Die Deutung der Geheimnisse des Rituals für die Abwehr des Bösen*. (Wiesbaden: 1954), s. 145-237, 4 pl.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 5 (A. I—9550).
- SHEPARD, W. F.: *Price Control and the Reign of Terror*. France, 1793—1795. (California: 1953), 139 s.=UCP in History vol. 45 (A. I—7727).
- SINOR, DENIS : *Orientalism and History*. Cambridge: 1954, Heffer and Sons. 107 s. 8°. (A. I—9470).
- SOKULSKI, FR.: *Wkraj u nad Bosforem (1830—1881). Fragmenty Życia i listy*. Wrocław: 1951. XVII, 144 s., 7 pl. 8°. (A. I—9568).
- SOLEY, SELİM : *Nato Kuzey Atlantik Andlaşması Teşkilâtı*. Ankara: 1955, E. U. Basımevi. 26 s., 3 pl. 8°. (A. I—9571).
- SPRINGER, ANTON : *Der Russisch-Türkische Krieg 1877—1878 in Europa. 1. 2. 5. 6. 7. Operationsperiode*. Wien: 1891/93, Verlag von Carl Konegens. 8°. (A. I—9528).
- ŞEYHO, : *Spécimen d'Écritures Arabes pour la Lecture des Manuscrits anciens et modernes*. Beyrouth: 1888, Imprimerie Catholique. 130 s.+62 s. 8°. (A. I—9542).
- La Table Ronde de l'Europe (Rome, 14-16 Octobr 1953)*. Strasbourg: 1954, Conseil de l'Europe. 112 S. 4 (B-3453).
- TALAS, DR. CAHİT : *İctimaî İktisat Dersleri*. Ankara: 1955, Yeni Matbaa. XVIII, 431 s.=A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 46-28. 8°. (A. I—9579).
- TAYLOR, ARCHER : *Proverbial Comparisons and Similes from California*. (California: 1954). 97 s.=UCP, Folklore Studies: 3. (B—3422).
- TEMİR, AHMET - : *Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samagar-Noyan*. Fuat Köprülü Armağanı, s. 495-500'den ayırmasım. 8°. (A. I—9570).
- THIESS, FRANK : *Über das Recht des Dichters auf freie Stoffwahl*. (Wiesbaden:1954), s. 1-15.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Klasse der Literatur, Jahrgang 1954, Nr. 1. (A. I—9549).
- THORNBURG, MAX WESTON : *Türkiye'nin bugünkü ekonomik durumunun tenkidi. Tercüme eden Nail Artuner*. Ankara: 1950. VIII, 150 s. 8°. (A. I—9562).
- TINAYRE, MARCELLE : *Notes d'une Voyage en Turquie*. Paris: Calmann - Lévy. 394 s. 8°. (9532).
- TURAN, DR. ŞERAFETTİN : *İbn Kemâl, Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*. Ankara: 1954, T. T. K. Basımevi. 51+625 s.=T. T. K. Yayınları Seri I, No. 5 (A. I—9590).
- Türk Hukuk Lûgatı. Türk Kukuk Kurumu tarafından hazırlanmıştır*. Ankara: 1944—48-Maarif Matbaası. XV, 582 s. 4°. (B—3452).
- TÜZDİL, PROF. DR. A. NEVZAT : *Türk Veteriner Hekimliği Tarihi*. Ankara: 1955, Ankara: A. Ü. Basımevi. 93 s.=A. Ü. Veteriner Fakültesi Yayınları: 73. 8°. (A. I—9583).
- ULUÇAY, M. ÇAĞATAY : *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul: 1955, Berksoy Basımevi. XVI, 310 s. 8°. (A. I—9554).
- US, HAKKI TARIK : *Meclis-i Meb'usan*. İstanbul: 1954, Vakıf Matbaası. 416 s. 4°. (B—2140).

- UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H.: *Osmanlı Tarihi III. cilt, 2. kısım. XVI. Yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonuna kadar*. Ankara: 1954, T. T. K. Basımevi. XVIII, 656 s., 23 rs. 1 pl. 8°. (A. I—6964).
- ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL : *Sur les cadrans solaires horizontaux et verticaux en Turquie*. Arch. Int. d'Hist. des Sciences No. 28-29 (1954), s. 254-266'dan ayırbasım (A. I—9543).
- VIEYRA, MAURICE M. A.: *Hittite Art 2300-750 B. C.* London: 1955, Alec Tirant LTD. VI, 92 s. 122 rs. (A. I—9592).
- WAGNER, KURT: *Die Gliederung der deutschen Mundarten. Begriffe und Grundsätze*. (Wiesbaden: 1955), s. 627-648, 5 hr.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang, 1954, Nr. 12. 8°. (A. I—9550).
- WEBER, DR. HANS: *Wurzelstudien an tropischen Pflanzen I.* (Wiesbaden: 1955), s. 211-249. =Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 6 8°. (A. I—9548).
- WERTH, PROF. DR. EMIL : *Die Litorinasenkung und die steinzeitlichen Kulturen im Rahmen der isostatischen Meeresspiegelsschwankungen des nordeuropäischen postglazials*. (Wiesbaden: 1955), s. 319-568.=Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch Naturwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 8 (A. I—9548).
- YOUNG, RODNEY S. : *Gordion. Preliminary Report 1953*. AJA LIX, I (1955), 18 s., 10 pl.'den ayırbasım (B—3455).

D E R G İ L E R

- Akis III, 50-52 (1955); IV, 53, 54 (1955).
- American Journal of Archaeology LIX, 1, 2 (1955).
- A. Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi XI, 1-4 (1953); XII, 1-2 (1954).
- Les Annales Archéologiques de Syrie I, 1 (1951); III, 1-2 (1953).
- The Antiquaries Journal XXXV, 1-2 (1955).
- Archäologische Bibliographie 1952/53.
- Archiv Orientalni XXII, 2-4 (1954).
- Arsbok 1954.
- Athenaeum XXXII, 3-4 (1954).
- Azerbaycan III, 8-9 (1954); IV, 10-11 (1955).
- Belleten XVIII (1954).
- Biblica XXXVI, 1, 2 (1955).
- Bibliotheca Orientalis XI, 5 (1954).
- Bulletin of the Chinese Association for the Advancement of Science II, 1, 2 (1954).
- Bulletin de Correspondance Hellénique LXXVIII, 2 (1954).
- Bulletin of the Institute of Historical Research 33 Annual Report.
- Bulletin of the Metropolitan Museum of Art XIII, 4, 5, 7 (1955).
- Bulletin of the School of Oriental Studies XVII, 1 (1955).

- Bulletin de la Société Préhistorique Française LI, 9-12 (1954).
 Bulletin de l'Unesco VIII, 11-12 (1954); IX, 1-6 (1955).
 Byzantinische Zeitschrift XLVII, 1, 2 (1954).
 Cahiers d'Histoire Mondiale II, 2 (1954).
 Cuadernos de Historia Primitiva VII, 1-2 (1952); VIII, 1-2 (1953).
 Dâiretü'l - Maârif cüz XI (1933).
 Danish Foreign Office Journal 14, 15 (1954—55).
 Dergi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Tarih ve Kültürünü Tetkik Enstitüsü I, 1 (1955).
 Devir 35-38 (1955).
 Durham University Journal XVI, 2 (1955).
 Eurasia Septentrionalis Antiqua, Supplementary Volume.
 Finskt Museum LXI (1954).
 Florida Anthropologist VII, 4 (1954).
 Fornvännen 49 (1954).
 Forum III, 28 (1955).
 Germania XXXII, 4 (1954).
 Glasnik, vrhovnog islamskog starjesinstva V, 11-12 (1954); VI, 1-4 (1955).
 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi III, 10 (1954), IV, 11 (1955).
 Hesperia XXIII, 4 (1954).
 History, the Journal of the Historical Association XXXIX, 135-136 (1954).
 İdare Dergisi XXVI, 231-232 (1954—1955).
 İktisat Fakültesi Mecmuası XIV (1952—1953), 1-4.
 İlâhiyat Fakültesi Dergisi I, 4 (1952); II, 2-3 (1953).
 İsrail Exploration Journal IV (1954); V, 1 (1955).
 İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi X, 1 (1952).
 İstatistik Bülteni 8-10 (1954).
 İstatistik Yıllığı XXI (1953).
 İstoričeskie Zapiski 45 (1954).
 Jaarbericht, Ex Oriente Lux 13 (1953—54).
 Jahrbuch, Akademie der Wissenschaften und der Literatur 1954.
 Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts Band 69 (1954).
 Jahresbericht 62 (1953).
 Journal of the American Oriental Society LXXIV, 4 (1954).
 Journal Asiatique CCXLII, 1, 2 (1954).
 Journal of the Hellenic Studies LXXIV (1954).
 Journal of the Warburg and Courtauld Instituts XVII, 1-2 (1954).
 Journal of the World History I, 1-4 (1953—54); II, 1 (1955).
 Paleologia III, 3 (1954).
 Papers of the British School at Rome XXII, N.S. IX (1954).
 Przegląd Orientalistyczny I (1955).
 Neue Heidelberger Jahrbücher (1954).
 Man LIV, 126-208 (1954).
 Ordu Dergisi LXXIII, 172 (1954); LXXIV, 173 (1955).

- Oriens VII, 2 (1954).
Orientalia XXIV, 1, -2 (1955).
Orientalia Suecana III, 2-4 (1954).
Oriente Moderno XXXIV, 12 (1954); XXXV, 1-3 (1955).
Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III, fas. XIX, XX.
Resimli Tarih Mecmuası VI, 62-65 (1955).
Rivista degli Studi Orientali XXIX, 3-4 (1954).
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi VII, 1-4; VIII, 1-4 (1953); IX, 1-4 (1954).
Siyasî İlimler Mecmuası XXIV, 284-287 (1954/55).
Suomen Museo LXI (1954).
Syria XXXI (1954).
Tarih Dergisi VII, 10 (1954).
Türk Ansiklopedisi VII, fas. 55, 56.
Türk Dili IV, 40-44 (1955).
Türkiye Bibliyografyası II (1953).
Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni V, 1-2 (1954).
Türkiye Makaleler Bibliyografyası VII - IX (1953).
Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 156-159 (1955).
Türk Kütüphanecilik Derneği Bülteni I (1952); II (1953/54); III, 1 (1955).
University Museum Bulletin XVIII, 4 (1954).
Die Welt des Islams IV, 1 (1955).
Wiadomości Archeologiczne XX, 4 (1954).
Yabancı Dil Eserler Bülteni 4, 5 (1954).
Yale Review XLIV, 2, 3 (1954/55).
Yeşilay II, 268, 269 (1955).
-

BELLETEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayısı : 400 kuruş (Yabancı memleketler için 2 dolar)
Yıllık abonesi : 1600 kuruş (Yabancı memleketler için 8 dolar)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış işleri için :

Millî Eğitim Bakanlığı YAYINEVLERİ'ne,
Ankara'da : AKBA,

İstanbul'da : Ankara caddesinde ZAMAN, İNKILÂP, ÜNİVERSİTE,
Kitapevleri'ne,

Bursa'da : ZEKİ MUMCU Kitapev'ine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLETEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 400 piastres (pour l'Etranger 2 dollars)

L'Abonnement annuel ; 1600 piastres (pour l'Etranger 8 dollars)

**Pour l'achat de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire
Turque, s'adresser :**

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Education Nationale,

Ankara :

à AKBA Kitapevi.

İstanbul :

à ZAMAN et İNKILÂP et ÜNİVERSİTE Kitapevi, Ankara Caddesi,

à la librairie ZEKİ MOUMDJOU, à Bursa.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes:	<u>Page</u>
KÖKTEN, DR. İ. KILIÇ : Vue d'ensemble sur les recherches préhistoriques faites à la caverne de Karain, près d'Antalya, (en turc, avec 12 planches.....	271
—— : Ein allgemeiner Überblick über die prähistorischen Forschungen in Karain-Höhle bei Antalya (mit 12 Tafeln) (Traduction allemande de l'article ci-dessus).....	284
Özgüç, Nimet: Les Trouvailles de Fraktin (en turc, avec 21 figures).....	295
—— : Finds at Fraktin (with 21 figures. - traduction anglaise de l'article ci-dessus)	301
AKOK, MAHMUT: Quelques traces d'habitats anciens trouvées dans la ville d'Ankara. - Description de trois de ces habitats (en turc. - avec 11 figures et planches)	309
ÖGEL, DOĞENT DR. BAHAEDDİN: Fondation et période de grandeur de l'Etat Ouygour (en ture)	331
ÖZGÜÇ, TAHSİN - AKOK, MAHMUT: Les Monuments de Develi (en turc. - avec 19 figures et 5 plans).....	377
ORAL, M. ZEKİ: Le document "Sultan Hatun" (en turc. - avec une figure) ..	385
 Informations :	
Livres et périodiques reçus par la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque durant la première moitié de l'année 1955	395

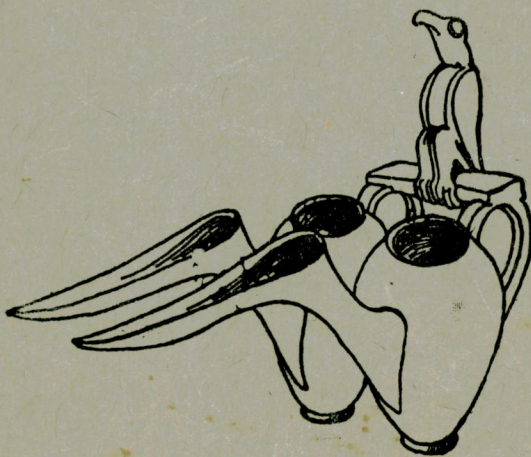
BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XIX

No : 75

Juillet 1955

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 5 5